

E. Sarikow, B. Haydarow

YKDYSADY BILIMLERIŇ ESASLARY

9

*Özbekistan Respublikasynyň Halk bilimi ministrliги
tarapyndan umumy orta bilim berýän mekdepleriň
9-njy synpy üçin derslik hökmünde
neşire hödürlenen*

Dördünji neşir

Daşkent — 2019

UO'K 37.015.6(075)
BBK 65.01əa7
S-32

Syn ýazanlar:

A.N.Sattarow – Respublikan tälim merkeziniň «Ykdysady bilimleriň esaslary» predmeti metodisti;

H.T.Jumanow – Nyzamy adyndaky DDPU «Ykdysady bilimleriň esaslary predmetini okatmagyň metodikasy» kafedrasynyň dosenti.

**Respublikanyň ýörite kitap gaznasynyň serişdeleriniň hasabyndan
kärende üçin çap edildi.**

ISBN 978-9943-5875-8-8

© «**Huquq va Jamiyat**» JÇJ şeklindeki
neşirýat, 2019

M A Z M U N Y

Derslikden peýdalanmak boýunça umumy görkezmeler 5

I bap. Telekeçilik we önümçilik

<i>1-nji tema.</i> Telekeçilik	8
<i>2-nji tema.</i> Firma we onuň görnüşleri	12
<i>3-nji tema.</i> Paýdarlar jemgyýeti	16
<i>4-nji tema.</i> Firma açmak.....	21
<i>5-nji tema.</i> Firmanyň pul serişdeleri we harajatlary	25
<i>6-njy tema.</i> Umumy girdeji, peýda we zyýan	29
<i>7-nji tema.</i> Ykdysady işiň derňewi	33
<i>8-nji tema.</i> Firmany dolandyrmak — menejment	37
<i>9-njy tema.</i> Marketing	41
<i>10-njy tema.</i> Önümçilik we ekologiýa	45
<i>I baby gaýtalamak üçin soraglar we ýumuşlar</i>	<i>49</i>

II bap. Döwlet we ykdysadyýet

<i>11-nji tema.</i> Döwletiň ykdysady wezipeleri	56
<i>12-nji tema.</i> Döwlet býujeti	60
<i>13-nji tema.</i> Bank ulgamy	64
<i>14-nji tema.</i> Döwletiň ykdysadyýetdäki roly	68
<i>II baby gaýtalamak üçin soraglar we ýumuşlar</i>	<i>72</i>

III bap. Salgydyň görnüşleri

<i>15-nji tema.</i> Girdeji salgydy	78
<i>16-njy tema.</i> Emläk salgydy	82
<i>17-nji tema.</i> Ýer salgydy	86

<i>18-nji tema. Aksiz we goşmaça gymmat salgydy</i>	90
<i>III baby gaýtalamak üçin soraglar we ýumuşlar</i>	94

IV bap. Ykdysady ösüş

<i>19-nji tema. Esasy makroykdysady görkezijiler</i>	98
<i>20-nji tema. Ykdysady ilerleme we ösüş</i>	102
<i>21-nji tema. Özbekistan Respublikasynyň ykdysady ukyby</i>	106
<i>IV baby gaýtalamak üçin soraglar we ýumuşlar</i>	110

V bap. Inflýasiýa we işsizlik

<i>22-nji tema. Inflýasiýa we onuň görnüşleri</i>	114
<i>23-nji tema. Inflýasiýanyň netijeleri</i>	118
<i>24-nji tema. Işçi güýji bazary we işsizlik</i>	122
<i>25-nji tema. Sosial gorag serişdeleri</i>	126
<i>V baby gaýtalamak üçin soraglar we ýumuşlar</i>	130

VI bap. Dünýä ykdysadyýeti

<i>26-nji tema. Halkara söwda</i>	134
<i>27-nji tema. Halkara ykdysady gatnaşyklar</i>	138
<i>28-nji tema. Walýuta kursy</i>	142
<i>29-nji tema. Dünýä ykdysadyýeti meseleleri</i>	146
<i>30-nji tema. Dünýä maliýe-ykdysady krizisi</i>	150
<i>VI baby gaýtalamak üçin soraglar we ýumuşlar</i>	154
<i>9-njy synpda geçilenleri gaýtalamak üçin test ýumuşlary</i>	156

DERSLIKDEN PEÝDALANMAK BOÝUNÇA UMUMY GÖRKEZMELER

Her bir tema degişli materiallar aşakdaky bentlere bölünen we mälim tertip esasynda dersligiň sahypalaryna ýerleşdirilen. Käbir bentler bolsa belli bir belgi astynda tapawutlandyrylyp görkezilen:

1. Dersiň tertip nomeri we temanyň ady.
2. Dersiň temasyna açyp görkezmäge kömek edýän meseleli ýagdaýa degişli görkezmeli maglumat, surat, jedwel, diagramma we başga materiallar.
3. Tema degişli, esasan öýde okamaga niýetlenen esasy tekst.
- 4. Okuwçylary ugrukdyryjy hem-de ara alyp maslahatlaşma ündeýän soraglar we ýumuşlar.
- 5. Dersiň dowamynda ulanylýan daýanç adalgalaryň kesgitlemesi.
- 6. Özleşdirilen bilimleri çuňlaşdyrmak, gaýtalamak we öz-özüňi barlamak üçin soraglar we ýumuşlar.
- 7. Hasap-hesip işlerini we ykdysady pikirlenmäni talap edýän, amalyýet bilen bagly ýumuşlar we maşklar.
- 8. Gözleg we kiçi barlag alyp barmak üçin okuwçylara aýry-aýry berilýän özbaşdak iş ýumuşlary.
- 9. Özleşdirilen bilimlere daýanmak bilen mantlyky pikirlenme ýa-da toparda işlemek üçin berlen ýumuşlar.
- 10. Temadaky ýatda saklamaly bolan özen taglymlar we pikirler.
- 11. Ýurdumyza we gündogara mahsus gymmatlyklar, ylmyň taryhyna degişli eserlerden sitatalar, olara degişli soraglar we ýumuşlar.
- 12. Ykdysady pikirlenmäni ösdürmäge, ykdysady medeniýeti şekillendirmäge we dünýägaraýşy giňeltmäge niýetlenen goşmaça maglumatlar.
- 13. Sitatalar.
- 14. Ykdysady düşüňjeleri özara baglaýan formulalar.
- 15. “Özbaşdak iş” hökmündäki goşmaça materiallar.

Derslikde ykdysady bilimleriniň esaslary predmetiniň 9-njy synp kursy 30 tema bolup berlen. Her bir tema degişli materiallary bir dersiň dowamynda we öýde öwrenmeli.

Täze temany açyp görezmekde esasan ýokarda düşündirilýän 2 – 5-nji bent materiallary bilen işlemeli.

3-nji bentde berlen materiallardan esasan öýde okamak we öwrenmek üçin peýdalanmaly.

Dersiň temasyny berkitmegi 6-njy bentedäki soraglar we ýumuşlar hem-de 7-nji bentedäki ýumuşlaryň we maşklaryň kömeginde amala aşyran makul.

8-nji bentedäki ýumuşlar kiçi gözleg we barlag hökmünde okuwçylara özbaşdak iş edip bermäge niýetlenen. Munda, zerur ýagdaýlarda okuwçy ulular bilen hyzmatdaşlyk hem etmeli bolýar.

9 – 12-nji bentedäki soraglar, özen jümleler we gymmatlyklar özbaşdak pikir ýöretmek, bilimleri baýlaşdyrmak, amalyýetde ulanyp görmek we öz-özünü barlamak maksadynda ulanylýan makul.

Okuwçylaryň ünsi 4-nji bentedäki açar adalgalar we 10-njy bentedäki temanyň özen jümlelerine gönükdirilmeli.

Öýe wezipeler dersiň dowamynda peýdalanylmandy 9 – 10-njy bendiň soraglary we ýumuşlary esasynda berilse, maksada laýyk bolar.

Her bir babyň ahyrynda berlen gaýtalamak üçin soraglardan we ýumuşlardan geçilenleri özbaşdak ýagdaýda gaýtalap barmak hem-de aralyk barlag işlerine taýýarlanmak maksadynda peýdalanmak maslahat berilýär. Berlen testler bolsa aralyk barlagy amala aşyrmak üçin testler taýýarlamakda nusga bolup hyzmat edýär.

Derslikden, şonuň ýaly-da, “Özbaşdak iş” hökmündäki materiallar hem orun alan. Bu materiallary okuwçylar dersden daşary wagtlarynda öwrenmekleri maksada laýyk. Olar okuwçylary özbaşdak pikirlenmäge, gözlege, barlaga ündeýär, ýurdumyzda amala aşyrylýan ykdysady özgertmeler barada maglumat berýär. Olar bilen işlemekde, elbetde, mugallymlaryň hem-de ata-eneleriň kömeginden we maslahatlaryndan peýdalanmaly.

Telekeçilik işini goldamak boýunça işler çalt depginde dowam etdiriler.

Şawkat Mirziýaýew

I bap. Telekeçilik we önümçilik

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Suratlardaky adamlar telekeçiligiň nähili görnüşleri bilen meşgullanýarlar? Bu adamlaryň nähili umumy we özboluşly sypatlary bar diýip oýlaýarsyňyz?
2. Siz telekeçi adamlardan kimleri bilýärsiňiz? Olar nähili iş bilen meşgullanýarlar? Olar nähili adamlar?

Telekeçilik diýende adamlaryň peýda almak maksadynda, töwekgelçilik esasynda öz serişdeleri, emlägini, bilimini we mümkinçiliklerini işe salyp, haryt öndürmek we hyzmat etmek işi düşünilýär. Telekeçilige, başgaça edip aýdanda, işewürlik ýa-da biznes diýip hem aýdylýar. Şeýle iş bilen üstünlikli meşgullanyp bilýän adamlary *telekeçilik ukyby bar adamlar* ýa-da *telekeçi*, *işewür* ýa-da *biznesmenler* diýýärler.

Telekeçilik — adamlaryň peýda almak maksadynda, töwekgelçilik esasynda, öz serişdesini, emlägini, bilimini we mümkinçiliklerini işe salyp, haryt öndürmek we hyzmat etmek işi.

Telekeçiler– peýda almak maksadynda harytlar we hyzmatlar döretmek üçin töwekgelçiligi öz üstüne alýan adamlar.

Telekeçilik ukyby bar adam:

- başlangyç emläk we serişde tapyp, ony işe salyp bilmeli;
- erkin ykdysady iş ýöredip bilmeli;
- peýda almaga ymtylmagy we töwekgel edip bilmeli;
- zähmetsöýüji, gaýratly we başyny başlaýjy bolmaly;
- jogapkärlikden gaçmaly däl;
- kanunlara amal etmek bilen iş ýöretmeli;
- halal bäsdeşligiň tarapdary bolmaly.

Telekeçiligi ösdürmegiň iň möhüm şertlerinden biri hususy eýeçilige esaslanan erkin bäsdeşlik gurşawynyň döredilmegidir.

Telekeçilik bazar ykdysadyýetine mahsus bolan işdir. Bazar ykdysadyýeti şertinde adamlaryň telekeçilik ukyby – tebigy, kapital we zähmet faktorlary bilen bir hatarda önümçiligiň esasy faktoryna öwürldi. Çünki önümçiligiň edil şu faktory galan üç faktory birleşdirmek mümkinçiligini berýär. Telekeçilik jemgyýet üçin gerek, çünki bu iş netijesinde täze, goşmaça iş ýerleri döredilýär. Telekeçilik diňe bir sarp edijiler üçin däl, eýsem döwlet üçin hem zerur we peýdaly işdir. Döwlet telekeçilige giň ýol açyp bermegi bilen ilaty işe ýerleşdirmek, giň sarp ediş harytlary we hyzmatlar bilen üpjün etmek wezipesini, mälim manyda, özünden aýyrýar. Şunuň bilen birlikde, telekeçilerden alynýan salgytlaryň hasabyna döwlet hazynasy baýaýar. Şu sebäpli, döwlet telekeçiligi her taraplaýyn goldaýar.

Gymmatlyklar

Sahypgyran Emir Temuryň “Işewür, mertlik we gaýrat eýesi, tutanýerli, telekeçi we hüşgär bir adam mün-münlerçe çäresiz, biperway adamlardan gowudyr” diýen öwüdini düşündiriň.

Telekeçilik *biznes-taglym*dan başlanýar. Biznes taglymyň nähili dogry saýlanandygy — biznes üstünliginiň iň esasy we başlangyç faktorlaryndan biri hasaplanýar. Ýöne biznes-taglymyň özi üstünlikli biznes üçin ýeterli däl. Onuň üçin anyk hasap-hesiplere esaslanan plan düzmeli bolýar. *Biznes-plan* — biznes-taglymy amala aşyrmak maksadynda ýerine ýetirmek zerur bolan, özara laýyklaşdyrylan hereketler maksatnamasyndan ybarat resminama. Aýdaly, hyýalyňyza örän zor biznes-taglym geldi. Ony amala aşyrmak üçin size serişde gerek. Serişdäni bankdan ýa-da tanyşlaryňyzy şärik edinip bilersiňiz. Olar serişdelerini “gury” söze bermeýärler. Siz öz taglymyňyzy kagyza geçirip, hasap-hesip edip, hakykatdan hem peýdaly bolýandygyny subut etmeli bolýarsyňyz. Bir söz bilen aýdanda, biznes plan düzmegiňiz, onuň üstünlikli bolmagyna, ilki bilen, özüňiz göz ýetirmelisiňiz we şärikleriňizi hem ynandyrmalysyňyz. Biznes-plan, birinji nobatda, telekeçiniň özi üçin möhüm.

Adatda, biznes plan:

- kärhananyň gysgaça häsiýetnamasy;
- öndürilýän harydyň ýa-da hyzmatyň häsiýetnamasy;
- önümçiligi guramak we dolandyrmak prinsipleri;
- önümçilik harajatlary, düşewünt, planlaşdyrylan peýda we onuň paýlanyşy;
- öndürilýän harydyň ýa-da hyzmat bazarynyň derňewi;

– jemleýji netijeler ýaly maglumatlardan ybarat bolýar.

Biznes plan – biznes-taglymy amala aşyrmak maksadynda edilmegi zerur bolan, özara laýyklaşdyrylan hereketler maksatnamasy.

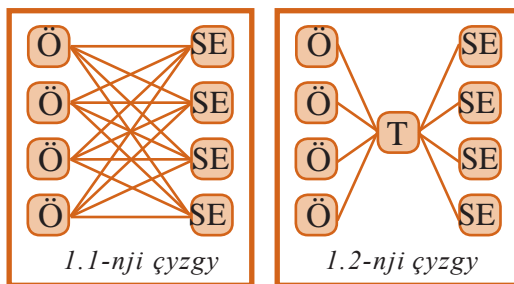
Olardan käbirleri bilen tanşyp çykýarys.

Önümçilik işine esaslanan telekeçilikde önümçiligiň tebigy, kapital we zähmet faktorlary birleşip herekete gelýär. Telekeçi önümçilik serişdeleri — ýer, bina, desga, gural-enjamlary, çig maly satyn alýar, işçi işgärleri hakyna tutýar. Dürli hili harytlary öndürýär we sarp edijilere satýar. Adatda, telekeçiligiň şeýle görnüşi bilen ukyply, biznesde gowuja ýagdaý eýe bolan, uzagy oýlap iş ýöredýän telekeçiler meşgullanýarlar.

Telekeçiligiň täjirçilik görnüşi bilen meşgullanýanlar harytlary satyn alýarlar, soň bolsa başgalara satýarlar. Elbetde, munda harydyň satylyş nyrhy, onuň satyn alnan nyrhyndan ýokary bolýar. Nyrhlaryň arasyndaky tapawut telekeçilik peýdasy hökmünde telekeçi tarapyndan özleşdirilýär.

Täjirçilik — harydy belli bir nyrhda satyn alyp, soň başga birine öz peýdasyny gözlemek bilen gymmadrak nyrhda satmaktan ybarat telekeçilik işi.

Telekeçiligiň täjirçilik görnüşi ykdysadyýetde möhüm orun tutýar. Täjirler öndürijiler bilen sarp edijileriň arasyndaky baglanyşyklary aňsatlaşdyrýar, aluw-satuw gatnaşyklaryny çaltlandyrýar. Öndürijiler bilen sarp edijileriň arasyndaky, 1.1-nji çyzgyda täjirsiz, 1.2-nji çyzgyda bolsa täjiriň kömegindäki baglanyşyklaryň shemasy muny aýdyň görkezip dur. Çyzgylarda öndürijiler bilen sarp edijileriň diňe dört sanysynyň ýagdaýy görkezilen. Hany, indi olaryň sany on, ýüz ýa-da ondan-da köp bolan ýagdaýlaryny göz önüne getirip görüň!

Maliýe telekeçiligi täjirçilige meňzäp gidýär. Diňe maliýe telekeçilikde haryt aluw-satuwyň ýerine pul we gymmatly kagyzzar aluw-satuwy amala aşyrylýar. Pul serişdeleri karzyna berilýär. Daşary ýurt walýutalary,

aksiya we başga gymmatly kagyzzar satyn alynýar we satylýar. Maliýe telekeçiliginde karz berlende göterim görnüşinde, gymmat baha kagyzzar aluw-satuw prosesinde bolsa olaryň satyn alynýan we satylýan nyrlarynyň arasyndaky tapawut görnüşindäki peýda özleşdirilýär.

Maliýe telekeçiligi — pul we gymmatly kagyzzar aluw-satuwy bilen bagly telekeçilik işi.

Telekeçiligiň ätiýaçlandyryş görnüşü häzirki wagtda giň ýaýran. Şeýle iş bilen ýokary ýagdaý eýe bolan telekeçiler meşgullanýarlar. Çünki ol uly başlangyç serişdäni talap edýär. Telekeçi dürli garaşylmadyk ýagdaýlarda görülýän zyýanyň öwezini dolmaga mälum hakyň hasabyna kepillendirýän şahs hökmünde işleýär. Häzirki wagtda karz ätiýaçlandyryşy, emläk ätiýaçlandyryşy, durmuş ätiýaçlandyryşy, şepagat ätiýaçlandyryşy ýaly ätiýaçlandyryş şekilleri bar. Beýle ätiýaçlandyryş görnüşlerinde zygider tölenýän ätiýaçlandyryş tölegleriň hasabyna haýsy-da bolsa bir ýagdaý ýüze çykanda çekilen zyýan tölenýär.

Ätiýaçlandyryş — dürli garaşylmadyk ýagdaýlar netijesinde ýüze çykýan maliýe meselelerinden goramak işi.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Telekeçilik diýende nämäni düşüňärsiňiz?
2. Telekeçilik ukyby bar adamy häsiýetlendirip beriň.
3. Telekeçiler sanynyň köpelyänliginiň sebäbi nämede diýip oýlaýarsyňyz?
4. Telekeçilik hemme wagtda hem peýda getirýärmidi?
5. Telekeçilik işiniň görnüşlerini sanap beriň.
6. Täjirçilik we maliýe telekeçiliginiň nähili meňzeş we tapawutly taraplary bar?
7. Ätiýaçlandyryş näme we onuň durmuşymyzdaky orny nähili?
8. Telekeçilik işiniň haýsy görnüşini jemgyýetimiz üçin möhüm diýip hasaplaýarsyňyz?
9. Telekeçilik işinden döwlet, telekeçiniň özi we sarp edijiler nähili bähbit görýändigini sanap geçiň.

Şuny ýatda saklaň!

- Telekeçilik işi peýda almaga gönükdirilen bolup, ol töwekgelçiligi talap edýär.

2-nji TEMA

FIRMA WE ONUŇ GÖRNÜŞLERI

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Suratlarda görkezilen telekeçilik işlerinden haýsylaryny guramak kynrak? Näme sebäpden?
2. Olaryň haýsylaryny bir adam özi gurap, ýöretmegi onçakly kyn däl?
3. Haýsylaryny şärik bilen hyzmatdaşlykda guran makul?
4. Suratlardaky kärhanalary ýöretmek üçin nähili guramaçylyk işlerini amala aşyrmak zerur, diýip oýlaýarsyňyz?

Mälim bolşy ýaly, haryt öndürmek we hyzmat etme prosesi *kärhanalarda* amala aşyrylýar. Döwlet emlägi esasynda döredilen kärhanalara — *döwlet kärhanalary*, hususy emläk esasynda döredilen kärhanalara bolsa *hususy kärhanalar* diýilýär. Şonuň ýaly-da, döwlet we hususy emläge esaslanan garyşyk görnüşdäki kärhanalar hem bolmagy mümkin.

Telekeçilik işi amala aşyrylýan kärhana *firma* diýilýär. Firma dürli harytlary we hyzmatlary peýda gazanmak üçin öndürýär. Firmalar, köplenç, hususy emläk esasynda döredilýär. Firmalar nähili emläk esasynda döredilişine, kim tarapyndan nähili dolandyrylyşyna, firmanyň peýdasy nähili paýlanyşyna we firmanyň işiniň netijesine kim we nähili jogap berýändigine garap dürli şekillerde bolýar.

Hususy firmanyň mülkdary ýeke şahs bolup, firma onuň emlägi we serişdesi esasynda döredilýär we gönüden-göni şu mülkdar tarapyndan dolandyrylýar. Firmanyň işinden alnan peýda hem, zyýan hem diňe firmanyň eýesine degişli. Firmanyň eýesi firmanyň işiniň netijesine doly jogapkär bolýar.

Kärhana – haryt önümçiligi we hyzmat etme amala aşyrylýan hojalyk guramasy.

Firma – telekeçilik işi amala aşyrylýan kärhana.

Hususy firma – ýeke şahsyň emlägi esasynda döredilýän we dolandyrylýan firma.

**Abu Reýhan
Muhammet ibn
Ahmet
al-Biruny
(973 – 1048)**

Beýik alym we akyldar Abu Reýhan Birunynyň köp sanly eserlerinde onuň ykdysady garaýyşlary öz beýanyňy tapypdyr. Ol ykdysady işler — zähmet, gurluşyk, döredijilik esasynda adamyň isleglerini kanagatlandyrmaga bolan ymtylmasy ýatýar, diýip hasaplapdyr. Ol özüniň eserlerinde fiziki zähmet bilen bir wagtda akyl zähmetiniň hem möhümdigini nygtaýar. Ol iş haky zähmetiň agyrlygyna we önümliligine bagly bolmalydygyny nygtaýdyr. Alymyň eserlerinden zähmet bölünişigine degişli pikirler hem orun alypdyr. Alym şol döwürden başlap adam faktorynyň ykdysadyýetdäki ähmiýeti barada gymmatly pikirleri aýdyp geçipdir.

Iki we ondan artyk adamlaryň emlägi esasynda, bilelikde işlemek maksadynda döredilen firma — *şereket* diýlip atlandyrylýar. Şereket onuň agzalarynyň bähbitlerine hyzmat edýär. Şereketde ony esaslandyran agzalaryň işlemekleri hökman bolup, umumy iş netijesi — peýda olaryň arasynda özara ylalaşyga görä paýlanýar. Şunuň bilen birlikde, şereketiň agzalary şereketiň borçlaryna doly jogapkär bolýarlar. Bu, eger şereket işi ýöremän, karza batyp *synsa*, karzy şereketiň agzalary ony guramak

üçin goşan emläginiň we serişdesiniň hasabyna, ol hem ýetmese, öz şahsy emläginiň hasabyna örtmäge mejbur diýiligidir. Şereketе obа hojalygyndaky *fermer hojalyklaryny* mysal getirmek mümkin.

Şereket – bilelikde işlemek maksadynda iki we ondan artyk adamlaryň emlägi esasynda döredilen we iş netijesine bilelikde doly jogap berilýän firma.

Mälim bolşy ýaly, ulurak möçberdäki telekeçiligi guramak uly başlangyç serişdäni talap edýär. Munuň üçin birnäçe şahslaryň ýa-da kärhanalaryň şarikliginde çemeleşip, emläklerini birleşdirmeli bolýarlar. Şu maksatda *şarikçilik firmalary* döredilýär. Şarikçilik esasynda düzülen firmanyň guramaçylary onuň *esaslandyryjylary* diýlip atlandyrylýar. Esaslandyryjylar firmanyň başlangyç kapitalyna — *ustaw gaznasyna* öz pul serişdesi we emlägi bilen goşant goşýarlar. Esaslandyryjylar firmanyň eýeleri hasaplanyp, firmanyň gündelik işinde we ony dolandyrmakda gönüden-göni gatnaşmazlygy-da mümkin. Şeýle iş netijesinden alynýan peýda hem, görülýän zyýan hem esaslandyryjylaryň arasynda *gurmaçylyk şertnamasyna* nazarda tutulan, mälim ylalaşylan kada görä paýlanýar.

Şarikçilik esasynda düzülen firmalaryň işinden çekilen zyýan esaslandyryjylar tarapyndan nähili öwezini doldurylyşyna garap dürli atlar bilen atlandyrylýar. Şeýle firmalaryň iň köp ýaýran görnüşi – bu jogapkärligi çäklendirilen jemgyýet görnüşindäki şarikçilik firmasydyr. Eger esaslandyryjylar çeken zyýany diňe firmany guramakda goşan goşantlary göwrümünde öwezini dolsalar, şeýle firma – *jogapkärligi çäklendirilen jemgyýet* diýlip atlandyrylýar. “Ltd” goşmaçasy, iňlisçe “limited” (çäklendirilen) sözünüň gysgaltmasy bolup, adatda, jogapkärligi çäklendirilen *jemgyýet* adyna goşup aýdylýar. *Jogapkärligi çäklendirilmedik jemgyýetiň* esaslandyryjylary bolsa çekilen zyýany doly göwrümde bile öwezini dolýarlar. Hatda zerur bolanda, öz şahsy emläklerini satyp bolsa-da, firmanyň zyýanyny töleýärler.

Şarikçilik firmasy – iki we ondan artyk şahslaryň (adam ýa-da kärhanalaryň) serişdeleri esasynda döredilen we mälim ylalaşyk şertleri esasynda eýelik edilýän, dolandyrylýan we iş netijesine jogap berilýän firma.

Firmanyň ustaw gaznasy — firmanyň işini ýöretmek üçin onuň guramaçylary tarapyndan goşulýan goşant— emläk we serişde.

Telekeçilik işi bilen firma açmazdan hem meşgullanmak mümkin. Munuň üçin “*Ýekebara hususy telekeçi*” diýen derejäni almak we bellenen tertipde salgytlary töläp durmak ýeterli.

Ýurduň ykdysadyýetinde başga görnüşdäki firmalar hem bolmagy mümkin. Ykdysady şertlerden gelip çykyp firmanyň görnüşleri kämilleşip, ykdysadyýete barha uýgunlaşýarlar.

Özbeğistan Respublikasynyň Döwlet statistika komitetiniň maglumatyna görä ýurdumyzda 2019-njy ýylyň 1-nji ýanwar ýagdaýyna görä iş ýöredýän kärhanalaryň we guramalaryň sany 323 müňe ýetdi. Olardan 72,4 müňüsi hususy kärhanalar, 15,5 müňüsi maşgala kärhanalary, 170,2 müňüsi jogapkärligi çäklendirilen jemgyýetler we 64,9 müňüsi başga kärhanalar we guramalardyr.

BILIMİNIZI SYNAŇ!

1. Firmalar haýsy aýratynlyklaryna garap görnüşlere bölünýär?
2. Firmanyň her bir görnüşine ýaşaýan çägiňizden mysal getirň.
3. Her bir firma görnüşiniň artykmaçlyklaryny we kemçiliklerini sanaň.
4. Şereket we şärikçilik firmasynyň nähili meňzeşligi we tapawudy bar?
5. Hususy firmalar döwlet kärhanalaryndan nämesi bilen tapawutlanýar?
6. Jogapkärligi çäklendirilen we çäklendirilmedik firmalaryň arasyndaky tapawudy aýdyň.

Ýumuş

Firma barada soraglar	Hususy firma	Şereket	Şärikçilik firmasy
a) kim eýelik edýär?			
b) emlägi nähili şekillenýär?			
ç) nähili dolandyrylýar?			
d) peýda nähili paýlanýar?			
e) iş netijesine jogapkärligi nähili?			

1. Jedweli depderiňize göçüriň we onuň birinji sütündäki soraglara jogaplar esasynda jedweliň boş gözeneklerini dolduryň.
2. a) dükan; b) kiçi çörekhana; ç) uly konditer sehi; d) uly un zawodyny açmakçy bolsaňyz, firmanyň haýsy görnüşini saýlan bolardyňyz?

3-nji TEMA

PAÝDARLAR JEMGYÝETI

1

2

3

4

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

- 1-nji suratda aksiýalar görkezilen. Olar nähili kagyzzar? Bilýänleriňizi synpdaşlaryňyz bilen pikir alyşyň.
- 2-nji suratdaky fond indeksleri barada telewideniýe arkaly berlen maglumatlar ýadyňyzdamy? Olaryň haýsysyny bilýärsiňiz we ol barada nämeleri áydyp bilersiňiz?
- 3-nji suratdaky zawod, 4-nji suratdaky bank ýaly iri kompaniýalaryň işini guramakda we dolandyrmakda telekeçiler nähili kynçylyklara duşmagy mümkin diýip oýlaýarsyňyz?

Jogapkärligi çäklendirilen firmalar iri kärhanalar möçberinde — *paýdarlar jemgyýeti* görnüşinde döredilýär. Paýdarlar jemgyýeti başlangyç uşaw gaznasynyň göwrümüne deň mukdarda öz *aksiýalaryny* çykarýar we satýar. Bu aksiýany satyn alan her bir adam jemgyýetiň *paýdaryna* öwrülýär. Jemgyýet paýdara her ýylky peýdasyndan satyn alan aksiýasyna degişlilikde hal — *diwidend* töleýär. Paýdarlar jemgyýetini daşary ýurtlarda *paýdarlar kompaniýasy* ýa-da *korporasiýalar* diýip hem atlandyrýarlar. Eger paýdarlar jemgyýetiniň aksiýalary islendik şahsa satylsa, şeýle jemgyýet *açyk görnüşdäki paýdarlar jemgyýeti* diýlip, eger diňe öňünden

belläp goýlan şahslar toparyna (meselem, jemgyýetiň esaslandyryjylaryna ýa-da işgärlerine) satylsa, ol *ýapyk görnüşdäki paýdarlar jemgyýeti* diýlip atlandyrylýar.

Birinji paýdarlar jemgyýeti XVI asyrdä Niderlandiýada döredilen “Ost-Ind” kompaniýasy bolup, ol Hindistan bilen Ýewropanyň arasynda söwda-satyk işlerini alyp barypdyr.

Paýdar satyn alan aksiýalarynyň sanyna garap, paýdarlar jemgyýetini dolandyrmakda ses bermek ýoly bilen gatnaşmagy mümkin. Ol näçe aksiýa satyn alan bolsa, paýdarlar jemgyýetiniň umumy mejlisinde şonça sese eýe bolup, ol ýa-da bu karary kabul etmekte, jemgyýetiň ýolbaşçylaryny saýlamakda öz sesi bilen täsir etmegi mümkin. Şu sebäpli, paýdarda aksiýa näçe köp bolsa, ol kärhanany dolandyrmak meselelerine şonça köpräk täsir edip bilýär. Eger paýdar aksiýalaryň ýarysyndan köpüsini, ýagny aksiýalaryň *gözegçilik paketini* ele alsa, ol kärhananyň ýeke-täk hojaýnyna öwürülýär. Çünki, paýdarlaryň umumy mejlisinde islendik kararyň kabul edilmeginde onuň pikiri — sesi aýgrytlaýjy bolýar.

Paýdarlar jemgyýeti — ustaw gaznasynyň aksiýalaryny satmak ýoly bilen şekillenýän, jogapkärligi çäklendirilen iri firma.

Aksiýa — firmanyň ustaw gaznasyna goşant goşulandygyny tassyklaýan we eýesine firmanyň peýdasyndan mälim girdeji almak hukugyny berýän resminama — gymmat baha kagyzy.

Açyk görnüşdäki paýdarlar jemgyýeti — aksiýalary islendik şahsa satylýan jemgyýet.

Ýapyk görnüşdäki paýdarlar jemgyýeti — aksiýalary diňe öňünden belläp goýlan şahslar toparyna satylýan jemgyýet.

Aksiýalar iki hili — ýönekeý we ýeňillikli bolýar. *Ýönekeý aksiýalar* olardan gelýän girdeji — diwidendi kepillendirmeyär. Ýöne paýdarlar jemgyýetiniň umumy mejlisinde ses bermek hukugyny, ýagny dolandyryşda gatnaşmak hukuguny berýär. *Ýeňillikli aksiýalar* bolsa olardan gelýän her ýylky diwidendi aksiýanyň nyrhynyň mälim göterimi mukdarynda kepillendirýär. Ýeňillikli aksiýanyň eýesi paýdarlar jemgyýetini dolandyrmakda gatnaşyp bilmeýär, çünki ol paýdarlaryň umumy mejlisinde sese eýe bolmaýar. Paýdarlar jemgyýetiniň işi bilen bagly möhüm meseleleri paýdarlaryň umumy mejlisinde saýlanýan *direktorlar geňeşi* çözüýär. Jemgyýeti dolandyrmak bolsa hakyna tutulan *menejerler* tarapyndan amala aşyrylýar.

Aksiýa — gymmatly kagyzy bolup, onuň üstüne bahasy — *nominal bahasy* ýazyp goýlan bolýar. Aksiýany paýdar başga adama satmagy ýa-

da sowgat etmegi mümkin. Adatda, aksiýalar *fond biržalarynda* satylýar we satyn alynýar. Aksiýadan onuň eýesine gelyän girdeji — diwideniň köp ýa-da azlygyna garap, aksiýanyň fond biržasyndaky bazar nyrhy — *aksiýanyň kursy* üýtgäp durýar. Meselem, aksiýanyň nominal bahasy 10 000 som bolany ýagdaýda, aksiýa 12 000 soma ýa-da 9 000 soma satylmagy mümkin. Şeýle ýagdaýlarda aksiýanyň kursy ýokarlananlygy ýa-da peselenligi barada aýdylýar. Aksiýanyň kursunyň özgermegi onuň bazar nyrhynyň nominal bahasyna görä göterim mukdary bilen anyklanýar. Ýokardaky mysalda birinji ýagdaýda aksiýanyň kursy 120%, ikinji ýagdaýda bolsa 90% bolandygyny görmek mümkin.

Aksiýanyň nominal bahasy — aksiýanyň üstüne ýazylan baha.

Aksiýanyň kursy — aksiýanyň bazardaky nyrhy.

Diwidend — aksiýanyň eýesiniň firmanyň peýdasyndan alýan ülşi.

Gönükme

Abdullaýew paýdarlar jemgyýetiniň 16 sany yönekeý aksiýasynyň eýesi. Ýylyň jemine görä, jemgyýet 20 000 000 som peýda gördi we onuň ýarysyny diwidend hökmünde paýlamakçy. Eger jemgyýetiň jemi 2000 sany yönekeý aksiýa satandygy mälim bolsa, Abdullaýew aksiýalaryndan näçe diwidend alar?

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Paýdarlar jemgyýetini häsiýetlendirip beriň.
2. Açyk we ýapyk görnüşdäki paýdarlar jemgyýetleriniň bir-birinden tapawudy nämede?
3. Yönekeý we ýeňillikli aksiýalaryň nähili artykmaç we kemçilik taraplary bar?
4. Paýdarlar jemgyýetiniň jogapkärliги çäklendirilen şarikçilik firmasyndan nähili artykmaçlyklary we kemçilikleri bar?
5. Çägiňizdäki nähili paýdarlar jemgyýetlerini bilýärsiňiz?
6. Paýdarlar jemgyýetiniň aksiýalaryny döwlet ýa-da daşary ýurt firmalary satyn almagy mümkinmi?
7. Paýdar jemgyýeti dolandyrmaga nähili täsir etmegi mümkin?
8. Paýdarlar jemgyýetiniň uly peýda görmeginden kim köpräk bähbitli: yönekeý aksiýanyň eýesimi ýa-da ýeňillikli aksiýanyň eýesimi?
9. Paýdarlar jemgyýetiniň synmagyndan kim köpräk zyýan çekýär: yönekeý aksiýanyň eýesimi ýa-da ýeňillikli aksiýanyň eýesimi?

Ýumuş

“Ziyo” paýdarlar jemgyýeti

Ustaw gaznasy	– 40 000 000 000 som.
Aksiýalaryň görnüşi	– ýönekeý.
Aksiýalaryň nominal bahasy	– 10 000 som.
Aksiýalaryň sany	– 4 000 000 dona.
Paýdarlary:	
– Dilaram	– 10 % aksiýanyň eýesi;
– Dilşat	– 20 % aksiýanyň eýesi;
– Batyr	– 35 % aksiýanyň eýesi;
– başgalar (20 adam)	– 35 % aksiýanyň eýesi.
Bir ýyllyk sap peýda	– 5 000 000 000 som.

“Ziyo” paýdarlar jemgyýetiniň paýdarlary ýyllyk sap peýdany paýlamak meselesini ara alyp naslahatlaşýarlar. Dilaramyň pikiriçe, peýdanyň hemmesini diwidend hökmünde paýlamaly. Dilşat hem şu pikirde. Batyryň pikiriçe, peýdanyň ýarysyny önümçiligi giňeltmäge goýberip, ýarysyny bolsa paýdarlaryň arasynda paýlamaly.

1. Siziňçe, kimiň pikiri möhümräk diýip oýlaýarsyňyz? Näme üçin?
2. Peýdanyň hemmesi paýlansa, jemgyýetiň esasy paýdarlarynyň her biri näçeden diwidend alar?
3. Her bir aksiýa näçeden diwidend görnüşdäki girdejini getirýär?
4. Bu kärhananyň aksiýalarynyň bazar nyrhy barada näme diýip bilersiňiz?

Şuny ýatda saklaň!

- Paýdarlar jemgyýeti — ustaw gaznasynyň aksiýalaryny satmaktan şekillenýän, jogapkärligi çäklendirilen iri firma bolup, ol açyk ýa-da ýapyk görnüşde döredilýär.

- Paýdarlar jemgyýetiniň aksiýanyň eýesi — paýdara öz peýdasyndan diwidend töleýär.

- Aksiýalar fond biržasynda erkin satylmagy mümkin.

- Ýönekeý aksiýalar boýunça diwidend diňe peýda görülen ýagdaýda tölenýär.

- Ýeňillikli aksiýalar boýunça belli bir mukdardaky diwidend kepillendirilýär.

Fond bazary (iňl. “*stock market*”) – bu maliýe bazarynyň gymmatly kagyzzar satylýan görnüşi bolup, şeýle gymmatly kagyzzaryň iň köp ýaýrany aksiýalardyr.

Fond bazarynyň iň möhüm institutlary – fond biržalarydyr.

Köpçülikleýin habar serişdelerinden “Nýu-Ýork fond biržasynda indeksler ýiti ýokarlandy”, ýa-da tersine, “*düşdi*” diýen habarlary eşidipdik. Munda köplenç Dou-Jons, Nikkeý, Daks, Hang Seng ýaly indeksleriň atlary agzalýar. Bu indeksler nämäni aňladýar?

Birinji indeksi amerikaly Edward Jons we Çarlz Dou oýlap tapypdyrlar. Olar Nýu-Ýorkyň fond biržasynda ABŞ-nyň iň iri 12 kärhanasynyň aksiýalarynyň nyrhlarynyň orta arifmetik bahasyndan indeks hasaplap çykarypdyrlar we muny Dou Jons (Dow Jones) indeksi diýip atlandyrypdyrlar. Şondan bári bu indeksi hasaplamagyň tertibi ep-esli özgerdi, kämilleşdi. Häzir bu indekse girýän kärhanalaryň sany 30 -a ýetdi. Bu indekse iň meşhur Coca-Cola, IBM, Intel, General Motors ýaly kompaniýalar girýär.

Ykdysady ýagdaýy derňemek üçin birža indeksiniň görkezijisiniň özi möhüm däl, eýsem bu görkezijiniň özgermegi möhümdir.

Meselem, birža indeksi artýan bolsa, diýmek, bu indekse degişli kärhanalaryň aksiýalary gymmatlaşýan, ýagny ykdysadyýetiň şu ugrunda ösüş bolup geçýän bolýar. Eger, tersine, indeks peselse, şu ugurda hem pese düşme ýüze çykýan bolýar. Şeýle indeksler bar bolup, olar diňe bir ykdysadyýetiň belli bir ugruny däl, eýsem bütin ýurduň ykdysadyýetiniň ýagdaýyny görkezip durýar. Meselem, S&P 500 indeksine ABŞ-nyň iň iri 500 kompaniýalary girýär we olar ykdysadyýetiň ähli ugurlaryny gurşap alan. Diýmek, bu indeksiň özgermegi bütin ABŞ-nyň ykdysadyýetindäki özgerişleri görkezýär.

Soraqlar we ýumuşlar

Internetden: 1. Belli bir kompaniýanyň aksiýalarynyň häzirki bahasyny we onuň günlük özgerişini anyklaň.

2. Ýokarda atly agzalan indeksleriň häzirki bahasyny we bir günlük özgerişini anyklaň.

3. Daşkendiň Respublikan fond biržasynda belli bir kärhananyň aksiýasynyň häzirki bahasyny we onuň günlük özgerişini anyklaň.

4-nji TEMA

FIRMA AÇMAK

Ýekebara
telekeçilik

Jogapkärliги
çäklendirilen
jemgyýet

Paýdarlar
jemgyýeti

Hususy
firma

Şereket

Jogapkärliги
çäklendirilmedik
jemgyýet

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. “Firmanyň barlygy we iş ýöredýänliги, elbetde, nähilidir resminamalarda görnüp durmalydyr” diýen pikire öz gatnaşygyňyzy bildiriň.
2. Tersine bolan ýagdaýda nähili erbet netijeler ýüze çykmagy mümkin?
3. Siziň pikiriňizçe, ýokardaky firmalaryň haýsysyny açmak, resminamalaryny resmileşdirmek kynrak? Haýsylarynyňky, tersine, beýlekilerden aňsadrak?

Firma açmak üçin aşakdaky işleri amala aşyrmaly bolýar. Ilki bilen, firmanyň ustawyny we gurmaçylyk şertnamasyny taýýarlamaly. Firmanyň ustawynda firmanyň ady, salgysy, firma açmaktan gözlenýän maksat, firmanyň nähili iş görnüşleri bilen meşgullanmagy, firma kimler — haýsy esaslandyryjylar tarapyndan döredilýändigini, firmanyň guramaçylyk şekili,

firmanyň işini ýöretmek üçin ilki başda näçe mukdarda başlangyç serişde — ustaw gaznasy goýberilýändigini, firmanyň esaslandyryjylarynyň ustaw gaznasyna goşan goşandy, firmanyň emläkleriniň düzümi we ony emele getirmegiň tertipleri ýaly maglumatlar öz şöhlelenmesini tapmalydyr. Firmanyň ustawynda nazarda tutulan her bir bent telekeçilik işi boýunça amaldaky kanunlara ters bolmaly däldir. Firmanyň ustawy, adadta, telekeçiligiň şu firma mahsus ýörelgeleri we kanun-kadalary toplumyndan ybarat bolup, gelejekde firma hökman oňa amal etmek bilen iş ýöretmeli bolýar.

Firmanyň ustawy — firmanyň içki we daşky işini tertibe salýan, hukuk güýjüne eýe bolan normatiw resminama.

Gurmaçylyk şertnamasy firmanyň esaslandyryjylary iki ýa-da ondan artyk şahsdan ybarat bolanda düzülýär. Firmanyň gurmaçylyk şertnamasynda firmany açmak, iş ýöretmek, firmany dolandyrmak prinsipi we mehanizmleri, ustaw gaznasynyň düzümi we oňa goşulýan ülüşler, firmanyň peýdasyny esaslandyryjylaryň arasynda paýlamak kadalary, firmanyň içki dolandyryş guruluşlary, firmanyň statusyny üýtgetmek we ony ýatyrnak bilen bagly ýol-ýörelgeler we özara ylalaşyklar öz beýanyny tapan bolmaly.

Firmanyň gurmaçylyk şertnamasy – firmanyň esaslandyryjylarynyň arasynda özara iş ýöretmek boýunça düzülýän ylalaşyk resminamasy.

Firmanyň öz ady, möhür belgileri bolup, olar döwlet tarapyndan bellige alynýar we firma ykdysady iş gatnaşyjysy hökmünde *ýuridik şahs* derejesi berilýär. Firmany ady geçirilen togalak we burçly möhürleri, iş kagyzlaryny taýýarlap, doly manyda öz işini amala aşyrmaga girişýär. Firmanyň pul bilen bagly ähli işleri bank arkaly amala aşyrylýar. Prezidentiň permanyna görä, telekeçilik subýektlerine hyzmat etmek boýunça “ýalňyz äpişge” merkezleri 2018-nji ýylyň 1-nji ýanwaryndan başlap Döwlet hyzmatlary merkezlerine öwürildi.

Firmalary bellige almak boýunça hyzmatlar hem ynha şu merkez arkaly amala aşyrylýan boldy.

2017-nji ýylyň 1-nji aprelinden başlap Ýalňyz interaktiw döwlet hyzmatlary portaly (my.gov.uz) arkaly telekeçilik subýektlerini onlayn

ýagdaýda bellige almak hyzmaty ýola goýuldy. Şu hyzmat arkaly telekeçileri bellige almak wagty 30 minut diýlip kesgitlendi.

Firmanyň ady, möhüri ýa-da haryt belgisi onuň *tanadýan belgileri* hasaplanýar. Olary saýlanda firmanyň özboluşly aýratynlyklaryny hasaba almaly. Firmanyň möhüri ýa-da haryt belgisi onuň önümlerini başga firmanyň önümlerinden tapawutlandyryp durmagy üçin hyzmat edýär. Firmanyň haryt belgisi sarp edijiler üçin hem amatlylyk döredýär. Olar ýazgylardan, reklamalardan we bildirişlerden ol ýa-da bu firmanyň önümlerini haryt belgilerine garap tiz tanaýarlar. Şonuň ýaly-da, firmanyň öz ady, haryt belgisi hem bellenen tertipde degişli guramalarda bellige alynmaly. Çünki başga bar firmalaryň adyny goýmak, haryt belgilerinden peýdalanmak dünýä boýunça gadagan edilen.

Firma açmakçy bolan şahs Döwlet statistika komitetiniň resmi saýtyna girip özi saýlan firmanyň adyny oňünden taýýarlap goýmagy mümkin.

Özbekistanda telekeçilik işi bilen meşgullanmagyň hukuk esaslary Özbekistan Respublikasynyň Konstitusiyasynda öz şöhlenenmesini tapan. Hususan-da, Konstitusiyamyzyň 53-nji maddasynda “Döwlet sarp edijileriň hukuk üstünligini hasaba alyp, ykdysady iş, telekeçilik we zähmet çekmek erkinligini, ähli emläk şekilleriniň deň hukuklylygyny we hukuk taýdan deň goralmagyny kepillendirýär” diýlip nygtalan.

Ýurdumyzda işewürlük gurşawyny gowulandyrmak, telekeçilere ýene-de köpräk mümkinçilikleri döretmek, kiçi biznesi we hususy telekeçiligi höweslendirmek maksadynda ýurdumyzda giň gerimli özgertmeler amala aşyrylýar. Soňky ýyllarda bu babatda ençeme kanunlar, Prezidentimiziň onlarça permanlary we kararlary kabul edildi. Bular hem telekeçiligi ösdürmek üçin hukuk esasy bolup hyzmat edýär.

Bilýärsiňizmi?

Respublikamyzda bellige alnan kärhanalar we guramalar sany 2019-njy ýylyň 1-nji ýanwar ýagdaýyna görä, baryp 323.5 müňe ýetdi. Bu geçen ýyla garanda 38 müňe (13.3 %) köpdür. Şonuň ýaly-da, ýurdumyzdaky daşary ýurt kapitalynyň gatnaşmagy bilen döredilen kärhanalaryň sany bir ýylda 39,3% köpeldi we 7,8 müňe ýetdi. Munda iň köp kärhanalar Russiýa, Hytaý, Türkiýe, Günorta Koreýa we Gazagystan ýurtlarynyň kapitalynyň gatnaşmagynda döredilen.

Ýumuş

FIRMA AÇÝARYS

1. Käbir täze biznes taglym oýlap tapyň. Ol esasynda firma şekillerinden birini saýlap, ýeke özüňiz ýa-da ýoldaşlaryňyz bilen bilelikde şertli firma dörediň.
2. Firma degişli at dakyň.
3. Firmanyň ustawyny düzüň. Ustawda firmany açmakdan gözlenýän maksat, guramaçylyk-hukuk şekli, esaslandyryjylaryň näme bilen meşgullanýandygy, ustaw gaznasynyň mukdary, ýerleşýän salgysy ýaly maglumatlary getiriň.
4. Firmanyň guramaçylarynyň arasynda guramaçylyk şertnamasyny düzüň we gol çekiň. Munuň üçin, ilki kim näme bilen meşgullanmaly, firmany kim dolandyrýandygy, ustaw gaznasynyň mukdary we oňa kim näçe üleş goşjagy, peýdanyň nähili paýlanyşy ýaly meseleleri özara ara alyp maslahatlaşyň we şertnamada görkeziň.
5. Firmanyň haryt belgisini çyzyň we düşündiriň.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Firma açmagyň tertibini düşündirip beriň.
2. Firmanyň ustawy näme üçin gerek we ustawda nämeler görkezilýär?
3. Firma ustawynda görkezilmedik iş görnüşleri bilen meşgullanmagy mümkinmi?
4. Firmanyň guramaçylyk şertnamasy nämeleri öz içine alýar?
5. Firma nirede döwlet belligine alynýar?
6. Firma haryt belgisi näme üçin gerek?
7. Näme sebäpden firmalara bir-biriniň tanadýan belgilerinden peýdalanmaga rugsat berilmeýär?

Şuny ýatda saklaň!

- Firma açmak onuň görnüşini we adyny saýlamakdan başlanýar.
- Firmanyň ustawynda onuň iş görnüşi, firma açmakdan maksat, onuň salgysy, esaslandyryjylary we ustaw gaznasy barada maglumatlar getirilýär.
- Guramaçylyk şertnamasy esaslandyryjylaryň gatnaşyklaryny anyklaşdyrýar.
- Tanadýan belgileri firmanyň ady we onuň haryt belgisi ýalylydyr.

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Ýokardaky suratda firmanyň pul serişdeleriniň aýlanyşy görkezilen. Ony üns bilen gözden geçiriň we düşündiriň.
2. Firmanyň serişdeleriniň dolanyşyk basgançaklarynyň her birinde nähili görnüşde bolýandygyny derňäň we öz pikiriňizi bildiriň.

Mälim bolşy ýaly, islendik firma üçin ykdysady işi amala aşyrmakda serişde gerek bolýar. Adatda, firmanyň serişdesi firmanyň eýeleriniň pul serişdelerinden ybarat bolýar.

Firmanyň pul serişdeleri ulanylyşyna, nämeleriň satyn alnyşyna garap iki görnüşe bölünýär. Binalar we desgalar, esbaplar we enjamlar satyn almaga sarplanan serişdelere *esasy serişdeler* (esasy kapital) diýilýär. Esasy serişde — önümçilikde uzak ýyl we köp gezek ulanylýan esasy önümçilik serişdelerini satyn almaga niýetlenen serişde. Meselem, fermeriň traktor, kombayn satyn almak üçin ýa-da meýdan düşelgesini gurmak üçin goýberen serişdeleri esasy serişdelere mysal bolup bilýär.

Çig mal, ýangyç, energiýa, dürli materiallary satyn almaga we işçi güýjüni hakyna tutmaga sarplanylýan serişdelere *dolanyşyk serişdeleri* (dolanyşyk kapitaly) diýilýär. Dolanyşyk serişdesi önümçilikde ulanylýan resurslary satyn almak üçin niýetlenen serişdelerden ybarat bolýar. Firma dolanyşyk serişdesine resurslar bazaryndan çig mal, dürli materiallary satyn alýar we işçi güýjüni hakyna tutýar. Şeýdip firmanyň dolanyşyk serişdesi pul görnüşindäki şekilden maddy görnüşdäki şekile geçýär.

Bu resurslardan firmada harytlar öndürilýär. Olar satylansoň, ýene pul seklindäki serişdä öwrülip, firma gaýdyp gelýär.

Şeýlelikde firmanyň dolanyşyk serişdeleri ykdysady iş netijesinde aýlanyp durýar. Şu aýratynlygy sebäpli, bu serişdeler *dolanyşyk serişdeleri* diýlip atlandyrylýar. Firmanyň dolanyşyk serişdelerine mysal edip fermeriň tohum, mineral dökünler, ýangyç we ýaglaýjy önümleri getirmek mümkin.

Esasy serişde — önümçilikde uzak ýyl we köp gezek ulanylýan esasy önümçilik serişdelerini satyn almaga niýetlenen serişde.

Dolanyşyk serişdesi — çig mal, dürli materiallary satyn almaga we işçi güýjüni hakyna tutmaga sarplanýan serişdeler.

Esasy serişdeler hem “aýlanýar”. Olaryň aýlanyş döwri esasy önümçilik serişdeleriniň näçe wagt ulanylyşyna, hyzmat etmek möhletine bagly bolýar. Adatda, binalaryň we desgalaryň ulanylyş möhleti 20 ýyl, gural-enjamlaryňky bolsa 5—7 ýyl edip bellenýär. Bu möhletiň dowamynda olar könelip, her ýyl başlangyç nyrhynyň mälim bir bölegi döredilen önümiň nyrhyna geçip, barha arzanlaşýar. Ýnha şu arzanlaşma bahasy *amortizasiýa bahasy* diýlip atlandyrylýar. Ýnha şu arzanlaşma bahasy önüm satylansoň, firma pul düşewündiniň düzümünde gaýdýar we firmadaky ýörite gazna – *amortizasiýa gaznasyna* gönükdirilýär. Firmanyň umumy pul girdejisinden amortizasiýa gaznasyna goýberilen pul *amortizasiýa goýbermesi* diýlip atlandyrylýar. Adatda, ýyllyk amortizasiýa goýbermesi binanyň ýa-da stanoklar nyrhynyň olary ulanylyş möhletine bölüp tapylýar.

$$A = \frac{p}{n}$$

A – ýyllyk amortizasiýa goýbermesi;

p – esasy önümçilik serişdesiniň nyrhy;

n – peýdalanmak möhleti.

Amortizasiýa goýbermesi — esasy önümçilik serişdeleriniň könelmegi netijesinde olar nyrhynyň öndürilen önümiň nyrhyna geçen bölegi.

Meselem, kärhananyň binasynyň nyrhy 160 mln som bolup, ondan peýdalanmak möhleti 20 ýyl edip bellenen. Diýmek, her ýyl binanyň nyrhy 160 mln : 20 = 8 mln soma arzanlap, bu pul önümiň nyrhyna geçýär we önüm satylansoň, amortizasiýa gaznasynda jemläp barylýar.

Firmanyň işi üçin pul serişdelerini çekmek *biznesi maliýeleşdirmek* diýlip hem atlandyrylýar. Firmanyň *içki we daşky maliýe serişde çeşmeleri* bolýar. İçki maliýe serişde çeşmeleri:

1. **Firmanyň sap peýdasy.** Firmanyň peýdasynyň ähli salgytlar we tölegler tölenenden soň galan bölegi firmanyň *sap peýdasy* diýlip atlandyrylýar. Firmanyň sap peýdasy, adatda, onuň esaslandyryjylarynyň arasynda paýlanýar. Ýöne firmanyň esaslandyryjylary sap peýdanyň hemmesini özara paýlamazdan, onuň mälim bölegini firmanyň soňky işini pul serişdeleri bilen üpjün etmäge sarplamagy mümkin.

2. **Amortizasiýa gaznasy.** Bu gaznanyň serişdeleri diňe esasy serişdeleri satyn almaga sarplanýar.

3. **Ustaw gaznasy.** Ol firmanyň işiniň başlangyç döwründe ulanylýar.

Firmanyň içki serişdeleri ýeterli bolmanda, daşky maliýe serişdelerini tapmaly bolýar. Daşky çeşmelere aşakdakylar girýär:

1. **Firmanyň eýeleriniň firmanyň ustaw kapitalyny köpeltmek üçin goýberen goşmaça serişdeleri.**

2. **Bankdan ýa-da başga firmalardan alnan karz pullar.**

3. **Firmanyň gymmatly kagyzlary çykaryp satmaktan düşen pul düşewüntleri.**

Daşky maliýe çeşmeleriniň içki çeşmelerden tapawudy, olary, hökman, gaýtarmaly bolýar.

Firmanyň mälim döwrüň içinde önüm öndürmek üçin sarplan harajatlaryna *umumy harajatlar* diýilýär we *TC* — iňlisçe “total costs” (umumy harajat) sözleriniň baş harplary bilen belgilenýär. Öz nobatynda, umumy harajatlar hemişelik we üýtgäp durýan harajatlardan ybarat bolýar.

Önümçiligiň göwrümüne bagly bolmadyk harajatlara *hemişelik harajatlar* (iňlisçe — fixed costs) diýilýär we *FC* harplary bilen belgilenýär. Hemişelik harajatlara kärende haky, karz göterimi, ätiýaçlandyryş haky, amortizasiýa goýbermesi, administratiw harajatlar ýaly harajatlar girýär. Bu görnüşdäki harajatlary, önüm köp ýa-da kem mukdarda öndürilmegine seretmezden, hatda önüm öndürilmedik ýagdaýda-da firma öwezini dolmaly bolýar.

Üýtgäp durýan harajatlara (iňlisçe — variable costs) önüm öndürmegiň göwrümüne bagly bolan harajatlar girizilýär we *VC* harplary bilen belgilenýär. Bu görnüşdäki harajatlara çig mal, iş haky, ýangyç, energiýa çeşmeleri, dürli materiallary satyn almak harajatlary girýär. Näçe köp önüm öndürilse, bu harajatlaryň mukdary hem şonça köp bolýar.

Ýokarda nygtaýşymyz ýaly, hemişelik we üýtgäp durýan harajatlar jemi umumy harajatlardan ybarat bolýar.

Umumy harajat: $TC = FC + VC$ *TC* — umumy harajat; *FC* — hemişelik harajat; *VC* — üýtgäp durýan harajat.

Köp halatlarda, öndürijini, telekeçini mälim wagtyň dowamynda önümçilik harajatlarynyň umumy mukdary däl, eýsem bir birlik önümi öndürmek üçin sarplanan *ortaça harajat* (iňlisçe — average cost) gyzyklandyrýar we ol AC harplary bilen belgilenýär. Bu mukdary käte *önümiň özünü ödeýiş gymmaty* diýip hem atlandyrýarlar.

Ortaça harajat mukdary umumy harajat mukdaryny jemi öndürilen önümiň mukdaryna bölüp tapylýar:

Ortaça harajat: $AC = TC : q$ AC — ortaça harajat; q — önümiň mukdary.

Meselem, firma bir aýyň dowamynda 5000 sany önüm öndürmek üçin 350 000 000 som mukdarynda umumy harajat etmegi planlaşdyran bolsun. Onda bir sany önümi öndürmek üçin sarplanan ortaça umumy harajat 70 000 som bolýar. ($AC = TC : q = 350\,000\,000 \text{ som} : 5000 \text{ sany} = 70\,000 \text{ som}$) Bu görkeziji telekeçä, diňe şonda önümini 70 000 somdan kem bolmadyk nyrhda satan ýagdaýynda peýda getirmegi mümkinligini görkezip durýar. Ýagny önümiň şertli, *önümçilik nyrhy* 70 000 soma belli bir peýda goşulandan emele gelen mukdara deň bolýar.

Käbir ýagdaýlarda birlik önüme sarplanan ortaça harajaty, köpräk mukdarda önüm öndürmegiň hasabyna kemeltmek mümkinçiligi tapylýar. Ýöne önüm öndürmegiň göwrümi mälim mukdardan geçenden soň, her näçe köp öndürilse-de, ortaça harajat peselmegiň ýerine ýene barha artýar. Önüm öndürmegiň göwrüminiň edil şu mukdary firma üçin iň makul görkeziji hasaplanýar.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Firmanyň esasy we dolanyşyk serişdelerini kesgitläň.
2. Firmanyň içki we daşky maliýeleşdiriş çeşmelerini sanaň.
3. Amortizasiýa goýbermesi näme?
4. Harajat nähili aýratynlygyna görä hemişelik ýa-da üýtgäp durýan bolýar?
5. Çörekhananyň nähili üýtgäp durýan we hemişelik harajatlary bar?
6. Ortaça harajat nähili hasaplanýar?
7. Mesele: Kärhana 400 000 000 som umumy harajat eden. Onuň 38%-i üýtgäp durýan harajatlardyr. Hemişelik we üýtgäp durýan harajatlary tapyň.

Şuny ýatda saklaň!

- Firmanyň esasy we dolanyşyk serişdeleri bar.
- Firmanyň pul serişdeleriniň içki we daşky çeşmeleri bar.
- Firma esasy serişdeleri täzelemek we esasy serişdeleri doldurmak üçin firmanyň amortizasiýa gaznasyny döredýär.

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

Aşyr aga we Jemile daýza meşgullanmak üçin telekeçilik görnüşini saýlamak maksadynda telekeçilik şahamçalarynyň iş netijelerini öwrenip çykdylar we olary özara deňeşdirdiler.

Aşyr aga: “Fotostudiýa azrak girdeji getiripdir, ýöne alan peýdasy ep-esli gowy, konditerçilik sehinň girdejisi esli köp, ýöne şuna laýyk harajatlary hem köp eken” diýdi. Jemile daýza bolsa: “Toý libaslary salonynyň harajatlary köp, ýöne girdejisi hem şuna laýyk köp bolar eken. Güzellik salonynyň harajaty kem, ýöne peýdasy esli gowy” diýip maslahata goşuldy.

1. Siz olaryň söhbetinden nämäni düşüňdiniz? Girdejisi köp, ýöne harajaty hem uly telekeçilik görnüşi gowumy ýa-da harajaty kem, ýöne girdejisi hem kiçiräk telekeçilik görnüşimi?
2. Nämä üçin olar käbir telekeçilik görnüşlerini girdejliräk, käbirlerini bolsa peýdalyrak diýip nygtaýarlar?
3. Käbir telekeçilik görnüşleri barada adamlar “eýesine zyýan getirdi” diýip nygtamagy nämäni aňladýandygyny bilýärsiňizmi?
4. Özünüz ýaşayan ýeriň şertinden gelip çykyp, Aşyr aga we Jemile daýza nähili maslahat beren bolardyňyz?

Kärhananyň ýa-da käbir şahsyň mälim wagtyň dowamynda harytlaryny we hyzmatlaryny satmakdan alan jemi pul düşewüntine — *umumy girdeji* diýilýär we *TR* harplary (iňlisçe “total revenue” (umumy girdeji) jümlesiniň baş harplary) bilen belgilenýär. Eger satylan harydyň mukdary (*q*) we bir harydyň ortaça satuw nyrhy (*p*) mälim bolsa, umumy girdeji aşakdaky ýaly tapylýar:

$$\text{Umumy girdeji} = \text{Harydyň ortaça satuw nyrhy} \times \text{Satylan haryt mukdary}$$

Meselem, konditer firmasy bir aýda 8000 sany tort taýýarlap, olary 45000 somdan satan bolsa, firmanyň aýlyk girdejisi 360000000 soma deň bolýar. Ýagny umumy girdeji - 45000 · 8000 = 360000000 som.

Peýda — kärhananyň mälim wagtyň dowamyndaky umumy girdejisi bilen umumy harajatlarynyň arasyndaky tapawut bolup, *P* harpy (iňlisçe “profit” (peýda) sözüniň baş harpy) bilen belgilenýär. Eger bu tapawut otrisatel bolsa, onda peýda däl, *zyýan* barada aýdylýar.

$$\text{Peýda} = \text{Umumy girdeji} - \text{Umumy harajat}$$

Ýokarda getirilen konditer firmasynyň şol aýda eden harajatlary 240000000 soma deň bolsa, firma bir aýda 120000000 som peýda gören bolýar. Ýagny *peýda* = 360000000 som - 240000000 som = 120000000 soma deň.

Umumy girdeji — harydy satmakdan düşen pul düşewüti.

Peýda — kärhananyň mälim wagtyň dowamyndaky umumy girdejisi bilen umumy harajatlarynyň arasyndaky položitel tapawut.

Meselem, ýokardaky firmanyň getirilen aýdaky harajatlary 240000000 som däl, 390000000 som bolsun. Onda *Umumy girdeji - Umumy harajat* = 360000000 - 390000000 = - 30000000 soma deň otrisatel netijä eýe bolarys. Bu bolsa firma şol aýda 30000000 som *zyýan* görenligini aňladýar.

Zyýan — kärhananyň mälim wagtyň dowamyndaky umumy girdejisi bilen umumy harajatlarynyň arasyndaky otrisatel tapawut.

Bazar ykdysadyýeti şertinde peýda firmanyň işini bahalaýan we ölçeyän möhüm ykdysady görkeziji hasaplanýar. Telekeçilik bilen meşgullanmagyň esasy maksatlaryndan biri — bu peýda gazanmak bolýandygyny ýatlatmagyň özi ýeterli. Peýdany telekeçiniň töwekgelçilik edip, öz serişdesini işe salandygy üçin berlen sylag diýip atlandyrmak mümkin. Ikinji tarapdan, peýda kärhananyň özboluşly “termometri” wezipesini ýerine ýetirýär. Kärhana uly mukdarda peýda alyp durmy, diýmek, kärhana “sagdyn”, gowy işleýär. Kärhana *zyýan* çekdimi, diýmek,

Formula

Umumy girdeji

$$TR = p \cdot q$$

Peýda

$$P = TR - TC$$

“işler çatak”. Üçünji tarapdan, peýda nämäni, näçe we nähili öndürmeliligini hem görkezýär. Bazar ykdysadyýeti şertinde nämä köpräk peýda getirse, şu zat köpräk öndürilýär we tersine. Ykdysatçylar käbir ugry ösdürmäge serişde sarplamagy *investisiýa etmek* ýa-da *maýa goýumlaryny goýmak* diýýärler.

Iki fotostudiýanyň awgust aýyndaky pul düşewüntleri jedweli

1-nji fotostudiýa		Önümiň ady	2-nji fotostudiýa	
Sany	Nyrhy, som		Sany	Nyrhy, som
280	1 200	Resminama üçin foto	350	1 000
480	800	Çeper foto	200	700
120	3 000	Portret (30x40 sm)	80	3 000
4	250 000	Toýuň fotoalbomy	10	150 000
80	20 000	Uçurymlaryň winetkasy	120	12 000
20	50 000	Dessurlarda hyzmat (sagat)	30	35 000
_____ som		Jemi	_____ som	

Fotostudiýalaryň awgust aýyndaky harajatlary jedweli

Mukdary, som	Harajatyň ady	Mukdary, som
1 500 000	Kärende haky	800 000
1 200 000	Materiallar	1 650 000
180 000	Kommunal tölegler	160 000
1 500 000	Işgärlere iş haky	1 250 000
100 000	Reklama	250 000
450 000	Başga harajatlar	350 000
_____ som	Jemi harajatlar	_____ som

Birinji fotostudiýa şäheriň merkezinde, ikinjisi bolsa çeträkte ýerleşýär.

1. Fotostudiýalaryň umumy girdejilerini we harajatlaryny hasaplaň. Olary deňeşdiriň.
2. Fotostudiýalaryň önümleriniň düzümini, nyrhlaryny deňeşdiriň. Olaryň tapawutlanmagynyň sebäplerini düşündirip beriň.
3. Fotostudiýalaryň harajatlarynyň düzümini derňäň.
4. Her haýsy fotostudiýa öz işiniň netijelerini gowulandyrmak üçin nämeler etmeli diýip oýlaýarsyňyz?
5. Her bir fotostudiýanyň peýdasyny hasaplaň we özara deňeşdiriň.

Her bir firmanyň maksady ýöne bir peýda almak däl, eýsem mümkingadar köpräk peýda gazanmak, ýagny peýdany maksimallaşdyrmakdan ybarat. Peýdany bolsa iki hili usulda köpeltmek mümkin. Birinjisi, umumy girdejini köpeltmegiň hasabyna, ikinjisi bolsa umumy harajaty kemeltmegiň hasabyna.

Inwestisiýa etmek (maýa goýumlaryny goýmak) — serişdäni önümçiligi ösdürmäge sarplamak.

Firmanyň peýdasy aşakdaky maksatlarda ulanylýar:

- peýdanyň degişli bölegi döwlete salgyt hökmünde tölenýär;
- firmanyň işini ösdürmek üçin täze tehnologiýalary satyn almaga, täze binalary we desgalary gurmaga sarplanýar;
- peýdanyň galan bölegi bolsa kärhananyň eýeleriniň peýdasy hökmünde özleşdirilýär, paýdarlara diwidend hökmünde paýlap berilýär.

Gönükme

Firma hepdäniň dowamynda 2000 sany önüminiň 25%-ini 1000 somdan, 45%-ini 1200 somdan, galanyny bolsa 900 somdan satdy. Firmanyň bu hepdedäki girdejisi näçe boldy? Firma her bir harydyny ortaça näçe somdan satypdyr? Firma bu hepdede 560 000 som peýda alan bolsa, onuň bir hepdelik umumy harajatlary näçe som bolupdyr? Firmanyň bir sany haryt üçin sarplanan ortaça sarp-harajaty näçe som bolupdyr?

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

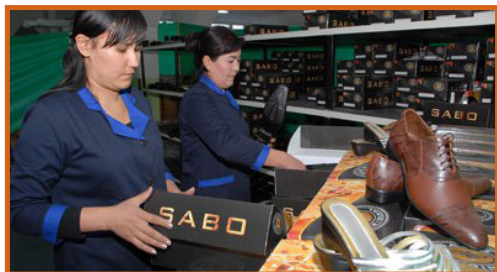
1. Peýda bilen girdejiniň nähili tapawudy bar?
2. Peýdanyň telekeçilik üçin möhümligini esaslandyryp beriň.
3. Girdejiniň artmagy elmydama peýdanyň artýandygyny aňladýarmy?
4. Firmanyň ykdysady ýagdaýyny nämeden bilmek mümkin?
5. Harydyň nyrhyny peseldip hem peýdany köpeltmek mümkinmi? Nähili edip?
6. Firmanyň peýdasy nähili maksatlarda ulanylýar?

Şuny ýatda saklaň!

- Peýda telekeçileri biznesdäki ýitgilere we töwekgelçilik arkaly zyýan çekmek howpuna seretmezden iş ýöretmäge mejbur edýän in esasy höweslendirme hasaplanýar.
- Firmanyň eýesi üçin köpräk girdeji almak däl, eýsem köpräk peýda almak möhümräk.

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

Áyakgap sehi 2012-nji ýylda 20 mln som peýda alypdy. Ol 2015-nji ýylda 23 mln som, 2018-nji ýylda bolsa 30 mln som peýda gazandy.

Nyrhlar 2012-nji ýyly göreä 2015-nji ýylda 18 %-e, 2018-nji ýylda bolsa 30 %-e gymmatlapdyr.

1. 2015-nji ýylda 23 mln som pula telekeçi 2012-nji ýylda 20 mln som pula alşy ýaly harytlar we hyzmatlar satyn alyp bilermi? Náme üçin şeýle?
2. 2018-nji ýylda 30 mln som pula 2012-nji ýylda 20 mln som pula alşy ýaly harytlar we hyzmatlar satyn alyp bilermi? 2015-nji ýylda 23 mln soma alşy ýaly harytlar we hyzmatlary alyp bilermi?
3. Şolary hasaba almak bilen, 2015-nji ýylda firmanyň peýdasy hakykatdan hem köpelen diýip bilersiňizmi? 2018-nji ýylda nähili?

Firmanyň harydy satmakdan alan girdejisini hasaplanda satylan harydyň mukdary haryt satylýan wagtdaky bazar nyrhyna köpeldilýär. Firmanyň ýyllyk girdejisi bolsa onuň ynha şeýle girdejeleriniň jeminden ybaratder. Firmanyň häzirkî ýyldaky girdejisini onuň öňki ýyllardaky girdejileri bilen deňeşdirmekçi bolsak, biz nähili çemeleşmeli bolarys? Inflýasiýa netijesinde harydyň nyrhy özgeripdir. Bu bolsa öz nobatynda öndürilen harydyň mukdary özgermedik ýagdaýda-da firmanyň girdejisiniň özgermegine getirýär. Netijede firmanyň peýdasynyň hem özgermegine getirýär. Şonuň üçin hem real girdeji we real peýda düşüňjelerini girizmeli bolýarys. Firmanyň häzirkî nyrlardaky girdejisi ýa-da peýdasy firmanyň *nominal girdejisi* ýa-da *nominal peýdasy* diýlip atlandyrylýar. Firmanyň girdejisiniň ýa-da peýdasynyň nyrlaryň özgerişini hasaba alandaky bahalary firmanyň, degişlilikde, *real girdejisi* ýa-da *real peýdasy* bolýar. Nyrlaryň özgeriş derejesini anyklaýan görkeziji — bu *nyrlaryň özgeriş indeksidir*. Bu indeks häzirkî ýyldaky ortaça nyrlaryň deňeşdirmek üçin alnan ýyldaky ortaça nyrlara gatnaşygyny aňladýan ýörite koeffisiýentdir.

Firmanyň peýdasynyň real mukdary aşakdaky formulanyň kömeginde hasaplanýar:

$$P_r = \frac{P_n}{I}$$

Bu ýerde: P_r — peýdanyň real mukdary;
 P_n — peýdanyň nominal mukdary;
 I — nyrhlaryň özgeriş indeksi.

Firmanyň mälim döwrüň dowamyndaky işini görkezýän ölçegler bar. Olardan biri *netijelilik* (rentabellik) düşüňjesidir. Firmanyň umumy işiniň netijeliligi (rentabellik) diýip onuň belli bir döwürde alan peýdasynyň mukdarynyň, şu döwürde sarplanan jemi harajatlarynyň gatnaşygyna aýdylýar.

Peýdanyň nominal mukdary – peýdanyň häzirki nyrlarda aňladylan bahasy.

Peýdanyň real mukdary – peýdanyň käbir ýyldaky nyrlara görä satyn alyjylyk kuwwaty.

Meselem, “Şerdar” firmasy bir aýyň dowamynda 30 000 000 som harajat edip, 7 500 000 som peýda aldy. Diýmek, firmanyň işiniň bu aýdaky peýdalylyk derejesi $R = Pr : TC = 7\,500\,000 : 30\,000\,000 = 0,25$ ýa-da 25%-e deň bolýar. Adatda, netijelilik görkemlerde görkezilýär. Kärhananyň işiniň peýdalylyk görkezijisi 25%-e deň bolmagy gowy görkeziji hasaplanýar.

$$R = \frac{Pr}{TC} \cdot 100 \%$$

Bu ýerde: R — netijelilik;
 Pr — peýdanyň mukdary;
 TC — harajatlar mukdary.

Gönükme

Firma birinji aýda 20 000 000 som harajat edip, 25 000 000 som girdeji aldy. Ikinji aýda bolsa 25 000 000 som harajat edip, 30 000 000 som girdeji aldy. Haýsy aýda firmanyň işiniň netijeliligi ýokaryrak bolupdyr?

Firmanyň mälim möhletdäki ykdysady işiniň netijeleri onuň peýdasy we zyýany baradaky hasabatynda öz şöhlenmesini tapýar.

Kärhananyň önümçilik işiniň ösmeginde dolanyşyk serişdeleriniň kadaly aýlanyp durmagy möhüm ähmiýete eýe. Bu önümi öndürmekden çekip, ony satmaga çenli bolan prosesi akylyly başly dolandyrmagy talap edýär. Dolanyşyk serişdesiniň mukdarynyň kemelmegi önümçiligiň göwrüminiň kemelmegine getirýär. Dolanyşyk serişdesi näçe tiz aýlansa, kärhana şonça köp peýda görýär.

Şeýlelikde, her bir telekeçiniň iň uly meselesi dolanyşyk serişdesiniň birsydyrgyn aýlanyp durmagyny üpjün etmekden, mümkinçilik bolsa, onuň mukdaryny köpeltmek we aýlanyşyny çaltlandyrmakdan ybarat, diýmek mümkin. Ýöne, köp ýagdaýlarda, uzagy gözläp çemeleşmezlik netijesinde kärhana öz dolanyşyk serişdesinden aýrylýar. Şeýle ýagdaýlarda ýiti çäreler görülmese, başga maliýe çeşmeler işe salynmasa, kärhananyň önümçilik işi togtap galmagy mümkin.

Firma işiniň netijeliligi — firmanyň belli bir döwürde alan peýdasynyň mukdarynyň şu döwürde sarplanan jemi harajatlary mukdaryna gatnaşgy.

Mälim bolşy ýaly, kärhana önüm öndürýärmä, ýokmy, ol mälim harajatlar üçin serişde sarplamaga mejbur. Şu sebäpli, kärhanada önümçilik prosesiniň togtamagy wagt geçdigi saýyn onuň karza batmagyna getirýär. Karzlar artyp şu derejä barýar, netijede, kärhana bu karzlary tölemek mümkinçiligine eýe bolman galýar. Şeýle ýagdaýlarda kärhana *bankrot* (“syndy”) diýlip yglan edilýär. Kärhana degişli emläk satuwa, adatda, kim ýokary söwdasyna goýulýar. Satmakdan düşen pullar döwlet we başga firmalara bergilerini bermäge ulanylýar.

Respublikamyzda “Bankrotlyk barada”ky kanun 1994-nji ýylda kabul edilen we oňa birnäçe gezek özgertmeler girizilen. Onda karzlaryny tölemäge gurby çatmadyk kärhanalary “bankrot” diýip yglan etmek ýol-ýörelgeleri bellenen.

Kärhanalar, firmalar esaslandyryjylar geňeşiniň kararyna görä ýa-da bankrot diýlip yglan edilen ýagdaýda ýatyrylmagy mümkin. Firmalary ýatyrmak firmanyň ustawynda we amaldaky kanunlarda nazarda tutulan görkezmeler esasynda amala aşyrylýar. Kärhana ýatyrylýan wagtda, onuň döwlet we başga firmalar hem-de guramalaryň öňündäki karzlary tölenenden soň, galan emläk we pul serişdeleri esaslandyryjylaryň arasynda kärhananyň ustawynda nazarda tutulan tertipde paýlanýar. Kärhana diňe şäher (tümen) häkimligi tarapyndan ýatyrylmagy baradaky karar çykandan soň ýatyrylan hasaplanýar.

Bankrotlik – firmanyň öz işgärleriniň, başga raýatlaryň, firmalaryň we döwletiň öňündäki karzlaryny töläp bilmezlik ýagdaýy.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Firmanyň peýdasynyň real mukdary näme? Ol nähili hasaplanýar?
2. Firmanyň işiniň netijesiniň derňewi näme üçin gerek bolýar?

3. Netijeliligi başgaça ýene nähili kesgitlemek mümkin?
4. Dolanyşyk serişdesiniň firmanyň ykdysady işindäki ähmiýetini düşüntirip beriň.
5. Ýylyň netijesine görä, firmanyň peýdasy 23 000 000 som, iş netijeliligi bolsa 20% boldy. Firmanyň ýyllyk sarp-harajatlarynyň mukdaryny tapyň.
6. Firmany bankrotlyga getirýän sebäpleri aýdyp beriň.
7. Bankrot diýlip hasaplanan firmanyň karzlary nähili tertipde tölenýär?
8. Firma haçan ýatyrylan diýlip hasaplanýar?

Ýumuş

Firmanyň ýyllyk görkezijileri, somda	1-nji ýyl	2-nji ýyl	3-nji ýyl
Umumy girdeji	300 mln	450 mln	600 mln
Umumy harajatlar	150 mln	200 mln	300 mln
Peýdanyň nominal mukdary			
Nyrhlar ösüş indeksi (1-nji ýyla görä)	1,0	1,25	1,5
Peýdanyň real mukdary			

Ýokardaky jedwel esasynda:

1. Peýdanyň real mukdaryny anyklamagyň formulasyndan peýdalanyň, jedweliň boş gözeneklerini dolduryň.
2. Firma haýsy ýylda gowurak işläpdir? Näme üçin?
3. Firmanyň işiniň netijeliligini her bir ýyl üçin hasaplaň we özara deňeşdiriň.
4. Firmanyň umumy harajatlarynyň ýylsaýyn barha artmagyna nämeler sebäp bolan diýip oýlaýarsyňyz?
5. Umumy harajatlar haýsy serişdeleriň hasabyna köpeldilýär?

Şuny ýatda saklaň!

- Firmanyň peýdasyň real mukdary nyrlaryň özgerişi hasaba alnan ýagdaýda hasaplanýar.
- Firmanyň işiniň netijeliligini hasaplamakda peýdanyň we harajatlaryň mukdary hasaba alynýar.
- Dolanyşyk serişdeleriniň aýlanyşynyň haýallaşmagy firma üçin zyýanly hasaplanýar.

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1-nji suratdaky konditer sehinde 6 işçi, 2-nji suratdaky bankda 35 işgär, 3-nji suratdaky dokmaçylyk fabriginde 300 işgär, 4-nji suratdaky zawodda bolsa 2 000 işçi işleýär.

1. Bu kärhanalar nädip dolandyrylýar, diýip oýlaýarsyňyz?
2. Olarda işçileri dolandyrmak bilen meşgullanýan işgärleriň sany nämä bagly bolmagy mümkin, diýip oýlaýarsyňyz?
3. Menejment we menejer adalgalarynyň manysyny bilýärsiňizmi?
4. Kärhana üçin dolandyryş ulgamynyň bolmagy nähili möhüm?

Mälim bolşy ýaly, her bir firma işi mälim bir maksady amala aşyrmaga gönükdirilýär. Bu maksada ýetmek üçin bolsa firmany dolandyrmaly bolýar. Dolandyryş prosesine *menejment* diýlip hem aýdylýar (iňlisçe “management” sözi “dolandyrmak” diýen manyny aňladýar). Dolandyryş baradaky ylym hem *menejment* diýlip atlandyrylýar we ol dolandyryş usullaryny, şekillerini we serişdelerini öwrenýär.

Firmany ýöretmek köp taraply proses bolup, onuň her bir tarapy dolandyrmagy talap edýär. Meselem, işçi-gullukçylary dolandyrmak, önümçilik serişdelerini dolandyrmak, maddy resurslary dolandyrmak, maglumatlary dolandyrmak, maliýe serişdelerini dolandyrmak we başgalar.

Menejment — käbir gözlenýän maksada ýetmegiň usullaryny, şekillerini, serişdelerini we dolandyrmak prinsiplerini öwrenýän ylym.

Dolandyryş gönüden-göni adam tarapyndan amala aşyrylýar. Firmada işleýän, ýörite dolandyryş ylmyny eýelän, iş ýörediji we dolandyryjy *menejer* diýlip atlandyrylýar. Islendik ýolbaşçy işgär ýa-da menejer iş wagtynyň 70 — 80 göterimini adamlar bilen gatnaşykda bolmaga sarplaýar. Şu sebäpli, menejmenti giň manyda gol astynda işleýän işgärleriň işini özara gepleşik arkaly dolandyrmak diýip hem aýtmak mümkin.

Menejeriň önünde duran maksada ýetmek üçin aşakdaky wezipeleri yzygider ýerine ýetirmeli bolýar: 1. Planlaşdyрма; 2. Guramak; 3. Ýolbaşçylyk etmek; 4. Gözegçilik etmek.

Menejer — ýörite dolandyryş ylmyny eýelän iş ýörediji ýa-da dolandyryjy.

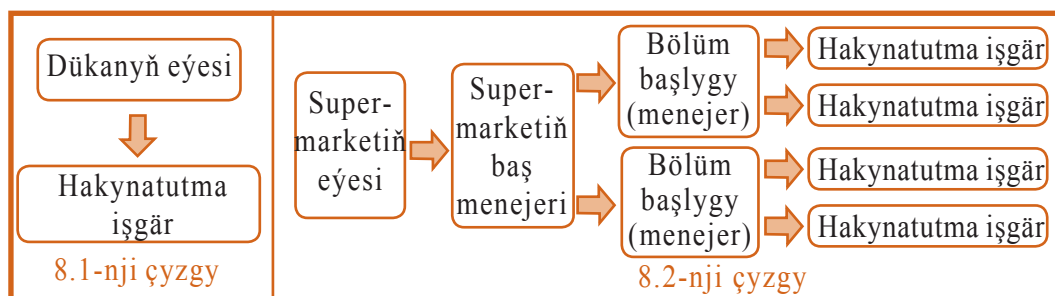
Planlaşdyryş basgançagynda menejerler kärhananyň maksadyndan gelip çykyp, perspektiw planlary we maksatnamalary işläp taýýarlaýarlar. Plany amala aşyrmak üçin kärhananyň hemme bölümleriniň işini özara laýyklaşdyrýarlar. Olaryň işini guraýarlar, gönüden-göni ýolbaşçylyk edip, işiň ýerine ýetirilişine gözegçilik edýärler. Menejerler işgärleri kärhananyň önünde duran mälum maksada ýetmegine çagyryýan we kollektiwi şoňa atlandyryýan, ugrukdyryýan adamlardyr.

Firmany dolandyrmakda menejerleriň ýokary ukyba eýeligi, ykdysady bilimleri çuňňur bilmegi, özüniň imidjine eýe bolmagy, ruhy taýdan ýetikligi, dolanyşyk, gepleşik medeniýetiniň ýokarylygy uly ähmiýete eýedir.

Firmanyň uly-kiçiligine garap, dolandyryşyň dürli guramaçylyk ulgamlary düzülýär. Kiçi dükanda onuň eýesi we ýene bir adam işleýär, diýip çak edeliň. Munda, dolandyryjy bilen dolandyryllyň arasyndaky özara gatnaşyk 8.1-nji çyzgydaky ýaly bolýar. Bu ulgama ýönekeý guramaçylykly ulgam diýilýär. Birnäçe bölümlerden ybarat bolan supermarketdäki dolandyryş gurluşyny göz önümize getirýän bolsak, onuň gurluşy (dolandyryş bogunlary) birneme çylşyrymlyrak bolýar. Ony shema görnüşinde 8.2-nji çyzgydaky ýaly şekillendirmek mümkin. Täze ulgamyň öňküsinden esasy tapawudy diňe bir gullukçylar sanynyň köplüginde bolman, eýsem birnäçe aşaky derejeli böleklerden ybaratlygyndadyr. Indi işçileriň we işgärleriň bir bölegi gönüden-göni dükanyň eýesine däl, eýsem kiçi bölümleri dolandyryýan menejerlere boýun egýär.

Eger-de firma söwda-satykdan daşary önümçilik bilen hem meşgullansa, onuň guramaçylyk ulgamy ýene-de çylşyrymlyrak bolýar.

Awtokratik, ýagny ýeke häkimlik usuly. Munda ýolbaşçy özgelerini pikirini sorap oturmaýar, belki buýruk berip, onuň ýerine ýetirilişine gözegçilik edýär. Şeýle usulda firmanyň kollektiwi merkezleşen bolýar, işgärleriň arasynda bolsa aragatnaşyklar bolmaýar diýen ýaly.

Býurokratik usul. Bu usul hem ýokardaky usulyň bir görnüşi bolup, firmanyň işi "ýokardan berlen" buýruklar, ýol-ýörelgeler we resmi kagyzzar esasynda dolandyrylýar. Şeýle kärhanada başyny başlaýjylyga däl, eýsem kagyzzar resminamalaryna köpräk üns berilýär.

Demokratik usul. Munda kollektiwiň ähli agzalary karar kabul etmek prosesinde gatnaşýar. Kollektiwiň her bir agzasynyň pikiri hasaba alnyp, olar umumy işe nähilidir goşant goşýanlygyndan kanagatlanýar. Şeýle kollektiwlerde, adadta, adamlar öz işlerine ak ýürekli gatnaşykda bolýarlar. Ýolbaşçynyň esasy wezipesi kollektiwiň agzalaryny başlangyja gönükdirmekden ybarat bolup galýar.

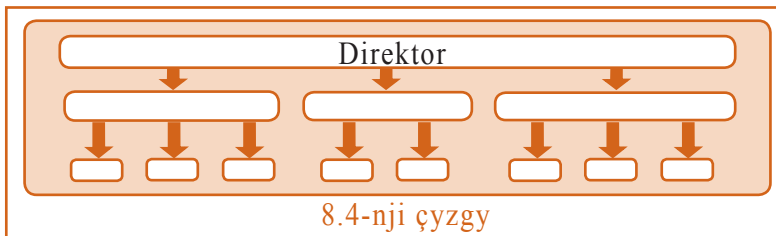
BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Menejment diýende nämäni düşüňärsiňiz?
2. Menejerler nähili käriň eýeleri? Olaryň işi barada aýdyp beriň.
3. Size mekdepde "Nowruz" baýramyny geçirmek tabşyryldy. Siz işi nämeden başlap, nämä bilen tamamlan bolardyňyz?
4. Dolandyrmagyň esasy kadalaryndan biri — "Maksat — hereket ugruny kesgitleýär" diýen kadany nähili düşüňärsiňiz? Dolandyryşda nämä üçin maksatlar şu derejede zerur?
5. Mekdep dolandyryşynyň gurluşyny çyzyň we düşündiriň.
6. Her bir dolandyryş usullarynyň artykmaçlyk we kemçilik taraplaryny aýdyň.
7. Harby bölümi dolandyrmak üçin haýsy usuly saýlan bolardyňyz? Nämä üçin?

Ýumuş

Aýdaly, siz üç hili konditer önümlerini öndürüp, öz dükany arkaly satýan firmanyň ýolbaşçysy. Gol astyňyzda 30 işgär işleýär. Firmaňyzyň guramaçylyk ulgamy 8.3-nji çyzgyda getirilen. Ondan peýdalanylýp, kärhanada önümçilik prosesiniň nähili guralyşy barada aýdyp beriň.

1. Firma näçe we nähili bölümlerden ybarat bolýar?
2. Her bir bölümde näçe işçi işleýär?
3. Bu bölümlerdäki işçileri kimler dolandyryýar?
4. Bölüm başlyklary kime boýun egýär?
5. Kim kime nähili tertipde boýun egýändigini görkezýän, 8.4-nji çyzga meňzeş dolandyryş ulgamyny çyzyň we düşündiriň.

Şuny ýatda saklaň!

- Firma nähili iri we köp pudakly bolsa, onuň dolandyryş ulgamy hem şonça çylşyrymly bolýar.
- Dolandyryşyň awtokratik, býurokratik we demokratik usullary bar.
- Firmany dolandyryjylar menejerler diýlip atlandyrylýar.
- Menejment — dolandyryş baradaky ylymdyr.

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Ýokardaky suratlarda getirilen harytlardan birini saýlaň. Ony öndürýän firma bu harydy bazarda satmak üçin nähili çäreleri amala aşyrmaly, diýip oýlaýarsyňyz?
2. Bu çäreleriň haýsysy harydy öndürmezden öň, haýsysy soň geçirilmeli?
3. Bu harydy nähili reklama eden bolardyňyz?

Marketing sözi iňlisçe “market” sözünden alnan bolup, “bazara bagly iş” diýen manyny aňladýar. Ykdysadyýetde *marketing* diýip bazar şertinde sarp edijileriň zeryrlygyny öwrenmekden harytlary we hyzmatlary olara ýetirmäge çenli bolan işe aýdylýar. Firma üçin marketing işinden gözlenýän esasy maksat — sarp edijileriň zerurlyklaryny anyklap, ony dolurak kanagatlandyrmagyň hasabyna köpräk peýda almakdan ybarat diýip aýtmak mümkin. Marketing işi bilen meşgullanýanlar *marketologlar* diýlip atlandyrylýar.

Marketing – bazar şertinde sarp edijileriň zeryrlygyny anyklamaga we ony kanagatlandyrmaga gönükdirilen iş.

Marketolog – marketing işi bilen meşgullanýan, ýörite bilime eýe bolan hünärmen.

Firmanyň tutuş önümçilik işi marketing barlaglaryna daýanmak bilen guralmalydyr. Marketing barlagyndan gözlenýän maksat firmanyň öňünde duran näme öndürmeli, näçe öndürmeli, nähili nyrhda satmaly, kim üçin öndürmeli, haýsy bazara eltmeli we satmaly diýen soraglara jogap tapmalydyr. Marketing barlaglary, esasan, dört: *önümi (bazary) öwrenmek, nyrh kesmek, reklama etmek, bazarda ornaşmak* basgançaklaryna bölünýär.

Önümi öwrenmek basgançagynda sarp edijileriň nähili we haýsy harytlary satyn almaga islegi barlygy anyklanýar, bazar öwrenilýär, anketa soraglary, agzeki sorag-jogaplar ýaly barlaglar geçirilýär, sarp edijileriň zeryrlygyny kanagatlandyryan harytlary öndürmek planlaşdyrylýar we ösdürilýär.

Nyrh kesme basgançagynda harydyň nyrhy bellenýär. Harydyň nyrhyny sarp edijileriň ony satyn almaga gurby ýeter ýaly edip bellemeli. Şunuň bilen birlikde, harydy öndürýän ýa-da satyjy firma hem mälim mukdarda peýda almaly.

Reklama basgançagynda firma we haryt baradaky maglumatlary habar serişdeleri we dürli çäreler arkaly sarp edijilere ýetirmek amala aşyrylýar. Dogry berlen reklama çäresi harydyň satuw göwrümini ýiti artdyrmagy mümkin. Firma, haryt we çäreler baradaky reňbe-reň maglumatlar radio, telewideniýe, internet we başga aragatnaşyk pudaklary, gazet we žurnallar, köçelerde ornaşdyrylan sütün we binalaryň diwarlaryndaky görnüşler, bildirişler, plakatlar arkaly sarp edijilere hödürülenilýär. Harydyň beýlekilerden arzan nyrhy, owadan gaplananlygy we haryt ýarlygyndaky ýazuwlar hem özboluşly reklama hasaplanýar.

Harydy reklama etmekden gözlenýän esasy maksatlar:

- sarp edijilere satuwa çykarylan haryt barada habar bermek;
- haryt sarp edijiniň haýsy zerurlyklaryny kanagatlandyryandygyny mälim etmek;
- sarp edijileri harydy satyn almaga ündemek, miýilligini artdyrmak.

Reklama – sarp edijilere haryt barada maglumat bermek arkaly olaryň haryda bolan talabyny artdyrmaga gönükdirilen wagyz çäresi.

Bazarda ornaşmak basgançagynda harydy satmak üçin hem satyja, hem hyrydara amatly bolan ýer we wagt saýlanýar. Şunuň bilen birlikde, bazarda firma öz ornuny tapyp, ornaşyp almagyna gönükdirilen uzagy gözleýän çäreler amala aşyrylýar. Harydy bazara eltilýän, ony saklaýan we satylýan ýerleri anyklanýar. Hyrydarlary çekmek we olaryň harydy satyn almaga bolan meýilliligini artdyrmak ýa-da saklap durmak maksadynda harydy satmaktan öňki we satmaktan soňky servis hyzmaty görnüşleri görkezilýär. Häzirki zaman informasion tehnologiýalarynyň, hususan-da, internet pudagynyň çalt depginler bilen barha giňelmeği marketingiň ösmegine uly itergi berdi. Indi, marketing işi çaltlanyp, onuň netijeliligi artpy barýar.

Harydy satmak boýunça satyjy kärhana, adatda, iki hil strategiýa – ýoly ulanýar. Olaryň birinjisi - bu PUSH - strategiýa (PUSH - iňlisçe süýşürmek

manysyny aňladýar). PUSH marketingde önümiň özüni gönüden-göni sarp edijä görkezmek we şu ýol bilen şu önümi geçirmäge hereket edilýär. PUSH marketinge iň ýönekeý mysal edip dükanyň witrinasynda harytlary hatar edip goýmak, harytlara arzanlatmalar bellemek ýaly amallary getirmek mümkin.

Şu hakda oýlap görüň!

Telewideniýeden berilýän reklamalary tomaşa edýäňizmi? Olaryň hili barada näme diýip bilersiňiz? Reklamalar ýakyn geçen günlerde haýsy harydy satyn almagyňyza sebäpçi boldy?

PUSH marketingde harydy öndürijiden hyrydara ýetirmek işi bilen araçy söwda guramalary hem meşgullanýar. Harydy öndürijiden satyn alyp, uly-uly göwrümde satyjylar *lomaý söwda guramalary* diýlip atlandyrylýar. Olar harydy lomaý nyrhda satýarlar. Harydy bölekleýin ýa-da kiçi göwürümde sarp ediljilere satyjylar *bölekleýin söwda guramalary* diýlip atlandyrylýar. Söwda dükanlary bölekleýin söwda guramalarydyr. Öndüriji önümini gönüden-göni sarp edijä ýa-da lomaý söwdagäre satanda ol harydyň özüni ödeýiş gymmatyna öz goşmaçasyny goşýar we *önümçilik nyrhynda* satýar. Lomaý söwdagär bolsa bu nyrha özüniň goşmaçasyny goşýar we ony lomaý nyrhda satýar. Bölekleýin söwdagär bu nyrha ýene özüniň goşmaçasyny goşýar we bölekleýin nyrhda satýar. Şeýdip nyrh artyp baryberýr. Adatda, harydyň bölekleýin nyrhy lomaý nyrhyndan, lomaý nyrhy bolsa önümçilik nyrhyndan beýik bolýar.

Satuwy guramak boýunça ikinji hili strategiýa (ýol) - bu PULL - marketingdir (PULL - iňlisçe çekmek manysyny aňladýar). PULL - marketingiň esasy maksady sarp edijini satyjynyň ýanyna gelmäge ündemektir. Siz telewideniýe arkaly harytlar magtalyp, olaryň hilleri suratlandyrylyşyny köp görensiňiz. Meselem, çagalaryň arlyklary, parfýumeriýa we kosmetika önümleri. Şeýle maglumatlary öwrenen sarp edijide şu önümi satyn almak islegi peýda bolýar we ol şu haryt satylýan ýere barmaga howlugýar. Sarp ediji bu harytdan peýdalanandan we onuň nepini duýandan soň şu harydyň markasyna - brendine daňlyp ugraýar. Ýagny ol indiki sapar hut şu haryt belgisi astyndaky önümleri satyn almaga ymtylýar.

Marketingde blokçeýn tehnologiýasyny ulanmak.

Blokçeýn – bu dürli maglumatlaryň uly bazasy (ammary) bolup, bu maglumatlar aýratyn “blokklar”da ýerleşdirilýär we umumy zynjyra baglanýar. Bularyň ählisi kompýuterler we internet ulgamy arkaly amala aşyrylýar. Blokçeýnde girizilen maglumatyň öçürip taşlanmagyna, üýtgedilmegine ýol berilmeýär. Bu tehnologiýa maglumat çalşygyny,

meselem, kábir bir harydyň satylmagyny, oňa pul geçirilişini tiz, anyk we açyk amala aşyrylmagyny üpjün edýär. Şonuň üçin hem häzirki zaman marketingde blokçeýn tehnologiýasyny ulanmak barha giňelip barýar.

2018-nji ýylyň 2-nji oktýabr güni ýurdumyzda ilkinji gezek “Sifrli ynam” gaznasy we Russiýanyň Blockchain Industrial Alliance kompaniýasy bilen hyzmatdaşlykda däri serişdeleri, lukmançylyk önümleri we lukmançylyk tehniki önümleri bazasynda blokçeýn tehnologiýasy girizildi. Bu maglumatlar bilen ähli hünärmenler, lukmanlar, haryt bilen üpjün edijiler we näsaglar tanyşmaklary we peýdalanmaklary mümkin. Soňluk bilen blokçeýn platformasynda harydyň doly ýaşayyş döwri görkezilmegi nazarda tutulan.

Bu häzirki zaman tehnologiýasynyň möhümligini hasaba alyp, ýurdumyzda sebitdäki birinji blokçeýn-akademiýasyny guramak boýunça Respublika ýokary biznes mekdebi we KOREAN GROUP kompaniýasynyň arasynda memorandumda gol çekildi.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Marketing düşüňjesiniň manysyny aýdyň.
2. Marketingiň işinden gözlenýän esasy maksatlary sanaň.
3. Marketing barlaglarynyň basgançaklaryny sanaň.
4. Harydy reklama etmekden gözlenýän esasy maksatlary sanaň.
5. Reklamanyň artykmaçlyklaryny we kemçiliklerini aýdyp beriň.
6. Häzirki zaman informasion tehnologiýalarynyň ösüp barşy marketing ulgamyna nähili täsir edýär?
7. Harydy satmagyň ýollary barada nämeleri bilýärsiňiz?
8. Bazarda ornaşmak diýende nämäni düşüňärsiňiz?
9. Lomaý we bölekleýin söwda guramalary barada nämeleri bilýärsiňiz?

Şuny ýatda saklaň!

- Marketing sarp edijileriň zerurlyklaryny anyklamak we kanagatlandyrmak çärelerini guramak boýunça işdir.
 - Marketing işi bilen ýörite bilime eýe marketologlar meşgullanýar.
 - Marketing barlagy önümi öwrenmek, nyrh kesmek, reklama etmek we bazarda ornaşmak basgançaklaryny öz içine alýar.

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Suratda görkezilen önümçilik kärhanasynyň işiniň jemgyýete we ykdysadyýete täsiriniň gowy we erbet taraplaryny ýazyň.
2. Şonça erbetnetijeleri bolsa-da, kärhananyň iş alyp barýandygyny nähili düşündirýärsiňiz?
3. Şeýle netijeleriň nädip öňi alynmagy mümkin?

Ilki wagtlarda adamlaryň şeýle işi netijesinde tebigatdaky deňagramlylygyň bozulmagy, oňa ýetirilen zyýanyň öwezini dolmaga, ornuny gaýtadan dikeltmek başardypdyr.

Soňky ýüz ýyllyklara gelip dünýäde ykdysadyýet ugry ösüp, adamzadyň tebigatdaky proseslere gatyşmagy, tebigy resurslardan peýdalanmak möçberiniň misli görülmedik derejä baryp ýetdi we tebigat özüni özi dikeldip bilmän galdy. Çünki önümçilik tehnologiýalary ösdi, kämilleşdi, ýöne tebigata zäherli gazlar, akaba suwlar, çykyndylary uly göwrümlerde çykaryp taşlamak doly gözegçilik edilmedi.

Ekologiýa adamzadyň ony gurşap duran daşky gurşaw bilen özara gatnaşyklary baradaky ylymdyr. Ol tebigatdaky resurslardan tygşytlap akyllý başly peýdalanmak, olary aýawly saklamak, gaýtadan dikeltmek meselelerini öwrenýär. Mälim bolşy ýaly, adamzadyň zerurlyklary çäksiz bolup, adamlar olary kanagatlandyrmak prosesinde tebigy resurslardan peýdalanýarlar. Ilki, adamlary tebigatyň özi bakan bolsa, soňluk bilen

zerurlyklaryň köpelmegi netijesinde adamlar tebigatyň peşgeşlerini sap ýagdaýda sarp etmek bilen çäklenmezden, tebigy resurslardan dürli önümleri özleri öndürmäge geçdiler. Munuň bilen tebigatdaky deňagramlylyga duýarly täsir edip başladylar. Şeýdip ekologik meseleler peýda bolup başlady.

Ykdysadyýetiň, ilki bilen, önümçiligiň ösmegi netijesinde adamzat daşky gurşawyň hapalanmagy bilen bagly aşakdaky ekologik meselelere duçar boldy:

- howanyň zäherlenmegi;
- derýalaryň we suw basseýnleriniň hapalanmagy;
- topragyň düzüminiň özgermegi we ýerleriň barha şorlanmagy;
- ekologik arassa azyk önümleriniň mukdarynyň barha kemelmegi;
- atmosferadaky ozon gatlagynyň ýumrulmagy;
- adamyň saglygyna zyýan ýetirýän galmagally tehniki gurluşlaryň köp ulanylmagy.

Bilýärsiňizmi?

Alymlaryň pikiriçe, senagatda, sowadyjy gurluşlarda ulanylýan freon gazy bizi Gün şöhlesiniň radiasiýasyndan gorýan atmosferanyň ozon gatlagyny barha ýumurýar. Eger ýagdaý şeýle dowam ediberse, ýakyn gelejekde Ýeriň atmosferasynyň temperaturasy ýokarlanyp, tebigatdaky deňagramlylyk bozulmagy, gury ýeriň köp böleginiň suwuň astynda galjakdygy takmyn edilýär.

Tebigaty goramak işleri bilen, esasan, döwlet gözegçilik organlary meşgullanýar. Her bir döwletde daşky gurşawy goramak boýunça dürli çäreler görülyär, kanunlar kabul edilýär. Meselem, zawod we fabrik tússeçykarlaryna dürli zäherli maddalary tutup galýan, howany arassalaýan gurluşlary ornaşdyrmak, akaba suwlary derýalara akdyrmagy gadagan etmek ýaly çäreler amala aşyrylýar. Döwlet guramalary bilen bir hatarda döwlet däl, jemgyýetçilik guramalary hem bar bolup, olar diňe bir ýurduň çäginde däl, eýsem bütün dünýäde adaşky gurşawyň goragy meseleleri bilen meşgullanýar. Meselem, “Green peace” halkara jemgyýeti bütün dünýäde ekologik meseleleri çözmek, daşky gurşawyň hapalanmagynyň önüni almak üçin göreşýär.

Özbeğistanda hem geçen döwürlerde uly ekologik meseleler toplanyp galan. Howanyň hapalanmagy, topragyň zäherlenmegi we şorlanmagy, senagat çykyndylary, akaba suwlar bilen bagly meseleler şolara degişlidir. Özbeğistanda iň uly ekologik meseleler, elbetde, suw bilen baglydyr.

Haýdarkölüň töweregindäki ekoulgamly deňagramlylaşdyrmak, günorta welaýatlarda şuw gytçylygy meseleleri muňa mysal bolup biler. Ýöne ýurdumyzyň global ähmiýete eýe bolan ekologik meselesi bu – Aral meselesidir.

Aral deňzine guýulýan suwuň mukdary kemelip, deňiz häzirki günde kiçijik köle öwrülipdir. Guran deňziň ornundaky duzlar şemal bilen howa görterilip, töwerekdäki çäkleri örtüp başlady. Jeňnellikleriň we gamyşlyklaryň ýerinde çöl peýda bolup, bu ýerlerde ýaşayan haýwanlaryň sany ýiti kemeldi. Howa we agyz suwunyň hapalanmagy netijesinde ilatyň ýaşayyş şertleri agyrlaşdy. Aral deňziniň suwunyň ýiti kemelmegi Aralýaka çäginii ykdysadyýetine hem erbet täsir etdi.

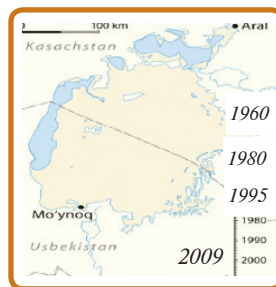
Aral meselesini çözmegiň möhümligi we global ähmiýete eýeligi Prezidentimiz Şawkat Mirziýaýew tarapyndan Birleşen Milletler Guramasynyň 72-nji Baş Assambleýasyndaky çykyşynda hem nygtaldy.

Ýurdumyzda ekologik meseleleri çözmek boýunça ulgamly işler amala aşyrylýar. Hususan-da, Özbegistan Respublikasynyň Prezidentiniň 2017-nji ýylyň 21-nji aprekindäki permany bilen Özbegistan Respublikasynyň Tebigaty goramak döwlet komiteti Ekologiýa we daşky gurşawy goramak döwlet komiteti edip gaýtadan döredildi. Komitete ekologiýa, daşky gurşawyň goragy, tebigy resurslardan akylly başly peýdalanmak we olary gaýtadan dikeltmek ugrunda döwlet dolandyryşyny amala aşyrmak bilen bagly wezipeler ýüklendi. Özbegistanyň ekologik partiýasy düzüldi we 2019-njy ýylyň 8-nji ýanwarynda onuň esaslansyryjy gurultaýy bolup geçdi.

Soňky ýyllarda ýurdumyzdaky ekologik ýagdaýy gowulandyrmak barasyndaky işlere mysal edip çykyndylary gaýtadan işlemek, Gün, şemal we biologik energiýalardan peýdalanmagy giňeltmek, çölleri tokaýlaşdyrmak, kölleriň boýlaryny gamyşlyklara öwürmek ýaly işleri getirmek mümkin.

Döwletimiz tarapyndan Aral meselesini çözmäge, aýratynam, uly ähmiýet berilýär. 2019-njy ýylyň özünde “Aralgum” çölünde 500 000 gektar meýdanda gorag tokaýlaryny döretmek, köp artezian guýularyny gazyp, süýji suw çykarmak, şeýdip Aralyň çäginii gaýtadan dikeltmek işleri amala aşyrylýar.

Ýene bir ekologik ähmiýete eýe bolan uly taslama bu – Özbegistanda Russiýa bilen hyzmatdaşlykda amala aşyrylmagy başlanan Atom elektrik

stansiýasynyň gurulmagydyr. Çünki atom energiýasy - iň ekologik arassa energiýa görnüşlerinden bolup, howa uly mukdardaky zyýanly gazlaryň çykarylmagynyň önüni alýar. Atom elektrostansiýasynyň işe düşürilmegi bilen ýylyna 3,7 mlrd kub metr gaz tygşytlanýar.

Daşky gurşawyň goragy her bir raýatyň borjy hasaplanýar. Munuň üçin her birimiz gündelik durmuşymyzda tämiz gezip, özümiziň ýaşayan ýeri arassa saklamak ýaly ýönekeý kadalary berjaý etmelidiris.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Náme sebäpden häzirki wagtda ekologik meseleler örän derwaýys bolup barýar?
2. Ykdysadyýetiň ösüşi hemme wagtda hem ekologik meseleleri getirip çykarýarmy?
3. Howanyň, suwuň hapalanmagy, topragyň düzüminiň özgermegi bilen bagly ekologik meselelere ikiden mysallar getiriň.
4. Awtomobillerden çykýan gaz howany hapalaýandygyny bilip, náme üçin olardan barybir peýdalanyp gelýäris?
5. Aral deňziniň umuman umuman gurap galmagy ýene nähili ekologik meselelere getirmegi mümkin?
6. Daşky gurşawy goramak bilen náme üçin, esasan, döwlet meşgullanýar?
7. Daşky gurşawy goramak üçin döwlet nähili serişdelerden peýdalanýar?
8. Daşky gurşawy goramak işinde siz haýsy hereketleriňiz bilen goşant goşup bilersiňiz?

Ýumuş

1. Tümeniňizde bar bolan ekologik meseleleri anyklap, olar barada gysgaça referat ýazyň. Bu meseleleriň gelip çykyş sebäplerini tapyň we aradan aýyrmagyň ýol-ýörelgelerini teklip ediň. Bu meseleleri aradan aýyrmakda siz we ýaşytdaşlaryňyz nähili goşant goşmagyňyz mümkinligini aýdyň.

Şuny ýatda saklaň!

- Ähli ekologik meseleler, esasan, adamyň ykdysady işiniň önümi hasaplanýar.
- Ykdysadyýet bilen ekologiýanyň arasyndaky gapma-garşylygy ýumşatmak we daşky gurşawyň goragyny, esasan, döwlet öz üstüne alan.
- Daşky gurşawyň goragy her birimiziň mukaddes borjumyz bolmaly.

I BABY GAÝTALAMAK ÜÇIN SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

A. SORAGLAR

1. Telekeçilik ukyby bar adamy häsiýetlendirin.
2. Telekeçiligiň bazar ykdysadyýetindäki roluny häsiýetlendirip beriň.
3. Ykdysady işiň telekeçilige mahsus nähili görnüşlerini bilýärsiňiz?
4. Telekeçilik işiniň görnüşleriniň artykmaçlyk we kemçiliklerini aýdyň.
5. Firma we ony guramagyň guramaçylyk-hukuk şekillerini sanaň.
6. Paýdarlar jemgyýeti näme we onuň nähili görnüşlerini bilýärsiňiz?
7. Firmanyň pul serişdeleri nähili görnüşlere bölünýär?
8. Nähili önümçilik harajatlaryny bilýärsiňiz?
9. Üýtgäp durýan we hemişelik harajatlaryň bir-birinden tapawudy nämede?
10. Umumy girdeji, peýda, zyýan we sap peýdanyň arasynda nähili gatnaşyklar bar? Olary ýönekeý mysallarda düşündiriň.
11. Peýdanyň ykdysady işe ündeýän roluny düşündirip beriň.
12. Firmanyň ykdysady işiniň netijeliligi nähili hasaplanýar?
13. Menejmentiň düýp manysy, maksat we wezipelerini düşündirip beriň.
14. Marketingiň düýp manysyny we firmanyň işindäki ähmiýetini aýdyň.
15. Ekologik meseleler adamyň ykdysady işiniň netijesidigini nähili düşündirýärsiňiz?

B. ÝUMUŞ

ADALGALAR:

1. Telekeçilik;	9. Umumy harajatlar;
2. Firma;	10. Bankrotlyk;
3. Aksiýanyň nominal bahasy;	11. Menejment;
4. Firmanyň ustawy;	12. Marketing;
5. Dolanyşyk serişdeleri;	13. Aksiýa kursy;
6. Täjirçilik;	14. Amortizasiýa goýbermesi;
7. Hemişelik harajatlar;	15. Ortaça harajat;
8. Sap peýda;	16. Hususy firma.

DÜŞÜNDIRIŞLER:

- a) firmanyň içki we daşky işini tertibe salýan, hukuk güýjüne eýe bolan normativ resminama;
- b) çig mal, dürli materiallary satyn almak we işçi güýjünü hakyna tutmaga sarplanýan serişdeler;

- ç) firma peýdasynyň ähli salgytlar we tölegler tölenenden galan bölegi;
- d) hemişelik we üýtgäp durýan harajatlaryň jemi;
- e) telekeçilik işi amala aşyrylýan kärhana;
- ä) aksiýanyň üstüne ýazylan baha;
- f) sarp edijileriň zerurlyklaryny anyklamak we kanagatlandyrmak boýunça ugrukdyrylan iş;
- g) adamlaryň peýda almak maksadynda, töwekgelçilik esasynda, öz serişdesini, emlägini, bilimini we mümkinçiliklerini işe salyp haryt öndürmek we hyzmat etmek işi;
- h) käbir gözlenýän maksada ýetmegiň usullaryny, şekillerini, serişdelerini we dolandyrmak prinsiplerini öwrenýän ylym;
- j) firmanyň öz karzlaryny tolöp bilmezlik ýagdaýy;
- ž) aksiýanyň bazardaky nyrhy;
- i) önümçiligiň göwrümüne bagly bolmadyk harajatlar;
- k) harydy satyn alyp, gaýtadan satmaktan ybarat telekeçilik işi;
- l) esasy önümçilik serişdeleriniň könelmegi netijesinde olaryň nyrhynyň öndürilen önümiň nyrhyna geçen bölegi;
- m) bir birlik önümi öndürmek üçin sarplanan harajat;
- n) ýeke şahsyň emlägi esasynda döredilýän we dolandyrylýan firma.

D. 7-nji sahypa I babyň titulyndaky suratlar boýunça

Suratlaryň haýsylary bapdaky haýsy tema degişlidigini aýdyň. Şu suratlar esasynda temalaryň mazmunyny aýdyp beriň.

E. TESTLER

- 1. Telekeçilik işi netijesi nähili görkezijide ýüze çykyar?**
 - A) Göterim;
 - B) Renta;
 - D) Iş haky;
 - E) Peýda.
- 2. Şärikçilik esasynda düzülen firmanyň peýdasy ...**
 - A) esaslandyryjylaryň arasynda deň mukdarda paýlanýar.
 - B) ustaw gaznasyna goşulan üleşüne laýyk ýagdaýda paýlanýar.
 - D) diňe firmany giňeltmäge sarplanýar.
 - E) gurmaçylyk şertnamasynda görkezilen ylalaşyk esasynda paýlanýar.
- 3. Firmanyň maliýe serişde çeşmeleri aşakdakylar:**
 - A) sap peýda;

Öz biznesini başlamakçy bolýan, özüniň biznes-taglymy we taýýar biznes-taslamasy bolan ýaş telekeçiniň öňünde duran iň uly mesele – bu, elbetde, nähili edip serişde tapmakdyr. Aýratynam, bu söwda-satyk ýa-da umumy iýmitlenmä meňzeş adaty telekeçilik ugurlary däl, eýsem häzirki zaman tehnologiýalar bilen bagly, töwekgelçilik derejesi ýokary bolan ugurlara degişli bolsa.

Ösen ýurtlarda şeýle biznes-taglymlarynyň gadyryna ýetýärler we gözleýärler. Çünki hut şeýle güýçli töwekgelçilige esaslanan täze biznes-taslamalar ýokary derejedäki peýdany bermegi mümkin. Şonuň üçin hem käbir iri kompaniýalar şeýle biznes-taglymlary ýa-da taýýar biznes-taslamalary satyn alýarlar ýa-da şarikçilik şerti bilen maliýeleşdirýärler. Şeýle biznes-taglym, biznes-taslamalary maliýeleşdirýän ýörite gaznalar hem ösen ýurtlardaky biznes-ulgamyň aýrylmaz bölegine öwrülen. Maliýeleşdirilen we işini başlan şeýle täze biznes görnüşleri bu ýurtlarda *startaplar* diýlip atlandyrylýar.

Soňky ýyllarda işini başlan we uly üstünlik gazanan startaplara mysal edip Facebook, Uber, Space X, Xiaomi, Instagram ýaly iri kompaniýalary getirmek mümkin.

Şeýle biznes görnüşlerinde töwekgelçilik derejesi ýokary bolanlygy üçin hem olar köplenç *wençur gazna* diýlip atlandyrylýan investision gaznalaryň serişdeleriniň hasabyna iş başlaýar.

Wençur gaznalary (iňl. venture – howply iş) - howplylygy, töwekgelçiligi ýokary derejede bolan investision gazna bolup, olar esasan innowasion kärhanalar (startaplar) bilen işlemäge gönükdirilendir. Wençur gaznalary howplulyk derejesi örän ýokary bolan we adatdan daşary derejedäki ýokary peýda alynmagyna garaşylýan kärhanalara investisiýa girizýär.

Soňky ýyllarda Özbekistanda hem startaplar barada köp aýdylyp başlandy. Watanymyza gelejekde uly peýda berýän, ýöne töwekgelçilik hem ýokary bolan biznes görnüşleri we meşgullanmakçy bolan ýaş

telekeçiler ençeme. Olara diñe pul – başlangyç kapital gerek. Hany, bizde wençur investisiýalary girizmek entek onçakly ösmedik bolsa, şeýle telekeçi nähili çemeleşsin?

Munuň üçin geljekki investitorlar bir zady düşünmeli bolýarlar. Startapa investisiýa girizmek – bu kredit bermek däl. Ýagny, girizilen investisiýalar kredit üçin tölenendäki ýaly kiçijik göterim bilen gaýtmaýar, eýsem bu serişde birnäçe esse köpelen ýagdaýda gaýtarylýar. Ýöne bu ýerde howplulyk, ýagny serişdäñizi bütinleý ýitirip goýmagyňyz howpy hem birnäçe esse köp.

Özbeğistanda startup üçin serişdäni ýaş telekeçi nireden tapýar?

Munuň birnäçe ýoly bar:

1. Iň ýönekeý ýol – bu garyndaşlara we dostlara ýüzlenmek, olary taglymyňyza gyzyklandyrmak.

2. Bank kreditini almak.

3. *Kraudfanding* – taglymyna gyzyklanan ep-esli köp sanly adamlaryň onçakly uly bolmadyk serişdelerini toplamak we olary hyzmatdaşyňyza öwürmek. Şeýle iş adatda internetde döredilen ýörite kraudfanding meýdançalary arkaly döredilýär ýa-da sosial pudaklaryň bildirişlerinde taglymlar açyp görkezilip olara gyzyklanýanlar gözlenýär.

4. Hususy kompaniýalar we döwlet grantlary.

5. Biznesmenler bilen gönüden-göni duşuşyp, olary taglyma gyzyklandyrmak we maliýeleşdirmäge çekmek.

6. *Startup-akseleratorlar*. *Startup-akseleratorlar* – bu diñe bir startaplary maliýeleşdirmekte gatnaşman, eýsem startup esaslandyryjylaryna özboluşly mekdep wezipesini hem ýerine ýetirýär. Startup-akselerator özüne perspektiw startup taglymlaryny gözleýän investitorlary birleşdirýän ýaş kompaniýalaryň ösüşine we ilerlemesine kömekleşýän jemgyýetçilik guramadyr. Ýagny, eger siz startup-akseleratory biznes-taslamaňyza gyzyklandyryp hyzmatdaşlyga razy edip bilseñiz onda startup-akselerator sizi zerur maglumatlar bilen üpjün edip, maslahatlar berip, aýaga galmagyňyza-da kömekleşýär.

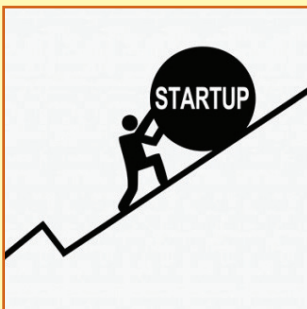

Startup esaslandyryjylary bolan ýaş telekeçiler üçin zerur zatlaryň iň möhümlerinden biri (serişdeden daşary elbetde!) – bu biznes işi başlamak we iş ýöretmek üçin ofisiň barlygydyr. Munda häzir ýurdumyzyň dürli şäherlerinde we tümenlerinde döredilýän täze we ýaş telekeçiler üçin niýetlenen ýörite ýerler – *koworkingler* gerek bolýar. Koworking (iňl. *Co-working* - bilelikdäki iş) – bu täze telekeçiler üçin umumy, bilelikde peýdalanýan ofis wezipesini ýerine ýetirýär. Bu ýerde öz işini başlan täze startapçylar ýa-da başlamakçy bolýan ýaşlar bilelikde duşuşyp bir-birleri bilen özara peýdaly aragatnaşyklary ýola goýup bilerler. Ahyryn üstünlikli biznesiň iň möhüm taraplaryndan biri – bu zerur adamlar bilen özara peýdaly aragatnaşyklar ulgamyny (“tor”uny) döretmek dälmi? Häzirki zaman dilinde şeýle aragatnaşyklary ýola goýmaga *networking* (iňl. *networking* – tor dokamak) diýilýär. Networking arkaly ýaş telekeçiler täze müşderileri tapmak, gowy işgärleri işe çekmek, investornary gyzyklandyrmak, häzirki meselelere çözüw gözlemek ýaly peýdaly işlerde pikirdeş, hyzmatdaşlar bilen aragatnaşygy ýola goýup bilerler. Biziň milli mentalitetimize mahsus bolan hyzmatdaşlyk, raýdaşlyk, pikirdeşlik ýaly gymmatlyklar hem ynha şu networking diýlip atlandyrylýan biznes-adalgada ýüze çykýar.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Okamak üçin ýokarda berlen materialdan size öň nätanys bolan adalgalary aýry ýazyň.
2. Bu adalgalaryň her birine tekstden düşünenleriňiz esasynda kesgitleme beriň.
3. Bu adalgalary bir-birleri bilen mantyky baglylykda, shematik ýagdaýda utgaşdyryň. Ýagny, haýsy adalga haýsysy bilen bagly, haýsy adalga haýsysyny doldurýar, haýsy adalga haýsysyndan gelip çykýar? Şeýdip bir garanda çylşyrymly duýulýan baglanyşyklar siziň üçin mantyky mazmuna eýe prosesleriň aňlatmasy hökmünde ýönekeýleşen ýagdaýda ýüze çykyp başlaýar.

Ykdysadyéti dolandirmakda döwletiň gatyşmagyny ýiti kemeltmeli.

Şawkat Mirziýaýew

II bap. Döwlet we ykdysadyét

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Bazar ykdysadyýeti şertinde ykdysady işiň gatnaşyjylarynyň erkinligi we sap bäsdeşlik gurşawynyň saklanyşyny kim üpjün edýär?
2. Her bir ýurtda doly üpjün edilmedik maşgalalar, garrylar, ýaş çagalar bar. Olaryň sosial üpjünçiligi bilen kim, nädip meşgullanýar?
3. Tebigaty goramak bilen kim meşgullanýandygyny bilýärsiňizmi? Munda nähili çäreler görülyändigini barada bilýänleriňizi aýdyň.
4. Mekdebiňiz nähili serişdeleriň hasabyna gurlan we enjamlaşdyrylan? Mugallymlara aýlygy kim töleýär? Munuň üçin serişde nireden, nädip alynýandygyny bilýärsiňizmi?

Islendik döwlet öz raýatlarynyň ykdysady iş ýöretmekleri üçin mynasyp şertleri döredip bermegi öz öňüne maksat edip goýýar. Çünki olaryň üstünlikli iş ýöretmeginden diňe bir döwlet däl, eýsem jemgyýet hem bähbitlidir.

Islendik döwletiň öňünde aşakdaky ykdysady maksatlar durýar:

- **Ykdysady erkinlik** — ykdysadyýetiň gatnaşyjylarynyň özbaşdak we erkin ykdysady kararlary kabul etmegini üpjün etmek.

- **Ykdysady netijeliklik** — minimal harajat edip, maksimal peýda almak üçin mümkinçilikler döretmek.
- **Ykdysady deňlik** — ähli ykdysady hereketleri adalatly amala aşyrmak üçin şert döretmek.
- **Ykdysady howpsuzlyk** – ilaty ykdysady garyplyklardan, işsizlikden, inflýasiýanyň netijelerinden goramak.
- **Ykdysady ösüş** – harytlar we hyzmatlar öndürmegiň göwrüminiň üznüksiz artmagyny üpjün etmek.

Şeýle meseleler we wezipeler bar bolup, olary bazaryň özi çözüp bilmeýär. Şu sebäpli, bu wezipeler döwletiň öz üstüne ýüklenýär. Bular aşakdakylar: halal bäsdeşlik gurşawyny döretmek, bazar barada maglumatlar almakda hemmä birmeňzeş mümkinçilikleri döretmek, goşmaça daşky täsirleri tertibe salmak, *jemgyýetçilik harytlary we hyzmatlary* öndürmek. Ýurduň howpsuzlygyny üpjün etmek, daşky gurşawy goramak, tälim, ylym, saglygy goraýyş ugurlaryny ösdürmek ýaly ençeme sosial hyzmatlar bar bolup, olary guramagy hem-de dolandyrmagy diňe merkezleşen ýagdaýda amala aşyrmaly. Olardan diňe *bilelikde peýdalanmak* mümkin. Bu hyzmatlary diňe hakyny tölänlere edip, başgalary bolsa mundan peýdalanyp bilmeýän edip, çäklendirip bolmaýar. Bu sosial harytlaryň we hyzmatlaryň *çäklendirip bolmazlyk aýratynlygy*dyr. Mundan daşary, şeýle iş netijesi elmydama gönüden-göni peýda almaga gönükdirilen. Şonuň üçin hem bu sosial nygmatlary döretmek köplenç telekeçileriň ünsünden daşarda galýar we onuň bilen döwlet meşgullanýar.

Ýokardaky pikirlerden gelip çykyp, döwlet öz üstüne aşakdaky ykdysady wezipeleri alýar:

Sosial nygmatlar — bazar berip bilýän, döwlet tarapyndan öndürilýän we ýurduň ilaty tarapyndan bilelikde sarp edilýän harytlar we hyzmatlar.

Bilelikde sarp etme aýratynlygy — harytlaryň we hyzmatlaryň köp adamlar tarapyndan bir wagtyň özünde sarp edilmegi.

Sarp etmäni çäklendirip bolmazlyk aýratynlygy — haky tölenen ýagdaýda adamlary bu harytlary we hyzmatlary sarp etmekden çäklendirip goýup bolmazlyk.

1. Jemgyýetiň hukuk we sosial esasyny saklap durmak. Döwlet adamlaryň jemgyýetde ýaşamagyna, iş alyp barmagyna degişli we olaryň arasyndaky gatnaşyklary kesgitleýän kanun we hukuk normalaryny ornaşdyrýar, kanunyň öňünde hemmäniň deňligini kepillendirýär we olaryň ýerine ýetirilişine gözegçilik edýär.

2. Bäsdeşligi goldamak. Döwlet monopoliýa garşy göreşýär, bäsdeşligi goraýar we höweslendirip durýar.

3. Sosial nygmatlar — harytlar we hyzmatlar bilen üpjün etmek. Döwlet bazar berip bilmeyän, ýöne jemgyýet üçin zerur bolan daşky gurşawy goramak, goranma, saglygy goraýyş, tälim ýaly ugurlarda harytlary we hyzmatlary öndürýär we ilata berýär.

4. Goşmaça daşky täsirleri tertibe salmak. Mälim bolşy ýaly, islendik harytlaryň we hyzmatlaryň gönüden-göni öndürijisi we sarp edijisi bolýar. Ýöne şeýle harytlary we hyzmatlary öndürmek prosesleri hem bar bolup, olar diňe bir öndürijä we sarp edijä degişli bolman, eýsem bu prosese gönüden-göni aragatnaşygy bolmadyk üçünji tarapa hem täsir edýär. Meselem, zawodyň tüsseçykaryndan çykýan tüsse bu zawoddaky önümçilik prosesine hiç hili aragatnaşygy bolmadyk, zawodyň töwereginde ýaşaýan ilatyň saglygyna täsir edýär. Bu ýagdaý ykdysadyýetde *goşmaça daşky täsir* diýilýär. Şeýle daşky täsirleri tertibe salmak hem döwletiň öz üstüne yüklenýär. Eger daşky täsir erbet bolsa, onuň önüni almak çäreleri görülýär. Eger gowy bolsa, şeýle önümçilik goldaw tapýar. Meselem, döwlet daşky gurşawy hapalap, tebigata erbet täsir edýän kärhanalara jerime we salgytlary belleýär, tälimi ösdürip, bütin ykdysadyýete gowy täsir edýän edaralara bolsa maliýe ýeňilliklerini berýär.

Goşmaça daşky täsir – harydy öndürmek ýa-da sarp etme prosesinde, öndürijiden we sarp edijiden daşary, üçünji tarapyň görýän peýdasy ýa-da zyýany.

5. Girdejileri we baýlyklary gaýtadan paýlamak. Döwlet doly üpjün edilmedik maşgalalary sosial goramak, baý adamlardan girdejisine laýyk salgyt töletmek, talyplara stipendiýalar bermek arkaly girdejileri gaýtadan paýlap durýar.

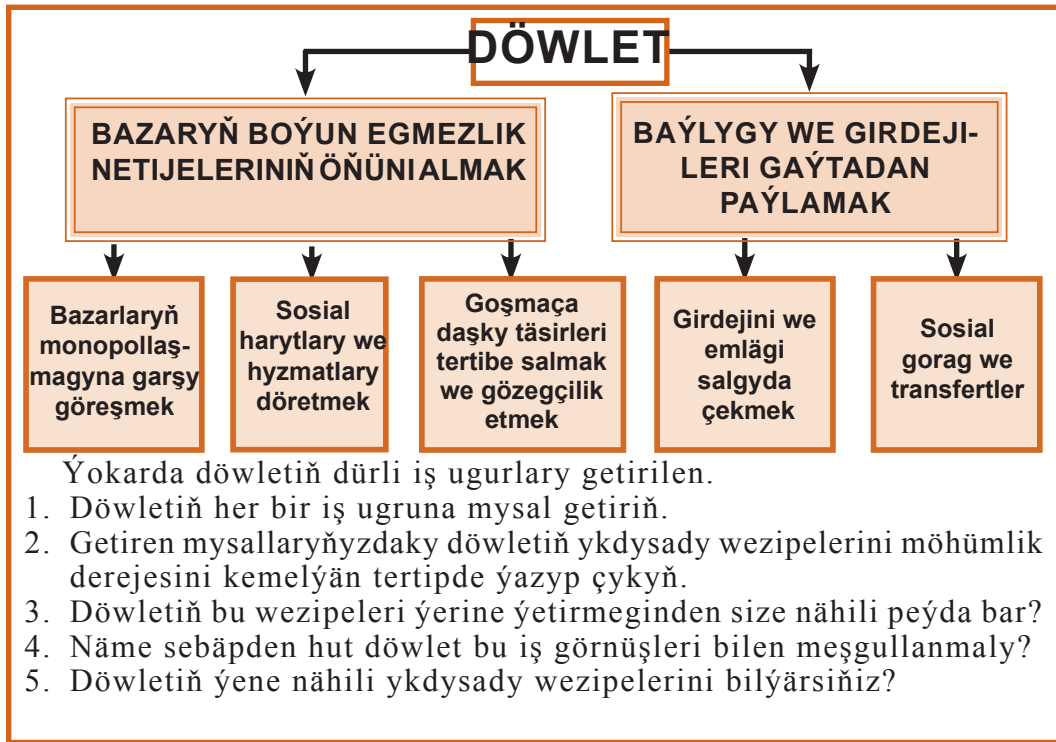
6. Ykdysadyýeti durnuklaşdyrmak. Döwlet inflýasiýa gözegçilik etmek, işsizligiň önüni almak, döwlet býujetine we pul massasyna gözegçilik etmek bilen ykdysadyýeti deňagramlylykda saklap durýar.

Bilýärsiňizmi?

Döwletiň ykdysadyýetde tutýan orny barada dürli, bir-birine ters pikirler bar. Birinji tarapyň pikiriçe, döwletiň roly ýiti gysgaldylmaly, çünki döwletiň ykdysadyýete gereginden artyk gatyşmagy ykdysady erkinligi çäklendirip goýmagy mümkin. Ikinji tarap, döwletiň roluny artdyrmagyň tarapdary. Çünki şeýle meseleler hem bar bolup, bazar olary döwlet gatnaşmazdan çözüp bilmeyär.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Döwletiň öňünde nähili ykdysady maksatlar durýar? Olary düşündiriň.
2. Döwletiň ykdysady wezipeleri barada nämeleri bilýärsiňiz? Nämе sebäpden döwlet bu wezipeleri öz üstüne alýar?
3. Döwletiň ykdysady wezipelerine mysallar getiriň.
4. Gowy we erbet goşmaça daşky täsire mysallar getiriň.
5. Sosial harytlar nähili aýratynlyklara eýe bolmaly?
6. Eger hususy firma sosial haryt öndürse, ol nähili kynçylyklara duşmagy mümkin?

Şuny ýatda saklaň!

- Harytlar we hyzmatlar iki hili bolýar: sosial nygmatlar we hususy firmalar tarapyndan öndürilýän harytlar we hyzmatlar.
 - Sosial nygmatlar döwlet tarapyndan aýratyn berilýär.
 - Bazar ykdysadyýeti şertinde döwletiň örän möhüm wezipeleri bar.

12-nji TEMA

DÖWLET BÝUJETI

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

Siz “mekdep döwlet býujeti hasabyndan gurlan” diýen gepleri eşidensiňiz. Şonuň ýaly-da, keselhana, maşgala poliklinikasy “döwlet býujeti tarapyndan maliýeleşdirilýär” ýaly gepler hem size tanyş bolmaly.

1. Döwlet býujeti barada nämeleri bilýärsiňiz?
3. 3–6-njy suratlarda görkezilen adamlaryň işi kim tarapyndan we nämäniň hasabyna maddy üpjün edilýär, diýip oýlaýarsyňyz?
4. Geçen dersde siz döwletiň wezipeleri bilen tanyşdyňyz. Döwlet öz wezipelerini ýerine ýetirmek üçin serişdäni nireden alýar?

Döwlet býujeti döwletiň bir ýyllyk girdejileri we harajatlary planlaşdyrylan esasy maliýe resminamadyr. Döwlet býujetini düzmekden gözlenýän esasy maksat döwletiň öňünde duran ykdysady we sosial wezipeleri ýerine ýetirmek üçin maliýe esasyny şekillendirmek, ýurduň ykdysadyýetini ösdürmegiň gelejekdäki planyny amala aşyrmak, ilatyň girdejilerini gaýtadan seretmekdir. Döwlet býujeti girdeji we harajat böleklerinden ybarat bolýar.

Döwlet býujeti – döwletiň bir ýyllyk girdejileri we harajatlary planlaşdyrylan esasy maliýe resminamasy.

Döwlet býujetiniň girdeji çeşmelerine aşakdakylar girýär:

- raýatlaryň girdejisinden alynýan salgytlar;
- kärhanalaryň peýdasyndan alynýan salgytlar;
- döwlet kärhanalarynyň peýdasy;
- döwlet gymmatly kagyzlaryny satmakdan düşen pul;
- döwlet emlägini satmakdan düşen serişdeler;
- döwlet pajy we başga düşewüntler.

Paç — döwlet edaralary tarapyndan edilýän käbir hyzmatlar üçin ýa-da döwletiň çäginde käbir görnüşdäki harytlary alyp girmek üçin gönüden-göni tölenýän hak.

Döwletiň çäginde käbir görnüşdäki harytlary alyp girenligi üçin ýa-da döwlet edaralary tarapyndan edilen käbir hyzmatlar üçin döwlete tölenýän ýörite töleg görnüşi *döwlet pajy* diýlip atlandyrylýar. Salgytlar döwlet býujetiniň girdeji böleginiň esasy çeşmesi hasaplanýandygyny nygtap geçmek gerek. Şu çeşmeler esasynda döwlet öz pul serişdeleriniň merkezleşen gaznasy — döwlet býujetiniň girdeji bölegini döredýär we ony ýylyň dowamynda harçlaýar.

Býujet serişdeleri aşakdaky ugurlara harçlanýar:

- tälim we ylym, medeniýet we sungat;
- sport we saglygy goraýyş;
- milli howpsuzlyk;
- garrylyk we maýyplyk pensiýalary, tölegler hem-de stipendiýalar;
- işsizlik pensiýalary we doly üpjün edilmedik maşgalalara maddy kömek;
- daşky gurşawy goramak;
- jemgyýetçilik tertibini saklamak;
- döwlet kärhanalarynyň we dolandyryş organlarynyň maliýe üpjünçiligi;
- käbir döwlet ähmiýetine eýe bolan ugurlary maliýe taýdan goldamak we başgalar.

Görşümüz ýaly, döwlet býujetiniň serişdeleri, esasan, jemgyýet üçin zerur harytlary we hyzmatlary satyn almaga, ilatyň dürli gatnlaklaryny goldamaga niýetlenen transfert töleglerine harçlanýan eken.

Bilýärsiňizmi?

Özbekistan Respublikasynyň döwlet býujeti Özbekistan Respublikasynyň Aly Mejlisinde ara alnyp maslahatlaşylýar we tassyklanýar. Ýyl tamamlanandan soň hökümet býujetiň ýerine ýetirilişi boýunça Aly Mejlise hasabat berýär.

Transfert tölegleri — döwlet býujetinden ilatyň maddy taýdan doly üpjün edilmedik gatnlaklaryny goldamak üçin sarplanýan serişdeler.

Adatda, döwlet býujetiniň girdeji we harajat bölekleri özara deň bolmaýar. Köplenç, girdejä garanda harajat köpräk bolýar. Döwlet býujetiniň harajatlary bilen girdejileriniň arasyndaky položitel tapawuda *býujet ýetmezçiligi* diýýärler. Ýyllaryň dowamynda jemlenip gelýän býujet ýetmezçiliginiň jemi mukdary *döwlet karzyny* düzýär. Döwlet karzy içki we daşky karz görnüşinde bolmagy mümkin. Içki karz döwletiň öz raýatlarynyň, firma we guramalarynyň öňündäki borçlary bolsa, daşky karz daşary ýurt döwletleriniň, halkara banklaryň we maliýe edaralarynyň öňündäki karzydyr. Döwlet býujetiniň girdejileri harajatlaryndan artyk bolan ýagdaýda döwlet býujetiniň profisiti ýüze çykýar.

Býujet ýetmezçiligi – döwlet býujetiniň harajatlary girdejisinden köp bolan ýagdaýdaky harajatlar bilen girdejileriň arasyndaky tapawut.

Býujet profisiti – döwlet býujeti girdejileriniň harajatlaryndan köp bolan ýagdaýdaky girdejiler bilen harajatlaryň arasyndaky tapawut.

Döwlet karzy — ýyllar dowamynda toplanan býujet ýetmezçiliginiň jemi mukdary.

DÖWLET BÝUJETINIŇ HARAJATLARY WE GIRDEJILERI

Özbeqistan Respublikasynyň Döwlet býujetiniň 2019-njy ýyl üçin esasy görkezijileri (mlrd som hasabynda)

Girdeji çeşmeleri	Mukdary
Gönüden-göni salgytlar	29125,5
Gytaklaýyn salgytlar	47029,8
Emläk salgydy we resurs tölegleri	16906,0
Başga girdejiler	9566,3
Jemi girdejiler	102627,6

Harajatlar bölegi (mlrd som hasabynda)

Sosial ugur we ilaty goramak	58012,1
Raýat jemgyýetini ösdürmek üçin serişdeler we grantlar	28,6
Ykdysadyýet	14099,8
Merkezleşdirilen investisiýalar	3906,2
Döwlet dolandyryşy	3749,4
Başga harajatlar	27322,3
Jemi harajatlar	107118,4

1. Özbeqistan Respublikasynyň 2019-njy ýyldaky döwlet býujetiniň girdeji böleginiň her bir bendini görerimlerde aňladyň we halkalaýyn diagrammada şekillendiriň.
2. Döwlet býujetiniň harajat böleginiň her bir bendini görerimlerde aňladyň we halkalaýyn diagrammada şekillendiriň.
4. Döwlet býujetinden iň köp serişde haýsy ugra sarplanýar?
5. Döwlet býujetiniň girdeji we harajat böleklerini özara deňeşdiriň.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Döwlet býujeti näme we ol näme üçin gerek?
2. Döwlet býujetiniň girdeji böleginiň çeşmelerini sanaň. Bu girdejiler nähili maksatlara ulanylýar?
3. Döwlet býujetiniň harajat bölegi girdeji böleginden köp bolsa, näme bolýar? Kem bolsa näme bolýar?
4. Býujet ýetmezçiligini kemeltmegiň nähili ýollary bar?
5. Döwlet karzy näme? Onuň nähili görnüşleri bar?

Şuny ýatda saklaň!

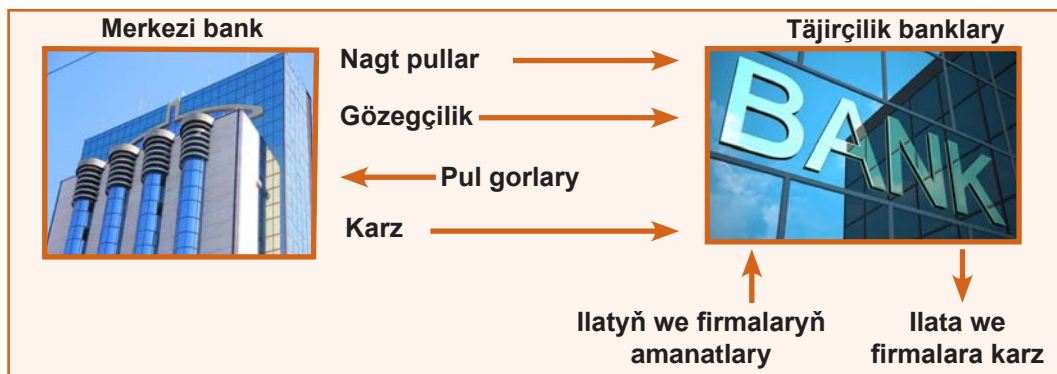
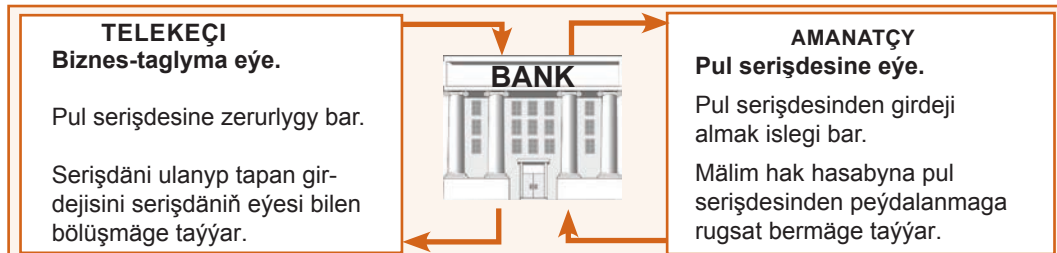
- Döwlet býujeti ýurduň ýyllyk esasy maliýe plany bolup, onda döwletiň girdeji çeşmeleri we harajatlary görkezilen bolýar.
- Döwlet býujetiniň girdeji bölegi, esasan, salgytlaryň hasabyndan şekillendirilýär.

13-nji TEMA

BANK ULGAMY

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

Ýokardaky suraty ünsli gözden geçiriň we aşakdaky soraglara jogap beriň:

1. Banklar puly nireden alýar?
2. Banklaryň nähili wezipelerini bilýärsiňiz?
4. Respublikamyzda iş alyp barýan nähili banklary bilýärsiňiz?
5. Maşgala agzalaryňyz bankyň nähili hyzmatlaryndan peýdalanýar?

Ýurtda bazar gatnaşyklarynyň çuňlaşmagy bazar infragurluşlarynyň köplüğine we olaryň hyzmatynyň nähili derejede dogry döredilenligine bagly bolýar. Bazar infragurluşynyň esasy bogunlaryndan biri bu — bank.

Örän gadym zamanlardan başlap amana almak we goýmak amalyýeti ulanylýpdyr. Munuň bilen adatda aýratyn adamlar ýa-da dini edaralar meşgullanypdyr. Meselem, şeýle amalyýet bilen Gadymky Grek ybadathanalary meşgullanandyklary taryhdan mälim. Olarda amanat, karzyna bermek, hatda göterim töletmek ýaly işleri amala aşyrypdyr. Soňrak, pul çalşyrmaga hem zerurlyk peýda bolup başlady. Ýewropadaky ilkinji pul çalşyryjylar söwda meýdanlarynyň köp adamly ýerlerinde kürsi

goýup işläpdiler. Şonuň üçin hem bank sözi italýançadaky *banco* - ýagny *kürsi* sözünden gelip çykan.

Bank ilata, firma we kärhanalara pul we gymmatly kagyzzar bilen bagly bolan dürli hyzmatlary edýän maliýe edarasydur.

Özbeğistanyň bank ulgamynda ösen ýurtlaryň bank ulgamyndaky ähli amalyýetler amala aşyrylýar. Hususan-da, ýurdumyzda banklar:

— pul we gymmat baha kagyzzary dolanyşyga çykarýar (emissiýa edýär);

— ilatyň we firmalaryň serişdelerini saklap berýär;

— ilata we firmalara mälim göterimiň hasabyna karz berýär;

— dürli gymmat baha predmetleri saklap berýär;

— başga döwletleriň pullaryny satyn alýar we satýar;

— gymmat baha kagyzzary satyn alýar we satýar;

— töleg we hasap-hesip işleri boýunça hyzmat edýär.

Bank özboluşly umumy gazna bolup, ilatyň elinde “işlemän ýatan” pullary “işlemäge” mejbur edýär. Toplanan pullary, pula mätäç bolan telekeçilere mälim göterim hasabyna karzyna berýär. Telekeçiler bolsa, öz nobatynda, bu pullary önümçilige sarplap, ykdysady nygmat döredýär. Şeýdip, bank ykdysadyýetiň ösmegine goşant goşýar.

Adatda banklar iki görnüşe bölünýär: merkezi bank we täjirçilik banklary. Merkezi we täjirçilik banklary bilelikde ýurduň iki derejeli bank ulgamyny düzýär. Merkezi bank döwlete garaşly bolmagy-da, garaşly bolmazlygy-da mümkin. Merkezi bank döwlete garaşly bolan ýagdaýda, oňa döwletiň esasy banky hökmünde döwlet ähmiýetine eýe hukuklar we wezipeler ýüklenýär. Merkezi bank aşakdaky wezipeleri ýerine ýetirýär:

— ýurduň milli walýutasyny we gymmatly kagyzzaryny dolanyşyga çykarýar;

— ýurtda pul dolanyşygyny tertibe salyp, dolanyşykda puluň mukdaryna gözegçilik edýär;

— täjirçilik banklaryna mälim göterimde karz berýär;

— daşary ýurt walýutalarynyň milli walýuta görä kursuny kesgitleýär;

— täjirçilik banklarynyň işine gözegçilik edýär;

— ýurduň pul we altyn gorlaryny saklaýar.

Şu sebäpli, merkezi bank — “banklaryň banky” hasaplanýar we ol diňe täjirçilik banklaryna hyzmat edýär.

Özbeğistanda Merkezi bank döwlete degişlidir.

Täjirçilik banklary ilata, firmalara we guramalara hyzmat edýär.

Täjirçilik banklary:

— merkezi bankdan karzyna pul alýar;

- pul serişdelerini saklaýar we toplamaga kömekleşýär;
- pula mätäç bolan müşderilere karz (kredit) berýär;
- daşary ýurt walýutalaryny satyn alýar we satýar;
- gymmatly kagyzlary satyn alýar we satýar;
- öz müşderileriniň pul bilen bagly hasap-hesip işlerini ýerine ýetirýär.

Banka goýlan pul serişdesine *amanat* ýa-da *depozit* diýilýär. Banka serişde goýan müşderiler amanatçylara öwrülýärler. Eger bank amanatçylaryň pul serişdelerini olara mälim hak (göterim) tölemek şerti bilen mälim möhlete saklap bermek borjuny alsa, şeýle amanatlara *möhletleýin depozitler* diýilýär. Eger bank amanady islendik wagt amanatça gaýtarmak borjuny alan bolsa, şeýle amanat *häzirki depozit* diýilýär. Birinji ýagdaýda bank müşderisiniň pul serişdesini toplamaga we şonuň hasabyna göterim görnüşündäki girdeji almagyna kömekleşse, ikinji ýagdaýda bolsa serişdäni saklamaga, müşderiniň birinji talabyna görä gaýtarmaga ýa-da käbir tölegi amala aşyrmaga kömek berýär.

Täjirçilik banky — ilata, firmalara we guramalara hyzmat edýän bank.

Depozit — amanat ýa-da banka goýlan serişde.

“Karz” bank dilinde *kredit* diýlip atlandyrylýar (latynçada *creditum* – karz manysyny aňladýar). Elbetde, bank müşderä karz berip duranlygy üçin müşderi banka karz hakyny töleýär. Karz haky — *kredit göterimi* diýlip atlandyrylýar. Kredit göteriminiň mukdary ýyllyk göterim stawkasyna garap bellenýär.

$$\text{Kreditniň ýyllyk göterim stawkasy} = \frac{\text{Kredit haky}}{\text{Kreditniň mukdary}} \cdot 100\%$$

Meselem, kiçi kärhana bankdan 40 million somy bir ýyl möhlete 20% ýyllyk göterim stawkasy bilen alan bolsun. Diýmek, kärhana bir ýyldan soň 40 million somy gaýtarmak bilen birlikde, banka karzyň 20% mukdarynda, ýagny $40000000 \cdot 20\% = 8000000$ som mukdarda goşmaça hak hem töleýär. Eger bu karzy iki ýyla alan bolsa, kredit göteriminiň mukdary iki esse köp bolýar, ýagny 16000000 som bolýar we başgalar.

Umuman alanda, alnan karz, kredit mukdary — P , ýyllyk göterim stawkasy — r , alnan karzy gaýtarmak möhletini — t diýip alsak, onda

kredit göterimi mukdary — I aşakdaky formulanyň kömeginde tapylýar: $I = P \cdot r \cdot t$. Banka gaýtarylýan puluň mukdary $S = P + I$ formula görä anyklanýar.

Aýdaly, “Ziyo” firmasy “Söwdagärbank”dan 100 mln somy ýarym ýyla 20% ýyllyk göterim stawkasy bilen alýan bolsun. Firma banka

$$I = P \cdot r \cdot t = 100000000 \cdot 20\% \cdot 0,5 = 100000000 \cdot 0,2 \cdot 0,5 = 10000000 \text{ som}$$

kredit göterimi töläp, ýarym ýyldan soň ýüz million som puly, jemi $S = P + I = 100000000 + 10000000 = 110000000$ som edip gaýtarýar.

Bu kredit göterimini hasaplamagyň *ýönekeý göterimler usuly* diýilýär.

Ýene şuny hem aýdyp geçmek gerek, ýagny banklar kredit göterim mukdarlaryny ýene başga usullar bilen hem hasaplaýarlar. Meselem, bank ýyllyk kredit göterimini esasy karza goşup, soňky ýylda kredit göterimini şu summadan hasaplap barmagy mümkin. Munda, bankyň ýyllyk göterim stawkasy — r bolan, n ýyla alnan P som mukdardaky karzy n ýyldan soň $P_n = P \cdot (1 + r)^n$ som edip gaýtarmaly bolýar. Bu usul *çylşyrymly göterimler usuly* diýlip atlandyrylýar.

Kredit — bank tarapyndan müşderilerine berlen karz.

Kredit göterimi – berlen karzdan peýdalanganlyk üçin kredit alýjy tarapyndan banka tölenýän hak.

Kreditniň ýyllyk göterim stawkasy – ýylyň dowamynda karzdan peýdalananlyk üçin tölenýän goşmaça hakyň esasy karzyň mukdaryna görä göterim mukdary.

BILIMIÑIZI SYNAŇ!

1. Bankyň peýda bolmagyna näme sebäp bolupdyr?
2. Banka pul nireden düşýär?
3. Bankyň ýurduň ykdysadyýetinde tutýan ornuny düşündirip beriň.
4. Merkezi we täjirçilik banklarynyň tapawudy nämede?
5. Merkezi bankyň ýurduň ykdysadyýetindäki ähmiýetini aýdyň.
6. Täjirçilik banklarynyň wezipelerini aýdyň.

Şuny ýatda saklaň!

- Banklaryň iň esasy wezipesi amanatlary saklamak we karz bermek bolup, bu ýurduň ykdysadyýetinde möhüm rol oýnaýar.
- Ýurdumyzda iki derejeli bank ulgamy girizilen bolup, Merkezi bank täjirçilik banklaryna, täjirçilik banklary bolsa kärhana, firma we ilata degişli hyzmatlary edýär.

14-nji TEMA

DÖWLETIŇ YKDYSADYÝETDÄKI ROLY

Kemeldi	Ilatyň iş bilen üpjünçilik derejesi	?
Artdy	Nyrhlar	?
Kemeldi	Haryt öndürmek we hyzmat etmek göwrümi	?
Kemeldi	Harytlara we hyzmatlara bolan umumy talap	?
Kemeldi	Ilatyň we firmalaryň ygtyýaryndaky pul serişdeleriniň mukdary	?
Artdy	Salgytlar	Kemeldi

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

Ýokardaky çyzgyda döwlet tarapyndan salgyt stawkasynyň artdyrylmagy netijesinde ýurduň ykdysadyýetinde ýüze çykan özgerişler görkezilen. Siz salgyt stawkasy kemeldilen ýagdaýda ýurduň ykdysadyýetinde ýüze çykyan özgerişleri takmyn ediň we düşündiriň.

Bazar ykdysadyýeti şertinde döwlet özüniň ykdysady syýasatyny administratiw ýol bilen däl, eýsem bazar mehanizmi arkaly amala aşyrýar. Şol sanda, döwletiň býujet-salgyt (fiskal) we pul-kredit (monetar) syýasatlaryny tapawutlandyrmak kabul edilen.

Mälim bolşy ýaly, döwlet býujetiniň girdeji bölegi, esasan, salgytlardan, harajat bölegi döwlet zerurlyklary üçin zerur harytlary we hyzmatlary satyn almak harajatlary we ilata tölenýän transfert harajatlaryndan ybarat bolýar. *Döwletiň býujet-salgyt (fiskal) syýasaty* esasynda edil şu salgytlar, döwlet harajatlary we transfert tölegleriniň mukdaryny üýtgetmegiň kömeginde *umumy talap* we *umumy teklip* göwrümüne täsir etmek ýatýar.

Meselem, eger salgytlar artdyrylsa, ilatyň we firmalaryň ygtyýarynda kemräk pul galýar. Munda harytlara we hyzmatlara bolan umumy talap kemelýär. Bu ýagdaý harytlar we hyzmatlar önümçiligiň kemelmegine,

ilatyň iş bilen üpjünçilik derejesiniň peselmegine getirýär. Tersine, eger salgytlar kemeldilse, ilatyň we firmalaryň ygtyýarynda köpräk pul galýar. Munda harytlara we hyzmatlara bolan umumy talap artýar. Bu bolsa, öz nobatynda, haryt we hyzmat önümçiliginiň köpelmegine, ilatyň iş bilen üpjünçilik derejesiniň artmagyna getirýär.

Edil şunuň ýaly, eger döwlet salgytlara degmezden öz harajatlaryny ýa-da transfert töleglerini artdyrsa, harytlara we hyzmatlara bolan umumy talaby artýar. Bu bolsa, öz nobatynda, haryt we hyzmat önümçiliginiň köpelmegine, ilatyň iş bilen üpjünçilik derejesiniň artmagyna ýa-da inflýasiýa derejesiniň artmagyna getirýär. Tersine, eger salgytlar üýtgeşsiz galyp, döwlet harajatlary ýa-da transfert tölegleri kemeldilse, harytlara we hyzmatlara bolan umumy talap kemelýär. Bu bolsa haryt we hyzmat önümçiliginiň kemelmegine, ilatyň iş bilen üpjünçilik derejesiniň peselmegine ýa-da inflýasiýa derejesiniň peselmegine getirýär. Köp ýagdaýlarda, döwlet bir wagtyň özünde hem döwlet harajatlaryny, hem salgytlar stawkasyny üýtgetmek bilen ykdysadyýeti durnuklylaşdyrmaga çalyşýar.

Döwletiň býujet-salgyt (fiskal) syýasaty — döwlet býujetiniň girdeji we harajat böleklerini üýtgetmegiň kömeginde ykdysadyýeti tertibe salmak.

Umumy talap — ýurtda mälim wagtyň dowamynda satyn alnyşyna zerurlyk we mümkinçilik bolan harytlaryň we hyzmatlaryň umumy bahasy.

Umumy teklip — ýurtda mälim wagtyň dowamynda öndürilmegi we bazara çykarylmak mümkinçiligi bolan harytlaryň we hyzmatlaryň umumy bahasy.

Döwlet býujetiniň ýetmezçiliginiň mukdary ýurtda öndürilen bir ýyllyk umumy önümiň göwrüminiň 2—3 göterimi mukdarynda bolmagy normal ýagdaý hasaplanýar. Ýöne ýetmezçiligiň göwrümi çenden aşa artyp gidende, ony kemeltmek çäreleri görülmeli bolýar. Döwlet býujetiniň ýetmezçiligini aşakdaky ýollar bilen kemeldilmeği mümkin: 1. Döwlet harajatlaryny kemeltmek; 2. Goşmaça girdeji çeşmelerini tapmak; 3. Harytlar we hyzmatlar bilen üpjün edilmedik, artykmaç puly dolanyşyga çykarmak; 4. Öz raýatlaryndan, firmalardan, daşary ýurt hökümetlerinden, halkara bank we maliýe edaralaryndan karz almak.

Döwlet özüniň *pul-kredit syýasatyny* merkezi bank arkaly alyp barýar. Mälim bolşy ýaly, merkezi bank we täjirçilik banklary bilelikde ýurduň

iki derejeli bank ulgamyny emele getirýär. Merkezi bank döwlete degişli bolup, ol arkaly döwlet ýurtda dolanyşykdaky pul massasyny tertibe salyp durýar. Merkezi bankyň wezipelerinden biri öndürilýän harytlaryň we hyzmatlaryň bahasyna degişli mukdardaky puly dolanyşyga çykarmakdan ybaratdyr. Dolanyşyga pul çykarmak *pul emissiýasy* diýlip atlandyrylýar. Kagyz pul we teňňe görnüşdäki nagt pullary diňe merkezi bank çykarýar we ýaýradýar.

Pul massasy — ýurtdaky dolanyşykda bolan jemi pul serişdeleriniň jemi.
Döwletiň pul-kredit (monetar syýasaty) — ýurtda dolanyşykda bolan pul massasyny we kredit göterim stawkasyny tertibe salmak arkaly ykdysadyýeti durnuklylaşdyrmak.
Pul emissiýasy — döwlet tarapyndan dolanyşyga pul çykarmak.

Täjirçilik banklary bolsa bu puly öz müşderileri — firma we ilata ýokaryrak göterim stawkasynda karzyna berýär. Şeýdip, iki derejeli kredit ulgamy emele gelýär. Munda, eger döwlet dolanyşykdaky puluň mukdaryny kemeldip, inflýasiýanyň önüni almakçy bolsa, merkezi bankyň täjirçilik banklaryna berýän karzlarynyň göterim stawkasy artdyrylýar. Öz-özünden täjirçilik banklary hem müşderilerine berýän karzlarynyň göterim stawkasyny artdyrýar. Netijede, täjirçilik banklarynyň müşderileri, firma we ilat ýokary göterim stawkaly karzlary alman başlaýar. Dolanyşykdaky puluň mukdary kemelip başlaýar. Serişde ýoklugy sebäpli telekeçileriň işi-de gowşap başlaýar. Tersine, eger döwlet dolanyşykdaky puluň mukdaryny artdyryp, telekeçileri serişde bilen üpjün edip, olaryň işjeňligini artdyrmakçy bolsa, merkezi bankyň karzlarynyň göterim stawkasy kemeldilýär.

Merkezi bank dolanyşykdaky puluň mukdaryny täjirçilik banklarynyň gor normalaryny bellemek arkaly hem gözegçilik edip barmak mümkinçiligine eýe. Täjirçilik banklarynyň serişdeleri iki bölekden ybarat bolup, birinjisi bankyň ygtyýarynda bolan serişdeler bolsa, ikinjisi banklaryň ätiýaçlyk serişdeleridir. Täjirçilik banklarynyň ätiýaçlyk serişdeleri dolanyşykdaky pul massasyna gözegçilik etmek we pul dolanyşygyny tertibe salmak maksadynda merkezi bankda toplanyp goýulýan serişdelerinden ybarat bolýar.

Täjirçilik banklary ähli serişdeleriniň näçe bölegini (näçe göterimini) ätiýaçlyga alyp goýmagy hem merkezi bank tarapyndan kesgitlenýär we bu görkezijä *banklaryň ätiýaçlyk normasy* diýilýär. Merkezi bank täjirçilik banklarynyň ätiýaçlyk normalaryny artdyrmak ýa-da kemeltmek arkaly hem dolanyşykdaky puluň mukdaryny kemeldip ýa-da artdyryp,

tertibe salyp durmak mümkinçiligine eýe. Meselem, eger merkezi bank täjirçilik banklarynyň ätiýaçlyk normasynyň mukdaryny artdyrsa, kredite berilýän serişdäniň mukdary kemelýär. Netijede, dolanyşykdaky puluň mukdary kemelip başlaýar. Tersine, eger merkezi bank ätiýaçlyk normasyny kemeltse, täjirçilik banklaryny kredite bermegi mümkin bolan serişdeleriniň mukdary artýar, dolanyşyga köp pul çykarylýar. Görşümüz ýaly, ätiýaçlyk normasynyň özgermegi hem döwletiň bank ulgamy arkaly ykdysadyýete, hususan-da, inflýasiýanyň önüni almak, nyrlary jylawlap durmak we telekeçiligi ösdürmek meselelerine täsir etmek üçin hyzmat edýär.

Bankyň ätiýaçlyk serişdesi — bankyň ätiýaçlyk hökmünde merkezi bankda saklamaly bolan pul serişdesi.

Bankyň ätiýaçlyk normasy — merkezi bank tarapyndan bel-enýän, bankyň ätiýaçlyk serişdesiniň jemi serişdesine görä göterim mukdary.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Döwlet býujet-salgyt syýasatynyň düýp manysy nämede?
2. Döwlet öz býujet-salgyt syýasatyny haýsy serişdeleriň kömeginde we nähili ýöredýär?
3. Eger döwlet ilatyň iş bilen üpjünçilik derejesini artdyrmakçy bolsa, nähili çäreleri görmeli?
4. Döwletiň transfert töleglerini artdyrmagy ýurduň ykdysadyýetinde nähili özgerişlere getirýär?
5. Döwlet býujetiniň ýetmezçiligini kemeltmegiň haýsy ýoly netijeli?
6. Merkezi bank ýurtdaky pul massasyny nähili ýollar bilen tertibe salmagy mümkin?
7. Banklaryň ätiýaçlyk normasyny bellemek näme üçin gerek?
8. Eger merkezi bank kredit göterim stawkasyny göterse, ýurtda önümçiligiň depginleri nähili üýtgär?

Şuny ýatda saklaň!

- Döwletiň býujet-salgyt (fiskal) syýasatyna nyrlaryň durnuklylygy, doly işlilige we ykdysady ösüşe gönükdirilen salgyda çekmek hem-de döwlet býujetini laýyklaşdyrmak çäreleri girýär.
- Döwletiň pul-kredit (monetar) syýasaty merkezi bank tarapyndan dolanyşykdaky pul massasyny we kredit bermek mümkinçiliklerini üýtgetmek arkaly amala aşyrylýar.

II BABY GAÝTALAMAK ÜÇIN SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

A. SORAGLAR

1. Ykdysadyýetde döwletiň ornuny we maksatlaryny düşündirip beriň.
2. Bazar ykdysadyýetiniň boýun egmezekliklerini sanap beriň.
3. Döwletiň nähili ykdysady wezipeleri bar?
4. Döwlet býujetiniň girdeji we harajat bölekleriniň düzümini sanaň.
5. Döwlet karzynyň peýda bolmagynyň sebäplerini düşündiriň.
6. Banklaryň ýurduň ykdysadyýetindäki ähmiýeti nämede?
7. Ýurdumyzyň bank ulgamy barada aýdyp beriň.
8. Ýönekeý mysallarda kredit göterimi mukdaryny hasaplap beriň.
9. Döwletiň býujet-salgyt syýasaty barada aýdyp beriň.
10. Döwletiň pul-kredit syýasatynyň düýp manysyny düşündirip beriň.

B. ÝUMUŞLAR

Her bir adalga laýyk düşündirişi tapyň.

ADALGALAR:

1. Döwlet býujeti;	6. Umumy tekliip;
2. Döwlet karzy;	7. Bankyň ätiýaçlyk serişdesi;
3. Täjirçilik banky;	8. Bankyň ätiýaçlyk normasy;
4. Depozit;	9. Döwletiň pul-kredit syýasaty.
5. Kredit göterimi;	

DÜŞÜNDIRIŞLER:

- a) döwletiň bir ýyllyk girdejileriniň we harajatlarynyň plany berlen resminama;
- b) ýyllaryň dowamynda toplanan býujet ýetmezçiliginiň jemi mukdary;
- ç) ilata, firmalara we guramalara hyzmat edýän bank;
- d) amanat ýa-da banka goýlan serişde;
- e) berlen karzdan peýdalananlyk üçin tölenýän goşmaça hak;
- ä) ýurtda mälum wagtyň dowamynda jemi öndürilýän harytlaryň we hyzmatlaryň bahasy;
- f) bankyň ätiýaçlyk hökmünde merkezi bankda saklamaly bolan pul serişdesi;
- g) merkezi bank tarapyndan bellenen, bankyň ätiýaçlyk serişdesiniň jemi serişdesine görä göterim mukdary;
- h) ýurtda dolanyşykda bolan pul massasyny we kredit göterim stawkasyny tertibe salmak arkaly ykdysadyýeti durnukly etmek.

D. 55-nji sahypadaky II babyň titulyndaky suratlar boýunça

Suratlaryň haýsylary bapdaky haýsy tema degişlidigini aýdyň. Şu suratlar esasynda temalaryň mazmunyny aýdyp beriň.

E. TESTLER

1. **Transfert tölegleri döwlet tarapyndan haýsy ugurlara gönükdirilýär?**
 - A) Sosial nygmatlary öndürmek üçin;
 - B) Doly üpjün edilmedik maşgalalary goldamak üçin;
 - D) Bäsdeşligi goldamak üçin;
 - E) Telekeçiligi goldamak üçin.
2. **Döwletň ykdysadyýet ugrundaky esasy maksatlary:**
 - A) Ykdysady erkinlik;
 - B) Ykdysady netijelilik;
 - D) Ykdysady deňlik we howpsuzlyk;
 - E) Ýokardakylaryň ählisi.
3. **Bazaryň boýun egmezekligi diýende näme düşünilýär?**
 - A) Ähli sosial nygmatlary dördip bilmezligi;
 - B) Inflyasiýa garşy göreşip bilmezligi;
 - D) Monopoliýalara garşy göreşip bilmezligi;
 - E) Ýokardakylaryň ählisi.
4. **Döwlet býujetiniň harajat bölegi ...**
 - A) girdeji bölegine deň bolýar.
 - B) girdeji böleginden kiçi bolýar.
 - D) girdeji böleginden uly bolýar.
 - E) girdeji böleginden uly hem, kiçi hem, deň hem bolmagy mümkin.
5. **Gytaklaýyn salgyt nämeden alynýar?**

A) Girdejiden;	B) Emläkden;
D) Ýerden;	E) Harytdan.
6. **Döwlet býujetiniň girdeji böleginiň çeşmelerine näme girmeyär?**
 - A) Transfert tölegleri;
 - B) Döwlet emlägini satmaktan düşen serişdeler;
 - D) Döwlete degişli gymmatly kagyzlardan düşen diwidendler;
 - E) Salgytlar.
7. **Aşakdakylaryň haýsysy gönüden-göni salgyt görnüşine girmeyär?**

A) Ýer salgydy;	B) Girdeji salgydy;
D) Emläk salgydy;	E) Goşmaça baha salgydy.

- 8. Aşakdaky wezipeleriniň haýsysy diňe Merkezi banka degişli?**
- A) Pul serişdeleriniň karzyna bermek;
 - B) Pul emissiýasy;
 - D) Pul serişdeleriniň karzyna almak;
 - E) Daşary ýurt walýutalaryny satyn almak we satmak.
- 9. Haýsy çäre döwletiň pul-kredit syýasatyna degişli däl?**
- A) Pul emissiýasy;
 - B) Kredit göterim stawkasyny tertibe salmak;
 - D) Döwlet harajatlaryny gysgaltmak;
 - E) Döwlet gymmatly kagyzlaryny çykarmak.
- 10. Haýsy çäre döwletiň býujet-salgyt syýasatyna degişli däl?**
- A) Pul emissiýasy;
 - B) Döwlet býujetiniň harajat bölegini gysgaltmak;
 - D) Döwlet býujetiniň girdeji bölegini köpeltmek;
 - E) Halkara gaznalardan karz almak.
- 11. Sosial harytlar — bu ...**
- A) bir adamyň peýdalanmagy bilen başgalaryň peýdalanmak mümkinçilikleri kemelmeyän harytlar.
 - B) harydy sarp etmegi, haryt üçin hak töläleriň sarp etmegi bilen çäklendirip bolmaýan harytlar.
 - D) A we B tassyklamalar dogry.
 - E) diňe döwlet tarapyndan öndürilýän harytlar.
- 12. Aşakdakylaryň haýsysy sosial haryt bolup bilmeýär?**
- A) Şäheriň ýangyndan saklaýan gullugy;
 - B) Öýleri ýşyklandyrmak;
 - D) Şäheriň silden gorýan gullugy;
 - E) Köçeleri ýşyklandyrmak.
- 13. Salgytlaryň stawkasyny artdyrmak nämä mysal bolup bilýär?**
- A) Kredit-býujet syýasatyna; B) Býujet-salgyt syýasatyna;
 - D) Pul-kredit syýasatyna; E) Pul-maliýe syýasatyna.
- 14. Aşakdaky çäreleriň haýsysy býujet-salgyt syýasatyna degişli däl?**
- A) Bankyň peýdasyna salynýan salgytlaryň stawkasynyň üýtgedilmegi;
 - B) Merkezi bank tarapyndan bankyň ätiýaçlyk normalarynyň üýtgedilmegi;
 - D) Täze önümçilige maýa goýumalaryny girizýän kärhanalar üçin salgyt ýeňillikleriniň berilmegi;
 - E) Doly üpjün edilmedik maşgalalar üçin sosial tölegleriň köpeldilmegi.

Bank — täjirçilik guramasy bolup, bank işi diýlip hasaplanýan aşakdaky iş görnüşleri toplumyny amala aşyrýan ýuridik şahsdyr:

- ýuridik we fiziki şahslardan amanatlar kabul edilen serişdelerden töwekgel edip kredit bermek ýa-da investisiýalamak üçin peýdalanmak;
- tölegleri amala aşyrmak.

Özbekistan Respublikasynyň “Banklar we bank işi barada”ky kanunyndan.

1. Banklary hem haýsydyr manyda firma diýsek bolarmy?
2. Siz ykdysadyýetimizi banksyz göz öňüne getirip bilersiňizmi?
3. Eger banklar bolmanda ykdysadyýetde nähili meseleler bolardy?

Bank kredit berende bu serişdeleriň doly göwrümde gaýtmagy bank üçin örän möhüm hasaplanýar. Ýogsam, bank synýar. Şu sebäpli banklar karz alyjydan käbir emlägini girewe goýmagyny talap edýär. Eger girew hökmünde kredit pullaryna satyn alynýan enjamyň özi goýulsa, şeýle kreditlemäge *lizing* diýlip atlandyrylýar. Eger girewe kredit pullaryna gurulýan jaý, bina ýa-da desga goýulsa, şeýle kredit *ipoteka krediti* diýlip atlandyrylýar.

2008-nji ýylda başlanan dünýä maliýe-ykdysady krizisi ABŞ-da ipotekaly kreditleme ulgamynda ýüze çykan krizisden gelip çykypdyr.

1. Girewe goýulmagy mümkin bolan emläklere mysal getiriň.
2. Ipoteka kreditine, lizinge mysal getirip bilersiňizmi?

Gönükme. Ýylyň başynda Aliýew 40 000 000 som puly 17% ýyllyk göterim stawkasy bilen, Weliýew bolsa 60 000 000 som puly 16% ýyllyk göterim stawkasy bilen banka goýdy.

“Samo” firmasy 100 000 000 som puly 18% ýyllyk göterim stawkasy bilen bankdan aldy.

1. Aliýew bank bilen hyzmatdaşlyk edenliginden ýylyna näçe girdeji gazandy? Weliýew näçe?

2. “Samo” firmasynyň bu puly önümçilige ulanylmagy netijesinde bir ýyllyk girdejisi azyndan näçe bolmaly? Firma banka näçe pul gaýtardy?

3. Bank ýokarda getirilen “iş”den ýylyna näçe girdeji gazandy?

4. Şu bank operasiýasyndan kim köpräk bähbit gördi?

BANKDAN KARZ ALÝARYS

Aýdaly, “Ipoteka” banky 2018-nji ýylyň dekabrynda müşderilere “Şatlyk” we “Kepil” diýlip atlandyrylan amanatlary saklamak görnüşlerini teklipläp edýän bolsun.

“Şatlyk” amanat görnüşi: ýyllyk göterim stawkasy 18%, saklamak möhleti 8 aý, göterim ýönekeý göterimlerde tölenýär.

“Kepil” amanat görnüşi: ýyllyk göterim stawkasy 12%, saklamak möhleti 8 aý, göterim çylşyrymly göterimler usulynda tölenýär.

Eger siziň 100 000 000 som puluňyz bolanda, bu iki amanat görnüşiniň haýsysyndan peýdalanan bolardyňyz? Geliň, bile pikir ýöredip göreliň.

“Şatlyk” amanat görnüşi her bir aýda $18:12=1,5\%$ mukdarda ýönekeý göterim töleýär. Diýmek, formula görä, bankyň sekiz aý üçin töleýän göterim mukdary: $I = P \cdot r \cdot t = 100\,000\,000 \cdot 0,015 \cdot 8 = 12\,000\,000$ som.

Sekiz aýdan soň bank gaýtarýan jemi puluň mukdary:

$$S = P + I = 100\,000\,000 + 12\,000\,000 = 112\,000\,000 \text{ somy düzýär.}$$

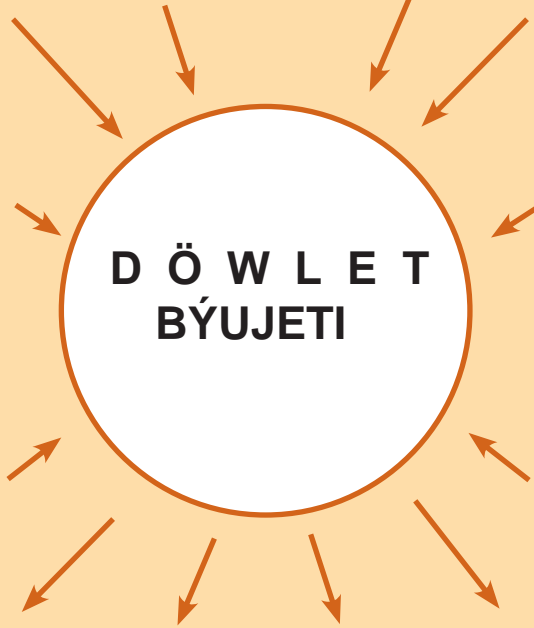
“Kepil” amanat görnüşi her bir aýda $12:12=1\%$ mukdarda çylşyrymly göterimlerde, ýagny her aýdaky göterim mukdaryny amanadyňyza goşup, soňky aýda köpelen amanatdan göterim hasaplaýar. Diýmek, formula görä:

$P_8 = P \cdot (1+r)^8 = 100\,000\,000(1+0,01)^8 \approx 100\,000\,000 \cdot 1,083 = 108\,300\,000$ som bolýar. Diýmek, munda bank üçin “Kepil” amanat görnüşi peýdalyrak eken. Amanatçy üçin bolsa, “Şatlyk” amanat görnüşi peýdalyrakdygy tebigydyr.

Raýatlarymyz salgytdan gaçmakdan däl, ony wagtynda tölemekden bähbitli bolmaly.

Şawkat Mirziýaýew

III bab. Salgydyň görnüşleri

15-nji TEMA

GIRDEJI SALGYDY

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Suratlardaky raýatlaryň girdeji çeşmelerini aýdyň.
2. Bu raýatlar öz girdejilerinden döwlete salgyt tölemelimi?
3. Girdeji salgydy öz töleýjilerine nähili görnüşlerde gaýdyp gelýär?
4. “Kim köp girdeji alsa, şol köpräk salgyt tölemeli”, diýen pikire öz gatnaşygyňyzy bildiriň.

Her bir raýat öz girdejilerinden hökman salgyt tölemeli. Salgyt tölegleri döwlet býujetine gelip düşýär we salgyt töleýjilere tälim, lukmançylyk hyzmaty, goranma, jemgyýetçilik tertibini saklamak, pensiýa, töleg, stipendiýa we başga döwlet kärhanalary tarapyndan edilýän hyzmatlar we kömek pullary görnüşinde gaýdyp gelýär. Şu sebäpli salgytlary öz wagtynda tölemek her bir raýat üçin hem karz, hem parz.

Girdeji salgydy göni salgytlara girýär. Girdeji salgydy fiziki şahslaryň jemi ýyllyk girdejisinden alynýar. Diýmek, fiziki şahslaryň jemi ýyllyk girdejisi *salgyt salmak obýekti* hasaplanýar. Mälim bolşy ýaly, her bir adamyň ýyllyk girdejisi: iş haky, sylaglar, emläk kärendesinden alnan girdeji, banka goýlan *amanatdan gelýän göterimler*, aksiýadan alnan diwidendler we telekeçilik işinden alnan girdejilerden ybarat bolmagy mümkin.

2019-njy ýyla çenli fiziki şahslaryň girdejisine 4 derejeli salgyt salynýardy. Munda girdejisiniň 22,5% çenli bölegi salgyt hökmünde töledilýär-

di. 2019-njy ýyldan başlap iş haky fonduna salgyt ýüküni peseltmek we fiziki şahslaryň girdejileri boýunça girdeji salgydyny hasaplamagy sadalaşdyrmak maksadynda 12%-lik ýeke-täk stawka bellendi.

Salgyda çekilýän girdeji	Fiziki şahslaryň girdeji salgydynyň stawkalary	
	2018-nji ýyl	2019-njy ýyl
Iň az iş haky mukdaryna çenli bolan	0%	12%
Iň az iş hakynyň 5 essesine çenli bolan	7,5%	
Iň az iş hakynyň 10 essesine çenli bolan	16,5%	
Iň az iş hakynyň 10 essesinden artyk	22,5%	
Diwidendlerden we amanat göterimleri görnüşindäki girdejilerden	10%	5%

Fiziki şahslar aksiýa we başga gymmatly kagyzlardan alýan diwidendlerinden, amanat göterimlerinden 2019-njy ýyla çenli 10 göterimli stawkadan töledilip gelnen bolsa, 2019-njy ýyldan bu stawka 5%-e düşürildi. Ýagny salgyt stawkasy iki esse peseldildi. Ýerli häkimiýet tarapyndan berlen ýörite rugsatnama – patent esasynda ýekebara telekeçilik işi bilen meşgullanýan fiziki şahslar telekeçilikden alan girdejilerinden berk bellenen salgyt töleýärler. Ýagny bu raýatlar telekeçilik işinden näçe girdeji almagyna seretmezden, olardan bellenen mukdarda girdeji salgydy töledilýär. Ýöne 2019-njy ýyldan, ýagny täze salgyt özgertmelerinden soň degişli organlara hususy telekeçiler tarapyndan berk bellenen stawka boýunça salgyda çekilýän iş görnüşlerini gaýtadan seretmek we olaryň sanyny kemeltmek tabşyryldy.

Girdeji salgydyny töleýjileri, girdeji salgydynyň stawkalary we ony hasaplamak bilen bagly tertipler we düzgünler Salgyt kodeksinde öz

beýanyny tapýar. Hut şu maksatda salgyt özgertmeleri bilen bir wagtda amaldaky Salgyt kodeksine-de zerur özgertmeler we goşmaçalar girizildi.

Fiziki şahslardan töledilýän girdeji salgydynyň stawkalarynyň 2018-nji ýyldaky we 2019-njy ýyldaky stawkalaryny 81-nji sahypadaky jedwel boýunça deňeşdirip görmek mümkin.

Iş hakyndan alynýan salgytlary we başga sosial tölegleri kärhananyň hasapçysy hasaplaýar. Hasaplanan salgytlar iş hakyndan alnyp döwlet býujetine geçirilýär. Şeýle bolsa-da, girdejiden töledilýän salgydy hasaplap bilmek her bir raýat üçin möhümdir.

Amaly gönükm. *Firma öz işgärine 2019-njy ýylyň ýanwar aýy üçin 2 000 000 som iş haky hasaplady. İşgärde özi işleýän kärhananyň aksiýalary hem bar we ol bu aksiýalardan diwidend görnüşinde 450 000 som girdeji alýar. Onuň bankdaky amatlary 350 000 som amanat göterimi hökmünde girdeji getirýär. İşgär döwlete näçe girdeji salgydyny tölemeli?*

Firmanyň işgäriniň iş hakyndan tölenýän salgyt:

$2\,000\,000 \cdot 12\% = 240\,000$ som; Onuň aksiýalary diwidendlerinden tölenýän salgyt: $450\,000 \cdot 5\% = 22\,500$ som;

Onuň amatlarynyň göterimlerinden tölenýän salgyt:

$350\,000 \cdot 5\% = 17\,500$ som;

Firmanyň işgäri ýanwar aýy üçin döwlete $240\,000 + 22\,500 + 17\,500 = 280\,000$ som girdeji salgydyny tölemeli.

Ýatlatma: *Fewral aýy üçin salgydyň mukdaryny hasaplanda edil ýokardaka meňzeş çemeleşilýär. Ýöne salgyt diňe fewral aýy üçin däl, eýsem ýylyň başyndan bäri geçen 2 aý üçin hasaplanýar we ýanwar aýynda tölenen salgydyň mukdary ondan aýrylýar.*

Fiziki şahslar ýaly ýuridik şahslar hem özleriniň işi netijesinde alan girdejilerinden peýda salgydyna çekilýärler.

Ýurdumyzda amala aşyrylýan salgyt özgertmeleri netijesinde 2019-njy ýylyň 1-nji ýanwaryndan ýuridik şahslardan töledilýän peýda salgydy:

- täjirçilik banklary üçin 22-den 20%-e;
- başga ýuridik şahslar üçin 14-den 12%-e düşürildi.

Salgyt stawkasynyň düşürilmegi salgyt töleýjilere salgyt ýüküni kemeltmek we emele gelen goşmaça serişdeleri kärhanany ösdürmäge we investisiýalara gönükdirmäge mümkinçilik döredýär.

Şonuň bilen bir wagtda, käbir görnüşdäki ýuridik şahslar üçin peýda salgydynyň aýratyn stawkalary bellendi. Muny aşakdaky jedwelde görmek mümkin.

Salgyt töleýjiler	Ýuridik şahslaryň peýda salgydynyň stawkalary	
	2018-nji ýyl	2019-njy ýyl
Ýuridik şahslar (aşakda aýry görkezilenlerden daşary)	14%	12%
Täjirçilik banklary	22%	20%
Sement (klinker) we polietilen granulalaryny öndürýän ýuridik şahslar	14%	20%
Önümleriň örän uly peýda getirýän käbir görnüşleri boýunça	50%	20%
Esasy iş görnüşi mobil aragatnaşyk hyzmatyny etmek bolan ýuridik şahslar: rentabelligi (netijeliligi) 20% çenli bolanda	14%	20%
Rentabelligi (netijeliligi) 20%-den ýokary bolanda	50%	20%

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Fiziki şahslaryň jemi girdejileriniň düzümine nämeler girýär?
2. Fiziki şahslardan girdeji salgydy nähili töledilýär?
3. Fiziki şahslaryň diwidendlerinden we göterimler görnüşinde alan girdejilerinden nähili stawkada salgyt alynýar?
4. Ýuridik şahslardan alynýan girdeji (peýda) salgydynyň stawkalary barada nämeleri bilýärsiňiz? Olaryň peseldilmeginiň sebäbi nämede?
5. 2019-njy ýyldan başlap ýuridik şahslardan töledilýän peýda salgydy boýunça nähili özgerişler bolup geçdi?
6. Ýuridik şahslardan töledilýän peýda salgydy boýunça ýeňillikler salgyt töleýji ýuridik şahslar üçin nähili mümkinçilikleri döredýär?

Şuny ýatda saklaň!

- Fiziki şahslaryň girdejilerinden girdeji salgydy alynýar.
- Ýuridik şahslar öz girdejilerinden peýda salgydyny töleýärler.
- 2019-njy ýylyň 1-nji ýanwaryndan başlap Özbegistan Respublikasynda fiziki we ýuridik şahslardan töledilýän girdeji salgytlarynyň stawkalary boýunça ýiti özgerişler bolup geçdi.

1

2

3

4

5

6

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Suratlaryň içinden, siziň pikirniňize, emläk salgydyňa çekilse bolýan emläkleri aýry görkeziň. Nämе sebäpden şeýle saýlandygyňyzy düşündirip bermäge hereket ediň.
2. Bina ýa-da desga emläk salgydyňa çekilmegi üçin öz eýesine hökman girdeji getirmeli, diýip oýlaýarsyňyzmy? Şu barada pikir ýörediň. Öz pikirniňizi synpdaşlaryňyz bilen ara alyp maslahatlaşyň.
3. Bu salgyt normasyny bellemekde nämeleri hasaba almaly?
4. Haýsy suratlarda emläk salgydyňa çekilmeyän obýektler görkezilen?
5. Suratlardaky emläkleriň haýsasy eýesine köpräk girdeji getirýär?
6. Emläk salgydy nämе üçin gerek?

Özbegistanyň çäginde ýerleşýän ýaşayş jaýlaryndan, kwartiralardan, daçadaky ymaratlardan, garažlardan we başga ymaratlardan, öýlerden, desgalardan emläk salgydy tölenýär. Emlägiň salgyda çekilýän bahasy

hökmünde 2017-nji ýyla çenli inwentarizasiýa (hasaba almak) bahasy alynýardy we şu bahada bazar nyrhларыnyň özgermeği görkezilmeyärdi. 2018-nji ýyldan başlap bolsa emläk salgydy emlägiň kadastr (bazar nyrhyny hasaba almak bilen) bahasyndan gelip çykyp hasaplap çykarylýar.

Emlägiň kadastr bahasy, adatda, inwentarizasiýa bahasyna görä ep-esli gymmat bolýar. Şonuň üçin hem 2018-nji ýylda emläk salgydynyň ýüki ýiti artmaz ýaly salgyt stawkalary 2017-nji ýyldaka görä esli peseldildi.

2018-nji ýylda ýurdumyzda fiziki şahslardan töledilýän emläk salgydynyň stawkasy (eger emlägiň umumy meýdany 200 m²-dan geçmese) emlägiň hasaplanan kadastr bahasyna görä 0,2 % mukdarynda bellenen.

Umumy meýdany 200 m²-dan 500 m² çenli bolan we şäherlerde ýerleşýän ýaşaýyş jaýlary, kwartiralar - 0,25%, umumy meýdany 500 kwadrat metrden artyk bolan we şäherlerde ýerleşýän ýaşaýyş jaýlary, kwartiralar - 0,35%, umumy meýdany 200 m²-dan artyk bolan we şäherden başga ilatly punktlarda ýerleşýän emläkler 0,25% stawkada salgyda çekilýär.

Emläk salgydyny hasaplamak üçin kadastr bahasynyň iň kiçi summasy 42 mln som diýlip bellenen. Ýagny emlägiň kadastr bahasy 42 mln somdan kem edip görkezilmegi mümkin däl. Fiziki şahslaryň emlägine salynýan salgyt döwlet salgyt edaralary tarapyndan hasaplanýar. Ymaratlardan, binalardan we desgaldan tölenýän salgytlaryň mukdary olaryň her ýylyň 1-nji ýanwardaky bahasyna esasan bellenýär. Ymaratlaryň, binalaryň we desgalaryň eýesi birnäçe bolsa, olardan töledilýän salgyt mukdary her bir adamyň ülsüne garap bellenýär. Täze gurlan ýa-da satyn alnan binalara salgyt geljekki ýylyň başyndan başlap hasaplanýar.

Emläk ýok edilen, bütinleý weýran bolan ýagdaýlarda emläk salgydyny tölemek olar ýok edilen ýa-da bütinleý weýran bolan aýdan başlap bes edilýär.

Miras bolup galan emläkden emläk salgydy miras alnan wagtdan başlap tölenýär. Eger emlägiň eýesi çalyssa, onuň öňki eýesi häzirki ýylyň 1-nji ýanwaryndan başlap eýelik hukugy ýiten wagta çenli (aýa çenli) salgydy töleýär. Emlägiň täze eýesi bolsa eýelik hukugyny alan aýdan başlap töleýär.

Eger emlägiň eýesi salgyt tölemekde käbir ýeňilliklere eýe bolmak hukugyny alsa, emläk salgydy şol hukuk emele gelen aýdan başlap gaýtadan hasaplanýar.

Emläk salgydyny tölemek barada töleg habarnamalary döwlet salgyt edaralary tarapyndan töleýjilere her ýyl 1-nji maýdan gijikdirmezden tabşyrylýar. Ýuridik şahsa degişli bolan aşakdaky emläklar emläk salgydyna çekilýär:

- esasy serişdeler, şol sanda, maliýe kärende (lizing) şertnamasy boýunça alnan esasy serişdeler (meselem, intellektual emläk);
- maddy däl aktiwler;
- tamamlanmadyk gurluşyk obýektleri;
- bellenen möhletlerde ornaşdyrylmadyk enjamlar.

Emläk salgydy kärhananyň emläginiň ortaça ýyllyk galyndy bahasyn-dan alynýar. Ortaça ýyllyk galyndy baha her aýyň ahyrky senesine salgyt salynýan obýektleriň galyndy bahalarynyň jemini 12-ä (12 aýa) bölmek ýoly bilen anyklanýar.

2019-njy ýylda ýuridik şahslaryň emläk salgydynyň stawkasy salgyt salmak bazasyna görä 2 % mukdarynda bellenen. Şu salgyt stawkasy kärhananyň emläginiň gaýtadan bahalanan galyndy bahasyndan töledilýär.

Käbir taýpadaky fiziki şahslar (uruş maýyplary, gatnaşyjylary, köp çagaly aýallar, pensionerler we başgalar) üçin emläk salgydy boýunça ýeňilligi ulanmak maksadynda salgyt salynmaýan meýdanyň möçberi 2019-njy ýyla çenli 60 kwadrat metri düzýärdi. Täze salgyt kanunçylygyna görä bu ölçeg üýtgeşsiz galdy. Eger-de fiziki şahs tarapyndan özüne degişli emläk telekeçilere kärendä berilse ýa-da ondan mülkdaryň özi telekeçilik maksatlarynda peýdalansa, öňki ýyllarda bu emläge görä ýeňillikler ulanylmaýardy. 2019-njy ýyldan başlap bu düzgün ýatyryldy. Ýagny, şeýle emläge görä hem ýeňillikler saklanýan boldy.

Emläk salgydy boýunça ýeňillikler Salgyt kodeksiniň 275-nji mad-dasynda jikme-jik getirilen.

Emläk salgydyna çekilmeli bolan emlägiň eýesi bolan ýuridik şahs emläk salgydyň *subýekti* hasaplanýar. Ýuridik şahslaryň emläk salgydyna çekilýän emläkleri bolsa emläk salgydynyň *obýekti* bolýar.

Islendik fiziki şahsyň mälim mukdarda emlägi bolýar. Kanuna görä, emläginden salgyt töleýji şahs *emläk salgydyny töleýjisi (subýekti)* hasap-

lanýar. Fiziki şahslardan alynýan salgyt töleýjiler aşakdaky şahslardyr:

- emläginde salgyda çekilmeli bolan emläk eýeleri bolan Özbegistan Respublikasynyň raýatlary;
- Özbegistanyň çäginde salgyda çekilmeli bolan emläk eýeleri bolan daşary ýurt raýatlary. Munda käbir ýagdaýlarda halkara şertnamalara görä başgaça tertibe amal etmek mümkin;
- ýuridik şahs döreden we döretmedik ýagdaýda düzülen daýhan hojalyklary. Fiziki şahsyň emlägi bolsa *salgyt salmak obýekti* bolýar.

Ýumuş

Raýatyň daçasynyň bahasy 2019-njy ýylyň 1-nji ýanwarynda döwlet tarapyndan 162 000 000 som diýlip bahalandy. Raýat döwlete bu ýyl näçe emläk salgydyny töläär?

Eger daçanyň bahasy salgyt töleýji tarapyndan 35 000 000 som diýlip görkezilen bolsa näçe töläär?

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Emläk salgydy nämelerden tölenýär?
2. Fiziki şahslar emläk salgydyny nähili stawkalarda töleýärler?
3. Fiziki şahslaryň emlägine salynýan salgyt nähili hasaplanýar?
4. Ýuridik şahslardan emläk salgydy nähili stawkada alynýar?
5. Emläk salgydy boýunça ýeňillik hökmünde salgyt salynmaýan emlägiň meýdany näçe belgilenen?
6. Emläk salgydynyň obýektleri barada nämeleri bilýärsiňiz?
7. Emläk salgydynyň subýektleri kimler?

Şuny ýatda saklaň!

- Salgyda hökman çekilmeli bolan emlägiň eýesi bolan fiziki we ýuridik şahslar emläk salgydy töleýjisi - subýekti hasaplanýar.
- Fiziki we ýuridik şahslaryň salgyda çekilýän emlägi emläk salgydynyň obýekti bolýar.
- Salgyda çekilýän emlägiň bahasy her ýyl 1-nji ýanwar ýagdaýyna görä hasaplanýar.

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Suratlardaky ýerleriň haýsýsy kime degişli bolmagy mümkin?
2. Suratlaryň içinden, siziň pikiriňizçe, ýer salgydyna çekilse bolýan ýerleri aýry görkeziň. Nämе üçin şeýle saýlandygyňyzy düşündirip berjek boluň.
3. Käbir meýdan ýer salgydyna çekilmegi üçin öz eýesine hökman girdeji getirmeli diýip oýlaýarsyňyzmy? (Şu barada pikir ýörediň. Öz pikiriňizi synpdaşlaryňyz bilen ara alyp maslahatlaşyň.)

4. Suratlardaky ýerleriň haýsysy eýesine köpräk girdeji getirýär diýip oýlaýarsyňyz?
5. Siziň pikiriňizçe, ýer salgydy näme üçin gerek?

Ýurdumyz salgyt ulgamynda ýer salgydy *ýerli salgyt* görnüşine degişli. Ýer salgydy başga salgydyň görnüşlerinden tapawutlylykda, özboluşly aýratynlyklara eýe. Hususan-da, şu salgyt görnüşü berk tölegdir. Ýagny ýer eýeleri we peýdalanyjylary öz işleri dowamynda näçe peýda görendigine seretmezden, hökman ýer salgydyny tölemeli. Şu salgydy amala girizilmeginiň esasy maksady — ýerden akylyly başly peýdalanmak, ony aýawlamak, tozdurylmagyna ýol bermezlikdir.

Fiziki şahslar üçin ýer salgydy stawkalary Özbekistan Respublikasynyň Prezidentiniň kararyna esasan bellenýär.

Emläk hukugy, eýelik etmek hukugy, peýdalanmak hukugy ýa-da kärende hukugy esasynda ýer uçastoklaryna eýe bolan ýuridik şahslar *ýer salgydynyň töleýjileri* hasaplanýarlar.

Ýalňyz salgyt tölemäge geçen ýa-da salgydyň aýratyn görnüşlerine geçen kärhanalar, söwda guramalary ýer salgydyny töleýjiler bolmaýarlar.

Ýuridik şahslar bölünip berlen ýerler üçin ýerden peýdalansa-da peýdalanmasa-da ýer salgydy töleýärler.

Özbekistan Respublikasynda ýer salgydynyň aşadaky stawkalary ulanylýar:

1. Ýalňyz ýer salgydyny tölemäge geçen oba hojalyk harytlaryny öndürijiler üçin ýalňyz ýer salgydynyň stawkasy;
2. Ýalňyz ýer salgydyny tölemäge geçen oba hojalyk kärhanalary üçin ýer salgydynyň stawkalary.

Ýer salgydynyň stawkasy we ýalňyz ýer salgydynyň stawkasy Özbekistan Respublikasynyň Prezidentiniň kararyna esasan bellenýär.

Adamlaryň howlulary we jemgyýetçilik ymaratlary eýeleýän ýerleriň bahasy 2-ä köpeldilen (2 koeffisiýent ulanylan) ýagdaýda bahalanýar we olar şu bahadan ýalňyz ýer salgydyny töleýärler.

Fiziki şahslaryň salgyt salynmaýan ýer uçastoklaryna aşadaky ýerler girýär.

Ýekebara ýaşayyş jaýyny gurmak we şahsy kömekçi hojalyk ýöretmek üçin kanun resminamalarynda bellenen normalar möçberinde berlen ýerler – ýer uçastogy berlen wagtdan başlap iki ýyl möhlete salgyt salynmaýar. Eger ýerden öz ornunda peýdalanylmasa, bu ýeňillik ulanylmaýar.

Daýhan hojalyklaryndan töledilýän ýer salgydynyň stawkalary ýeriň hiline baglylykda bellenýär.

Aşakdaky ýer meýdanlary ýer salgydyndan boşadylýar:

- şäherler, şäher galalary, oba ilatly punktlarynyň umumy peýdalanmaky ýerleri (meýdanlar, köçeler, geçelgeleri, ýollar, ýabyň boýlary, ýaplar, mazarlar we başgalar);
- bagdarçylyk, üzümçilik, gök ekerançylyk hojalyklary üçin umumy peýdalanmaga berlen ýerler;
- tebigaty goramaga niýetlenen ýerler;
- taryhy-medeni ähmiýete eýe bolan ýerler;
- suw fondunyň ýerleri (derýalar, köller, suw howdanlary, kanallar, deňizler we şular ýaly umumy peýdalanlyýan ýerler).

Aşakdaky ýer meýdanlary salgyt obýektleri hasaplanýar:

- daýhan hojalygyny ýöretmek üçin miras edip galdyrylan ömürlük eýelik etmäge berlen ýer meýdanlary;
- ýekebara ýaşayyş jaý gurluşygy üçin miras edip galdyrylan ömürlük eýelik etmäge berlen ýer uçastoklary;
- hojalyk bagdarçylygy, üzümçiligi we bakjaçylygyny ýöretmek üçin berlen ýer uçastoklary;
- hyzmat boýunça berlen uçastok ýerler;
- miras boýunça, sowgat edilmegi ýa-da satyn alynmagy netijesinde ýaşayyş jaýy we ymaratlar bilen bilelikde emläk hukugy, eýelik etmek we peýdalanmak hukugy hem geçen ýer uçastoklary;
- kanun resminamalarynda bellenen tertipde emläk edip alnan ýer uçastoklary;
- telekeçilik işini ýöretmek üçin hemişelik peýdalanmaga ýa-da kärendä berlen ýer uçastoklary.

Ýer salgydyny töleýjiler bolan ähli fiziki we ýuridik şahslar *ýer salgydy subýektleri* hasaplanýarlar.

Ýuridik şahslar üçin aşakdaky ýer meýdanlary ýer salgydynyň obýekti hasaplanýar:

- kanunda bellenen tertip boýunça öz emlägi edip alnan ýer meýdanlary;
- tokaý hojalygy üçin eýelik etmäge berlen ýerler;
- kärhanalara, ymaratlar, desgalar gurmaga ýa-da başga maksatlar (oba hojalygy maksatlaryndan daşary) üçin peýdalanmaga berlen ýerler.

Bilýärsiňizmi?

Berlen ýerlerden iki ýylyň dowamynda peýdalanmadyk fiziki şahslardan ýer salgydy üç esse mukdarda töledilýär.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Fiziki şahslara degişli bolan nähili ýer uçastoklary ýer salgydyna çekilýär?
2. Nähili fiziki şahslar ýer salgydyny töleýjiler hasaplanýar?
3. Ýer salgydynyň stawkalary kim tarapyndan bellenýär?
4. Ýer salgydyny töleýjiler üçin nähili ýeňillikler bar?
5. Nähili ýuridik şahslar ýer salgydynyň töleýjileri bolýar?
6. Ýer salgydy näme üçin gerek? Jogabyňyzy esaslandyryň.
7. Ýer salgydy nähili salgyt we ýygymlar görnüşine degişli?
8. Ýer salgydynyň subýektleri diýip nähili ýuridik we fiziki şahslary aýdýarsyň?
9. Ýer salgydynyň obýektleri diýende nähili ýer meýdanlary nazarda tutulýar?

Şuny ýatda saklaň!

- Salgyda hökman çekilmeli bolan ýer eýesi ýer salgydyny töleýji hasaplanýar. Olar *ýer salgydy subýektleri* hem hasaplanýar.
 - Fiziki we ýuridik şahsyň salgyda çekilýän ýerleri salgyt salmak obýekti bolýar.
 - ýer salgydy ýerli salgytlar görnüşine degişli.
 - ýer salgydynyň we ýalňyz ýer salgydynyň stawkalary bir-birinden tapawutlanýar.
 - ýerden netijeli peýdalanmaýan ýer eýeleri artdyrylan stawkalar boýunça ýer salgydyny töleýärler.

18-nji TEMA

AKSIZ WE GOŞMAÇA GYMMAT SALGYDY

Özbeistan Respublikasynda öndürilýän harytlar

1

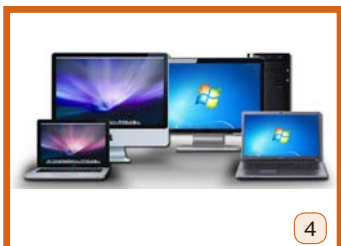

2

3

Daşary ýurtdan Özbeistan Respublikasynyň çäğine alyp girilýän harytlar

4

5

6

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

Ýokardaky 1– 3-nji suratlarda ýurdumyzda, 4– 6-njy suratlarda bolsa daşary ýurtda öndürilen we ýurdumyza alyp girilýän harytlar görkezilen. Olary umumylaşdyrýan tarapy — bu olaryň ählisi aksiz salgydy salynýan harytlardygý.

1. Siziñ pikiriñizçe, bu harytlara goşmaça aksiz salgydy salynmagyna sebäp nämede? Soraga jogap berende şu harytlaryň bazardaky orny we sarp ediş aýratynlygyna üns beriň. Şonuň ýaly-da, spirtli içgiler we temmäki önümleriniň adamyň saglygyna we ýaşasýna erbet täsirini unutmaň.
2. Aksiz markalary nähili harytlara ýapyşdyrylýandygyny bilýärsiňizmi? Aksiz markalarynyň harytlara ýapyşdyrylmagynyň sebäbi nämede diýip oýlaýarsyňyz?
3. Goşmaça gymmat salgydy diýlip atlandyrylýan salgyt harytlara näme sebäpden salynýandygy barada pikir bildirjek boluň. Munda salgydyň adyna üns beriň.

Aksiz salgydy gytaklaýyn salgyt bolup, diňe käbir önümlerden alynýar.

Aksiz salgydynyň töleýjileri aksiz tölenýän önümleri öndürijiler we import edijilerdir. Aksiz salgydy ýurdumyzda öndürilen alkogolly önümler, temmäki önümleri, etil spirtine, spirtli içgilere, altyndan, kümüşden taýýarlanan önümler, nebit, gaz önümleri (benzin, dizel, gaz) ýaly önümlere salynýar. Ynha şu aksiz salgydy salynýan harytlar *aksiz salgydynyň obýektleri* bolýar.

Käbir önümler üçin aksiz salgydynyň stawkalaryny getirýäris:

1	Konyak (1 dekalitr üçin)	92 500 som
2	Arak (1 dekalitr üçin)	84 500 som
3	Filtrli sigaretler (1000 sanysy üçin)	117 900 som
4	Etil spirti (1 dekalitr üçin)	9 800 som
5	Benzin (1 tonna üçin)	32 143 som
6	Suwuk edilen gaz üçin (1 tonna üçin)	540 645 som
7	Zergärlik önümleri üçin (satlyş bahasy görerimlerde)	25%
8	GM Uzbekistan awtomobilleri (satlyş bahasyna görä görerimlerde)	3%

2019-njy ýylyň 1-nji ýanwaryndan başlap aksiz salgydyny hasaplamak we tölemek boýunça hem ençeme özgertmeler girizildi. Şol sanda:

1. tölenen aksiz salgydynyň summasy önümçilik we satmak zynjyrynda hasaba alynmaýan boldy;
2. aksiz salgydy salynýan täze harytlar görnüşleri girizildi;
3. alkogol önümleri üçin aksiz salgydy indeksasiýa edildi.

2019-njy ýylyň 1-nji ýanwaryndan başlap käbir aksiz salynýan harytlar boýunça aksiz salgydynyň stawkalary peseldildi. Käbir harytlar bolsa aksiz

salynýan harytlar sanawyndan çykaryp goýberildi. Şunuň bilen bir wagtda birnäçe harytlar aksiz salynýan harytlar sanawyna girizildi.

2019-njy ýyla çenli benzin, dizel ýangyjy we gaz üçin sarp ediş salgydy tölenýärdi. Munda bu salgyt her bir litr ýangyjyň nyrhyna anyk goşmaçany goşan ýagdaýda töledilýärdi. 2019-njy ýylyň 1-nji ýanwaryndan başlap bolsa bu sarp ediş salgydy ýatyryldy we onuň ýerine her bir litr ýangyç üçin aksiz salgydy girizildi. Aksiz salgydy sarp ediljilere ýangyjy satyjy ýuridik şahslardan töledip alynýar. Bu ýuridik şahslar ahyrky sarp edijä satan ýangyjyň nyrhunda bu aksiz salgydy hem goşulan bolýar. Bu öz nobatynda salgytlar sanyny kemeltmek we salgyt ulgamyny ýönekeýleşdirmäge hyzmat edýär.

Daşary ýurtdan ýurdumyzyň çäginde alyp girilýän we aksiz salgydy salynýan harytlaryň sanawy ep-esli giňdir. Ýurdumyzda Özbegistan Respublikasynyň Prezidentiniň karary bilen 2019-njy ýylyň 1-nji ýanwaryndan başlap ýene 65 görnüşdäki harytlar importy üçin aksiz salgydy girizildi. Munda salgyt käbir harytlar gümrükhana bahasyndan göterim hasabynda töledilse, käbirlerinden bolsa bir birlik haryt üçin berk mukdarda daşary ýurt walýutasynda töledilýär. Munda aksiz salgydyna iň köp çekilen harytlar doňduryjylar, kondisionerler, mikrotolkunly peçler ýaly elektrotehnika harytlarydyr. Olara aksiz salgydynyň stawkasy 10-15% edip bellendi.

Ondan daşary peçenýe, şokolad we başga hili süýjülere-de 10-20% stawkadaky aksiz salgydy girizildi.

Şonuň bilen bir wagtda 1000 sany sigaret üçin aksiz salgydy 60 dollardan 40 dollara çenli peseldildi.

Önümi (hyzmaty) öndürmek, satmak ýa-da ony import etmek prosesinde önümiň (hyzmatyň) nyrhyna goşulýan bahanyň bir bölegi döwlete tölenýär. Ine şol töleg – *goşmaça gymmat salgydy* diýlip atlandyrylýar. Goşmaça gymmat salgydyny töleýjiler – Özbegistan Respublikasynyň çäginde telekeçilik işini amala aşyryýan ýuridik şahslar hem-de önümleriň importy bilen meşgullanýan ýuridik we fiziki şahslardyr.

Goşmaça gymmat salgydynyň obýekti bolup, önümleri (hyzmatlary) realizasiýa etmek (satmak) ýa-da import önümleri dolanyşyk serişdeleridir.

Goşmaça gymmat salgydyny töleýji islendik şahs satylan (realizasiýa edilen) önüm ýa-da hyzmatlar üçin alynýan töleg serişdesi haçan gelip düşendigine seretmezden, býujete hökman goşmaça gymmat salgydyny tölemeli bolýar.

Salgyt kanunçylygyna görä, ýurdumyzda goşmaça gymmat salgydynyň stawkasy 20 göterim edip bellenen. Ýöne 2019-njy ýylyň 1-nji ýanwaryndan käbir, 3 mlrd soma çenli dolanyşyga eýe bolan kärhanalar goşmaça gym-

mat salgydyny tölemegiň sadalaşdyrylan tertibine erkin ýagdaýda geçmekleri mümkin. GGS tölemegiň bu tertibine geçende kärhana peseldilen stawkalarda salgyt töleýär, ýöne bu tölenen salgydy satyn alnan harytlar boýunça tölenen GGS hasabyna geçirmek mümkinçiligine eýe bolmaýar. GGS tölemegiň bu tertibi diňe kiçi kärhanalar üçin we wagtlaýyn, ýagny 2021-nji ýylyň 1-nji ýanwaryna çenli amal edýär

GGs tölemegiň bu tertibine geçen kiçi kärhanalar aşakdaky stawkalarda GGS töleýärler: senagat kärhanalary - 7%, söwdada - 6%, gurluşykda - 8%, umumy iýmitlenişde we myhmanhanalarda - 10%.

Goşmaça gymmat salgydyny hasaplamakda şuny hasaba almaly, ýagny salgyt tölenýän baza (baha) edip önümiň doly bahasy däl, eýsem ine şu salgyt töleýän kärhanada döredilen täze bahasy alynýar. Munda, aralyk sarp ediş, ýagny ine şu önümi öndürmek üçin hasabat döwri dowamynda ulanylan harytlaryň we hyzmatlaryň bahasy çykaryp goýberilýär. Onda GGS-ny hasaplap çykarmagyň formulasy aşakdaky görnüşde bolýar:

GGs=Goşmaça gymmat·20%=Baha (Nyrh)·20% - Aralyk sarp ediş bahasy·20%

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Aksiz salgydy näme? Ol nähili önümlerden alynýar?
2. Nähili önümler aksiz salgydyndan boşadylýar?
3. Goşmaça gymmat salgydy nähili salgyt?
4. Kimler goşmaça gymmat salgydynyň töleýjileri bolýar?
5. Goşmaça gymmat salgydynyň obýektini aýdyň?
6. Goşmaça gymmat salgydynyň göterim stawkasy näçe göterim mukdarynda bellenen?
7. Goşmaça gymmat salgydy nähili hasaplanýar?
8. Goşmaça gymmat salgydyny tölemegiň sadalaşdyrylan tertibi boýunça nähili ýuridik şahslar tölemek hukugyna eýe?
9. Goşmaça gymmat salgydyny tölemegiň sadalaşdyrylan tertibi boýunça kime nähili stawkalar ulanylýar?

Şuny ýatda saklaň!

- Aksiz salgydy gytaklaýyn salgytdyr.
- Aksiz salgydy ýurdumyzda öndürilen ýa-da import edilen käbir harytlara salynýar.
- Goşmaça gymmat salgydy önümi (hyzmaty) öndürmek, satmak ýa-da import etmek prosesinde onuň nyrhyna goşulan bahanyň bir bölegidir.

III BABY GAÝTALAMAK ÜÇIN SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

A. SORAGLAR

1. Fiziki şahslardan alynýan girdeji salgydynyň stawkasyny düşündirip beriň.
2. Respublikamyzda fiziki şahslardan alynýan girdeji salgydynyň stawkalarynyň barha peselmeginiň sebäbi nämede?
3. Beýik babakelanymyz Zahiriddin Muhammet Baburyň salgyt baradaky pikirleri barada nämeleri bilýärsiňiz?
4. Ýuridik şahslardan alynýan peýda salgydynyň stawkalary barada nämeleri bilýärsiňiz?
5. Salgyt kodeksi nähili gatnaşyklary tertibe salýar?
6. Goşmaça gymmat salgydy barada nämeleri bilýärsiňiz?
7. Nähili önümlere goşmaça gymmat salgydy salynýar?
8. Aksiz salgydy nähili salgyt görnüşine girýär?
9. Ýer salgydy nähili maksatda salynýar?

B. ÝUMUŞLAR

Her bir adalga laýyk düşündirişi tapyň.

ADALGALAR:

1. Fiziki şahslardan töledilýän girdeji salgydynyň obýekti;
2. Ýer salgydyny töleýjiler;
3. Goşmaça gymmat salgydy;
4. Aksiz salgydyny töleýjiler.

DÜŞÜNDIRIŞLER:

- a) emläk, eýelik etmek, peýdalanmak hukugy ýa-da kärende hukugy esasynda ýer uçastoklaryna eýe bolan şahslar;
- b) fiziki şahslaryň jemi ýyllyk girdejisi;
- ç) aksiz tölenýän önümleri öndürijiler we import edijiler;
- d) önüm öndürmek, satmak ýa-da ony import etmek prosesinde önüm nyrhyna goşmaça gymmat.

D. 77-nji sahypadaky III babyň titulyndaky suratlar boýunça

Suratlaryň haýsylary bapdaky haýsy tema degişlidigini aýdyň. Şu suratlar esasynda temalaryň mazmunyny aýdyp beriň.

E. TESTLER

1. **Aşakdakylaryň haýsysy girdeji salgydynyň obýekti bolup biler?**
 - A) Aýlyk gazanç;
 - B) Aksiýadan alnan diwidend;
 - D) Bankyň amanat görterimleri;
 - E) Ýokardakylaryň ählisi.
2. **Şahsy ýaşayş jaýlarynyň we daçalaryň kadastr bahasyndan nähili görterim stawkasynda emläk salgydy töledilýär?**
 - A) 3–3,5%;
 - B) 2%;
 - D) 0,5%;
 - E) 0,2–0,35%.
3. **Önüm öndürmek, satmak ýa-da ony import etmek prosesinde önümiň nyrhyna goşulan bahanyň bir bölegi döwlete tölenýän salgyt görnüşi haýsy jogapda berlen?**
 - A) Goşmaça gymmat salgydy;
 - B) Emläk salgydy;
 - D) Aksiz salgydy;
 - E) Gümrükhana tölegi.
4. **Respublikamyzda goşmaça gymmat salgydynyň esasy stawkasy näçe görterim edip bellenen?**
 - A) 10%;
 - B) 15%;
 - D) 18%;
 - E) 20%.
5. **Haýsy jogapda aksiz salgydy salynýan önüm görnüşi berilmedik?**
 - A) Egin-eşikler;
 - B) Temmäki önümleri;
 - D) Nebit, gaz önümleri;
 - E) Altyndan we kümüşden taýýarlanan önümler.
6. **Gytaklaýyn salgyt nämeden alynýar?**
 - A) Girdejiden;
 - B) Emläkden;
 - D) Ýerden;
 - E) Harytdan.
7. **Raýatlara nähili salgyt töledilýär?**
 - A) Diňe girdeji salgydy;
 - B) Diňe girdeji we emläk salgydy;
 - D) Girdeji, emläk we ýer salgydy;
 - E) Girdeji, emläk we ekologiýa salgydy.

Ýurdumyzda salgyt özgertmelerine çenli bolan döwürdäki ýagdaýy ýada salsak, salgyt ýüki bizde, ykdysadyýeti biziň derejämizde ösen ýurtlar bilen deňeşdirende, ep-esli ýokarydy. Bu bolsa salgytdan gaçmak ýagdaýlaryny köpeldip, gizlin ykdysadyýetiň ösmegine sebäp bolýardy. Salgyt ulgamymyzda kiçi biznese bellenen salgyt bilen orta we uly biznese bellenen salgyt yüküniň arasyndaky tapawut gaty uludy. Bu bolsa kiçi biznes wekilleriniň ösüp orta we uly biznes derejesine geçmeklerinden gaýtarýardy.

Öňki salgyt ulgamymyzdaky ýene bir iri erbet çemeleşme şundan ybaratdy, ýagny umumy düşewünti salgyda çekmek amalyýeti giň ýaýrapdy. Ýöne bu halkara amalyýete ters ýagdaý. Çünki munda täze baha döretmek zynjyry peýda bolmaýar. Ýagny, täze baha döreden kärhana salgyt tölemek boýunça artykmaçlyklardan peýdalanyl bilmeýänligi sebäpli mümkingadar diňe umumy girdeji gözegçilik edýär we ony kemeldip görkezmäge ymtylýar. Bu ýagdaý hem ykdysadyýetiň ösüşine gönüden-göni päsgel berýär.

Ýokardaky aýdylanlaryň ählisi we kärhanalary saýlap ýeňillik bermek amalyýeti güýçlenip gidenligi sebäp ýurdumyz salgyt ulgamyny düýpgöter özgertmek karar edildi. Prezidentimiz Şawkat Mirziýaýewiň 2018-nji ýylyň 29-njy iýunyndaky permany bilen “Salgyt syýasatyny kämilleşdirmek” konsepsiýasy kabul edildi.

Konsepsiýa görä salgyt ulgamy düýpli özgerdildi. Munda salgyt yüküni ýeňilleşdirmek we kiçi kärhanalary höweslendirmek esasy maksat edip goýlan. Ýnha şu maksatda aşakdaky işler amala aşyryldy:

- salgytlar sanyny kemeltmek, olary sadalaşdyrmak, düşnükli etmek.
- salgyt stawkalarynyň sanyny gysgaltmak, olary inwestision eden salgyt töleýjiler üçin höweslendirmäge gönükdirilen etmek;
- ýalňyz sosial tölegleriň sanyny ýiti kemeltmek;
- girdeji salgydyny sadalaşdyrmak, stawkalar sanyny kemeltmek;
- kärhanalara we guramalara berilýän ýeňilliklerden ýüz öwürmek;
- salgyt toplamak, salgyt hasabaty boýunça ulgamy sadalaşdyrmak.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

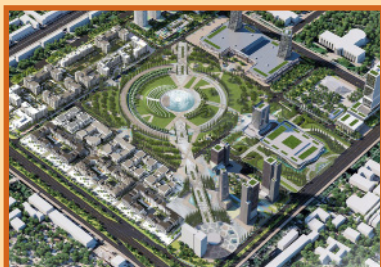
1. Salgyt özgertmeleri bilen ykdysadyýetimiziň ýiti ösüşiniň arasynda nähili baglylyk bar?
2. Maşgalaňzdaky ululardan täze salgyt ulgamy olaryň salgyt töleglerine nähili täsir edenligini sorap biliň.
3. Salgyt özgertmeleriniň gowy netijeleri töweregiňizdäkilerden kimlere birinji nobatda täsir edýär?

Biz makroykdysady durnuklylygy we ýokary ykdysady ösüş depginlerini üpjün etmelidiris.

Şawkat Mirziýaýew

IV bab. Ykdysady ösüş

19-njy TEMA

ESASY MAKROYKDYSADY GÖRKEZIJILER

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. ABŞ, Germaniýa, Ýaponiýa we Koreýa ýaly ýurtlary, adatda, baý ýurtlar diýýärler. Ençeme Afrika ýurtlaryny bolsa, tersine, garyp ýurtlar hökmünde dile alýarlar. Siziňçe, ýurtlaryň baýdygy ýa-da garypdygy nämelerde ýüze çykýar?
2. Suratlardaky şekiller bilen ýurdumyzyň baýlygynyň arasynda nähili baglylyk bar diýip oýlaýarsyňyz?
3. Ýurdumyzyň daşary ýurtlarda işleýän raýatlary öz ýurdunyň baýlygyna goşant goşmagy mümkinmi? Nädip?
4. Ýurdumyzda iş ýöredýän daşary ýurt kompaniýalary nähili?

Ýurduň ykdysadyýetining netijeleri dürli görkezijiler kömeginde ölçenýär. *Jemi içerki önüm (JIÖ)* — ýurduň çäginde bir ýylyň dowamynda öndürilen, ahyrky görnüşdäki harytlaryň we hyzmatlaryň bazar nyrhларыndaky umumy bahasydyr. Jemi içerki önüm – bu ýurduň ösenlik derejesini aňladýan iň esasy görkezijilerden biridir. Jemi içerki önüm görkezijisi islendik ýurduň içinde her ýylda bir gezek hasabat ýylyndan soňky ýylyň başynda hasaplap çykylyar. Ol ykdysadyýetiň nähili derejede ösýänligini we ilerleýänligini aňladýan görkezijidir. JIÖ hasaplananda önümçiligiň aralyk basgançagynda döredilen çig mal, ätiýaçlyk şaýlar, tohumlyk, ýangyç, energiýa, materiallar, transport hyzmaty, lomaý söwda hyzmaty, täjirçilik we başga aralyk önümler we hyzmatlar hasaba alynmaýar. JIÖ-e diňe ahyrky görnüşdäki sarp etmäge

taýýar harytlaryň bahasy goşulýar. Meselem, traktoryň tigiri traktor öndürmek prosesinde ulanylyp, traktoryň düzüm bölegine öwrülse, JIÖ-e girizilmeyär, çünki ol ahyrky önüm bolman galýar. Traktor bolsa JIÖ-e girizilýär, çünki ol ahyrky önüm hasaplanýar. Eger tigr JIÖ-e girizilendedi, onuň bahasy iki gezek: birinji gezek tigr hökmünde, ikinji gezek bolsa traktoryň bölegi hökmünde JIÖ-e girizilen bolup galardy. Şu sebäpli, JIÖ hasaplananda diňe ahyrky görnüşdäki harytlar hasaba alynýar. JIÖ ýurduň çäginde ýerleşýän, haýsy döwlete degişli bolmagyna seretmezden ähli kärhana, firma we ilat tarapyndan döredilen önümiň bazar nyrhларыndaky bahasydyr. Jemi içerki önüm, adatda, milli walýutada hasaplanýar. Meselem, Özbegistanyň jemi içerki önümi somda görkezilýär. Halkara möçberde bolsa dürli ýurduň JIÖ-i dollara geçirilýär we özara deňeşdirilýär. Şol sanda, Dünýä bankynyň bazasynda dünýäniň ähli ýurtларыnyň JIÖ-i bar. Görkezijiler her ýylda täzelenip we çap edip barylýar.

Jemi milli önüm (JMÖ) — ýylyň dowamynda ýurduň raýatlary tarapyndan (ýer meýdanynyň niresinde bolmagyna seretmezden) döredilen ahyrky görnüşdäki jemi harytlaryň we hyzmatlaryň bazar nyrhларыndaky umumy bahasydyr. Eger JIÖ-den şu ýurduň çäginde daşary ýurtly raýatlar we firmalar tarapyndan döredilen harytlaryň bahasyny aýryp, bu ýurduň raýatlary we firmalary tarapyndan başga döwletleriň çäginde döredilen harytlaryň bahasyny goşsak, şu ýurduň Jemi milli önüminiň (JMÖ) mukdary emele gelýär.

Jemi içerki önüm (JIÖ) — ýurduň çäginde bir ýylyň dowamynda öndürilen, ahyrky görnüşdäki harytlaryň we hyzmatlaryň bazar nyrhларыndaky umumy bahasy.

Jemi milli önüm (JMÖ) — ýylyň dowamynda ýurduň raýatlary tarapyndan (ýer meýdanynyň nirededigine seremezden) döredilen ahyrky görnüşdäki jemi harytlaryň we hyzmatlaryň bazar nyrhларыndaky umumy bahasy.

Sap içerki önüm (SIÖ) — JIÖ-den amortizasiýa goýbermesiniň aýrylmagyna deň. Mälim bolşy ýaly, önümçilik prosesinde gural-enjam, bina ýaly esasy serişdeler könelp, olaryň nyrhynyň bir bölegi şu serişdeleriň gatnaşmagynda taýýarlanan harytlaryň nyrhyna geçýär. Bu amortizasiýa goýbermesi bolup, ol täzeden döredilen baha däl. Şu

sebäpli, JIÖ-den jemi amortizasiýa goýbermesini aýryp taşlasak, Sap içerki önümiň (SIÖ) mukdary tapylýar. SIÖ ýurtda bir ýylda täzedan döredilen harytlaryň we hyzmatlaryň bazar nyrhларыndaky bahasyny görkezýär.

Sap milli önümiň (SMÖ) bahasy JMÖ bahasyndan amortizasiýa goýbermesini aýyrmak ýoly bilen tapylýar.

Milli girdeji (MG) — ýurduň ilatynyň bir ýyllyk jemi iş haky, göterim, renta ýaly ähli girdejileri we kärhanalaryň peýdasynyň umumy jeminden ybarat. Ol SIÖ-den ähli gytaklaýyn salgytlary aýyrmak ýoly bilen hem anyklanýar.

Dürli ýurtlardaky ykdysady işiň netijeliligini we ilatyň durmuş abadançylygyny deňeşdirmekte ilatyň jan başyna hasaplanan JIÖ ulanylýar.

Ilatyň jan başyna dogry gelyän JIÖ (JMÖ) — JIÖ (JMÖ) bahasyny ýurduň ilatynyň sanyna bölüp tapylýar.

Ilatyň jan başyna dogry gelyän JIÖ ýurtdaky adamlaryň durmuş

Sap içerki önüm (SIÖ) — jemi içerki önümden amortizasiýa goýbermesiniň aýrylmagyna deň.

Milli girdeji (MG) — ýurduň ilatynyň bir ýyllyk jemi iş haky, göterim, renta ýaly girdejileri we ähli kärhanalaryň peýdasynyň umumy mukdary.

Formula

$$JMÖ = JIÖ + E - I; \quad SIÖ = JIÖ - A$$

Bu ýerde: *E* — ýurduň kapitally esasynda daşary ýurtda döredilen harytlaryň we hyzmatlaryň bahasy; *I* — daşary ýurt kapitally esasynda ýurtda döredilen harytlaryň we hyzmatlaryň bahasy; *A* — amortizasiýa goýbermesi.

abadançylygyny aňladýan esasy görkezijilerden biridir. ABŞ, Ýaponiýa ýaly döwletlerde ýurduň ösüş derejesini aňladýan esasy mikroykdysady görkeziji edip JIÖ däl, eýsem JMÖ kabul edilen. Ýöne Birleşen Milletler Guramasynyň görkezmesi boýunça ýurduň ösüş derejesini anyklamak üçin JIÖ esasy görkeziji hökmünde ulanylýar. Şonuň üçin hem aglaba ýurtlarda ilatyň durmuş derejesini anyklamak we deňeşdirmek üçin ilatyň jan başyna dogry gelyän JIÖ alynýar.

Özbekistanyň Döwlet statistika komitetiniň maglumatlaryna görä, 2018-nji ýylda Özbekistanyň JIÖ-i 407,5 trln som boldy. Bu 2017-nji ýyldaka

göra 5,17% köpdür. Ilatyň jan başyna dogry gelyän JIÖ bolsa 12,3 mln som boldy. Bu görkeziji 2017-nji ýyla göreä 3,3% ösüpdür.

ÝUMUŞLAR?

1. "Pagta – milli baýlygymyz" diýen jümläni düşündiriň.
2. Meýdandan ýygyp alyp, döwlete tabşyrylan pagta çig maly üçin fermeriň alan girdejisi, pagtanyň eksportyndan düşen daşary ýurt walýutasy, tikiňçileriň tiken köýnekleri üçin alýan haklaryny ýurdumyzyň içerki önümi diýsek bolarmy?
3. "Özbeğistan howa ýollary" milli awiakompaniýasynyň hyzmatlary üçin daşary ýurtly syýahatçylar tarapyndan tölenen walýutany, bazarlarda satylýan tropik miweleri (banan, ananas, apelsin ýaly), eksport üçin öndürilen "Cobalt" awtomobili içerki önümmi?
4. Özbeğistan kompaniýasynyň daşary ýurtdaky şahamçasý öndüren önüm ýurdumyz içki önümi bolup bilermi?
5. Daşary ýurt kompaniýasynyň ýurdumyzdaky şahamçasýnyň öndüren önümi ýa-da eden hyzmaty nähili?

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. JIÖ, JMÖ, SIÖ, SMÖ we MG bir-birinden nämesi bilen tapawutlanýar?
2. Näme sebäpden ýurtda öndürilen ähli harytlar we hyzmatlar bahasy hem JIÖ-e goşulybermeýär?
3. Ahyrky we aralyk önümlere 3 sanydan mysal getiriň.
4. Bir ýurduň JMÖ mukdary 7669 mln ABŞ-nyň dollaryny, daşary ýurtly raýatlara tölenen girdejiler 190 mln ABŞ-nyň dollaryny, başga döwletlere goýlan maýa goýumyndan düşen girdejiler bolsa — 205 mln ABŞ-nyň dollaryny düzdi. Bu ýurduň JIÖ mukdaryny tapyň.
5. Ýurt JIÖ-iniň ösüşi ykdysadyýetiň ösüşine nähili täsir edýär?
6. Ilatyň jan başyna dogry gelen JIÖ nämäni aňladýar?

Şuny ýatda saklaň!

- Jemi içerki önüm ýurduň ykdysady ukybynyň esasy ölçegidir. Ol ýurduň ykdysadyýetiniň ýagdaýyny görkezýär.
- Dürli ýurtlardaky ilatyň durmuş abadançylygy bu ýurtlaryň ilatynyň jan başyna dogry gelen JIÖ kömeginde özara deňeşdirilýär.
- Ilatyň jan başyna dogry gelen JIÖ ýurduň ilatynyň zähmet öndürijiligini hem görkezýär.

Mälim bolşy ýaly, ýurduň belli bir ýyldaky makroykdysady görkezijileri (JIÖ, JMÖ, SIÖ, SMÖ we MG) şol ýylda amalda bolan nyrlarda hasaplanýar. Bu görkezijileriň garalýan ýyldaky häzirkki nyrlarda hasaplanan bahasyna *nominal baha* diýilýär. Ýöne mälim bolşy ýaly, nyrlar ýyldan ýyla üýtgäp durýar. Şonuň üçin ýurduň dürli ýyllardaky görkezijileri özara deňeşdirilende, olaryň real bahasyndan peýdalanylýar.

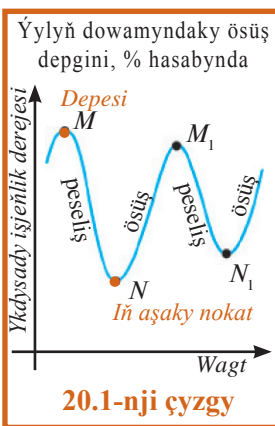
Formula

JIÖ real we nominal bahalarynyň arasyndaky baglanyşyk— nyrlaryň ösüş indeksi

$JIÖ_r$ — real baha; $JIÖ_n$ — nominal baha;

$$JIÖ_r = \frac{JIÖ_n}{I}$$

Aýdaly, 2015—2018-nji ýyllarda ýurtdaky nyrlar 1,5 esse artypdyr, ýagny bu döwürdäki nyrlaryň ösüş indeksi 1,5-e deň bolup, 2015-nji ýyldaky JIÖ-iň nominal bahasy — 19,35 trln şertli pul birligi (şpb), 2018-nji ýyldaky JIÖ-iň nominal bahasy bolsa 36,84 trln şpb-ni düzen bolsun. Bu görkezijileri özara deňeşdirmek üçin olary birmeňzeş nyrlarda hasaplamaly bolýar. Munuň üçin 2015-nji ýyldaky nyrlar esas edip alynýar. Bu nyrlarda 2015-nji ýyldaky JIÖ bahasy berlen. Indi 2018-nji ýyldaky JIÖ-i 2015-nji ýyldaky nyrlarda hasaplaýarys. Munuň üçin 2018-nji ýyldaky JIÖ-iň nominal bahasyny nyrlaryň ösüş indeksine bölsek ýeterli. Emele gelen baha — 24,56 trln şpb 2018-nji ýyldaky JIÖ-iň 2015-nji ýyla göreä real bahasyndan ybarat bolýar. Şundan soň, 2015-nji ýyldaky JIÖ nominal bahasy we 2018-nji ýyldaky real bahasy özara deňeşdirilýär we 2018-nji ýylda 2015-nji ýyla göreä JIÖ bahasy $24,56 : 19,35 = 1,27$ esse artypdyr diýen netijä gelinýär. Umuman alanda, häzirkki ýyldaky ykdysady görkezijiniň käbir ýyla göreä real bahasyny tapmak üçin onuň nominal bahasy bu döwürdäki nyrlaryň umumy ösüş indeksine bölünýär.

Bazar ykdysadyýetiniň iki asyrylyk taryhy oňa tolkun şekilli ösüş mahsus bolýandygyny tassyklady. Mälim bolşy ýaly, bazar ykdysadyýeti höküm sürýän döwletlerdäki ykdysady işjeňlik mälim döwürlerde ösüp, soň bolsa peselip, döwürleýin ýagdaýda yrgyldap durýan eken. Ýurduň ykdysadyýetiniň bir gezek yrgyldysyna — bir gezek ösüp, soň peselmegine

giden wagt *ykdysady döwür* diýlip atlandyrylýar. 20.1-nji çyzgydaky ykdysady döwri alyp garaýan bolsak, ol ykdysady ösüş we ykdysady peseliş aralyklaryndan ybarat bolup, *M* nokat bu döwürdäki ykdysady işjeňligiň iň ýokary nokady (depesi), *N* nokat bolsa iň aşaky nokadyndan ybarat bolýandygyny görüp bileris.

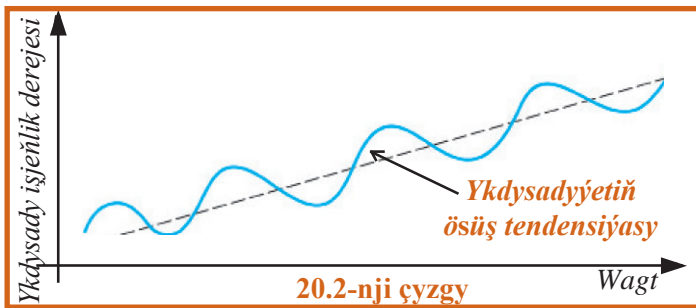

Ykdysady görkezijiniň nominal bahasy – bu onuň häzirki nyrlara görä hasaplanan bahasy.

Ykdysady görkezijiniň real bahasy — käbir esas edip alnan ýyldaky nyrlara görä hasaplanan bahasy.

Ykdysady döwür — ýurduň ykdysadyýetiniň bir gezek yrgyldamagyna — bir ösüp, soň peselmegine giden wagt.

Eger ykdysady ösüşiň ulurak döwrüni gözden geçirýän bolsak, 20.2-nji çyzgyda görkezilen ýagdaýy görüp bileris. Munda ykdysady işjeňlik yrgyldap dursa-da, umuman alanda, ykdysadyýetde ilerleme — ösüş bolýandygyny nygtamak ýerliklidir. Ykdysadyýetde azyndan alty aýyň dowamynda real JIÖ-iň kemelmegi anyklansa, bu ykdysady peselmeden habar berýär.

Döwletiň iň möhüm wezipelerinden biri ýurtda ykdysady ösüşi üpjün edip durmakdan ybarat. Çünki ilat sany artyp, olaryň zerurlyklary günden — güne barha artýar. Diýmek, gitdigiçe köpräk haryt öndürmek we hyzmatlary etmeli bolýar. Şeýle şertde döwlet ýurduň önümçilik mümkinçiliklerini ýokarlandyrmaly, ýagny ykdysady ösüşi üpjün etmeli bolýar. *Ykdysady ösüş* diýip, ýurtda üznüksiz ýagdaýda umumy önüm öndürmek göwrüminiň barha artmagyna aýdylýar. Ykdysady ösüş derejesini birnäçe usullarda hasaplamak mümkin. Adatda, ykdysady ösüş — ýurtdaky real JIÖ-iň ösüş derejesi bilen ölçenýär. Ýokarda garalan mysalda 2015—2018-nji ýyllarda JIÖ-iň real bahasy 1,27 esse artan bolup, bu — ýurtda garalýan döwürde

ykdysady ösüş bolanlygyny delillendirýär. Käte ykdysady ösüş — JMÖ-iň ösüş derejesi bilen ýa-da ilatyň jan başyna dogry gelýän real JMÖ-iň (ýa-da JIÖ-iň) artyş derejesi bilen hem ölçenýär.

Ykdysady ösüşe iki hili: ekstensiw we intensiw ýollar bilen gazanmak mümkin. Ekstensiw ösüş goşmaça mukdardaky önümçilik resurslaryny önümçilige çekmek bilen gazanylýar. Munuň üçin täze ýerler özleşdirilýär, köp mukdarda gazylyp alynýan peýdaly zatlar we zähmet resurslary önümçilige çekilýär. Intensiw ösüş bar resurslardan netijeli peýdalanmak arkaly üpjün edilýär. Ol ylmyň we tehnikanyň gazananlary, täze tehnologiýalary önümçilige ornaşdyrmak, işçileriň bilimlerini we endiklerini artdyrmak ýaly ýollar bilen gazanylýar.

Ýurtda baý we garyp maşgalalar bolşy ýaly, dünýäde hem baý we garyp ýurtlar bar. Halkyň baý ýa-da garyplygy onuň ykdysady ösüş derejesi, ýagny ilatyň jan başyna dogry gelýän jemi milli önüminiň göwrümi bilen ölçenýär. Ilatyň jan başyna dogry gelýän JMÖ(JIÖ) mukdarynyň köp ýa-da azlygyna garap döwletler ösen we ösýän toparlara bölünýär. Ösen ýurtlaryň ykdysadyýeti häzirki zaman önümçilik tehnologiýalary, hünärli hünärmenler bilen üpjün edilen bolup, esasan, senagat önümçiligi ugurlaryna ýöriteleşen.

Ösýän döwletleriň özi ýene ikä — girdejiler derejesi ortaça we pes bolan döwletlere bölünýär. Bu döwletleriň ykdysadyýeti esasan çig mal eksportyna we oba hojalygyna ýöriteleşen. Özbekistan girdejiler derejesi ortaça bolan ösýän ýurtlaryň hataryna girýär. Girdejiler derejesi pes bolan ýurtlarda önümçiligi ösdürmäge sarplanýan maýa goýumlary (inwestisiýalar) örän kem bolýar. Netijede zähmet öndürijiligi pes bolmagynda galýar. Önümçiligiň göwrümi kemelip, ösüp barýan ilatyň girdejileri gitdigiçe kemeliberýär.

Ýurduň ilatynyň durmuş derejesi ykdysady ösenlik derejesini aýdyňrak görkezýär. Çünki ol diňe bir ilatyň jan başyna dogry gelýän JMÖ(JIÖ) bahasy bilen däl, eýsem ýene ençeme görkezijiler esasynda ölçenýär. Ilatyň durmuş derejesi adam başyna köpräk maddy nygmat döretmäge däl, eýsem tapylan girdejini nähili we nirä ulanymagyna-da bagly. Aýdaly, bir ýurtda uly mukdarda JMÖ(JIÖ) döredilse, emma onuň köp bölegi harby maksatlara sarplansa, bu ýurduň ilatynyň durmuş derejesinde nähili gowy özgeriş bolmagy mümkin? Dürli ýurtlaryň ilatynyň durmuş derejesi özara ençeme ykdysady we sosial görkezijileriň kömeginde deňeşdirilýär. Her ýyl Birleşen Milletler Guramasynyň “Adamyň ösüşi baradaky doklad”ynda bu görkezijiler barada maglumat berlip barylýar.

Ilatyň durmuş derejesini deňşdirmekde, esasan, aşakdakylar hasaba alynýar: 1) ilatyň sowatlylyk derejesi; 2) edilýän lukmançylyk hyzmatynyň derejesi; 3) ilatyň sagdynlyk derejesi; 4) ömür görmek dowamlylygy; 5) şäher ilatynyň sany; 6) ýaşaýyş jaýy bilen üpjünçilik derejesi; 7) maşgalalaryň medeni-durmuş harytlary: telewizor, telefon, şahsy kompýuter, internet pudagy, doňduryjy ýaly harytlar bilen üpjünçilik derejesi; 8) tälime goýberilýän harajatlaryň mukdary; 9) adam hukuklarynyň kepillendirilenlik derejesi; 10) jenaýatçylyk derejesi; 11) saglygy goraýyşa goýberilýän harajatlaryň mukdary; 12) daşky gurşawyň goralanlygy we başgalar.

Dünýäde ilatyň durmuş derejesiniň görkezijileri boýunça ýokary orunlary Kanada, Fransiýa, Norwegiýa, ABŞ, Islandiýa, Finlýandiýa, Niderlandiýa, Ýaponiýa, Täze Zelandiýa we Şwesiýa ýaly döwletler eýeläp gelýär.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. JIÖ(JMÖ)-iň nominal we real bahalarynyň tapawudy nämede?
2. Ykdysady döwür näme we onuň nähili bölekleri bar?
3. Bazar şertinde ykdysadyýet näme üçin döwürleýin ýagdaýda yrgyldap ösýär?
4. Ykdysady ösüş näme we ol nähili ölçenýär?
5. Ykdysady ösüşiň ekstensiw we intensiw usullarynyň tapawudyny aýdyň.
6. Ykdysady ösüşi ilatyň durmuş derejesiniň artmagy diýip kesgitlemek mümkinmi?
7. Ykdysady ösen ýurt diýende nämäni düşüňärsiňiz?
8. Döwletler ösenlik derejesine görä nähili toparlara bölünýär?
9. Ýurduň ykdysady ösenligi hemişe ilatyň durmuş derejesiniň ýokarydygyny delillendirýärmí?
10. Ilatyň durmuş derejesi pes bolan döwletlere mysal getiriň.
11. Ykdysady abadançylyk näme we ol nämä bagly?

Şuny ýatda saklaň!

- Ýurduň ilatynyň durmuş derejesiniň ýokary bolmagy ykdysady abadançylykdan habar berýär.
- Ykdysady abadançylyk ýurt boýunça döredilen umumy önümiň köplügi bilen däl, eýsem milli baýlygy ilatyň bähbitlerini gözläp, adalatly we akylly başly gaýtadan paýlamaga bagly.

21-nji TEMA

ÖZBEGISTAN RESPUBLIKASYNYŇ YKDYSADY UKYBY

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Özbegistanyň ykdysadyýetiniň esasy pudaklaryny sanaň.
2. Bu pudaklardan haýsasy ykdysadyýetde öňdebaryjy ugur hasaplanýar?
3. Ýurdumyzdaky göze görnen önümçilik kärhanalaryndan haýsylaryny bilýärsiňiz?
4. Siziňçe, döwlet haýsy ugurlara köpräk üns bermeli?
5. Ykdysadyýetiň haýsy ugrunda hususy sektoryň ülşi köpräk diýip oýlaýarsyňyz? Haýsy ugurlarda kemräk?
6. Senagat, oba hojalygy we hyzmat etmek ugurlarynyň gelejegi barada näme diýip bilersiňiz?
7. Respublikamyzyň ykdysadyýetiniň dünýä ykdysady bileleşigine girip barmagy (integrasiýasy) barada nämeleri bilýärsiňiz?

Meýdany. Respublikamyzyň meýdany 448,9 müň kwadrat kilometri düzýär. Onuň 60 göterimi oba hojalygyna ýaramly ýerlerdir.

Ilaty. Döwlet statistika komitetiniň habaryna görä, 2019-njy ýylyň 1-nji ýanwar ýagdaýyna ýurdumyzyň ilaty 33 million adamdan geçdi. Işçi güýji resurslary ilatyň ýarysyny diýen ýaly düzýär.

Tebigy resurslary. Özbegistanyň çäginde 2700-den artyk gazylp alynýan peýdaly zatlaryň perspektiw känleri tapylan. Respublika ýer astyndan ýylyna gazyp alynýan peýdaly zatlaryň bahasy 5,5 milliard dollardan köpdür.

Özbeqistan altyn gorlary we gazyp çykarmak boýunça dünýädäki iň öňdebaryjy orunlardan birini eýeleýär. Respublikamyz ýerasty kümüşe hem baýdyr. Ýurdumyz mis gorlarynyň mukdary boýunça dünýäde ýedinji orunda durýar. Uranyň tapylan gorlary ony 50—60 ýyl gazyp almagy üpjün edýär. Özbeqistan anyklanan uran gorlary boýunça dünýäde 11-nji orny, gazyp almak boýunça bolsa 9-njy orny eýeleýär. Respublikamyzda 160-dan artyk gaz, nebit, kömür känleri gözläp tapylan we açylan, olaryň köpüsi peýdalanmaga tabşyrylan. Olardan 5 million tonnadan artyk nebit we gaz kondensaty alynýar.

Her ýyl respublikamyzda 50 milliard kub metrden artyk mawy ýangyç—gaz alynýar. Bu öz zerurlyklarymyzy doly üpjün etmek bilen, ony başga döwletlere eksport etmek mümkinçiligini hem berýär. Bir ýylda gazyp çykarylýan kömür dört million tonnadan artyk. Özbeqistanda gözläp tapylan kömrüň umumy gorlary 2 milliard tonnadan köp.

Senagaty. Pagta arassalaýan, maşyngurluşyk, nebiti gaýtadan işleýän, reňkli metallurgiýa, energetika, dokmaçylyk, gaz, awtomobilgurluşyk, oba hojalyk önümlerini gaýtadan işleýän, elektrotehnika, radiotehnika we başgalar. 100-den artyk pudaga degişli 2200-den gowrak iri önümçilik kärhanalary iş alyp barýar. Häzirki günde ABŞ-nyň “General Motors” kompaniýasy bilen edilýän hyzmatdaşlykda “Tracker”, “Gentra”, “Nexia-3”, “Malibu” we “Spark” kysymly dünýä standartlaryna doly jogap berýän häzirki zaman awtomobilleri öndürilýär. Samarkant şäherinde bolsa “Isuzu” kysymly orta göwrümlü awtobuslar we ýuk awtomaşynlary hem-de “MAN” we “KAMAZ” kysymly iri tonnalý ýuk awtomaşynlary öndürilýär. Bu bolsa, öz nobatynda, Özbeqistanda maşyngurluşyk senagaty ýyldan-ýyly ösüp, dünýä ülnülerine uýgunlaşyp, ösüp barýandygyny delillendirýär.

Geçen bir ýylyň içinde JIÖ düzümindäki senagatyň ülşi 22,2%-den 26,3% çenli artypdyr. Bu Özbeqistanyň ykdysadyýetiniň ýokary templerde senagatlaşanlygynyň tassyklamasydyr.

Respublikanyň energoulgamynyň umumy kuwwaty 14,15 GVt-dan artyk bolup, bu ulgam ýylylyk we gidrawlik elektrik stansiýalaryny öz içine alýar.

Özbeğistanda ykdysadyýetiň senagat, gurluşyk, oba hojalygy ugurlarynyň çalt depginler bilen ösmegi, ilatyň durmuş derejesiniň gowulanmagy elektrik energiýasyna bolan talabyň ýiti artmagyna getirýär. Bu bolsa döwletimiziň önünde elektrik energiýasyny öndürmegi ýiti artdyrmak talabyny goýýar. Ynha şu talaby kanagatlandyrmak maksadynda hökümetimiziň Russiýanyň “Rosatom” Döwlet Korporasiýasy bilen hyzmatdaşlykda kuwwaty 24GVt-a deň bolan atom elektrostansiýasyny gurmak boýunça karary uly ähmiýete eýedir.

Ine şu maksatda Prezidentimiziň permany boýunça “Uzatom” atom energetikasyny ösdürmek agentligi düzüldi. Munuň bilen diňe bir ýurdumyzda däl, eýsem Orta Aziýa çäginde misli bolmadyk täze häzirkizaman ugruny esaslandyrdy.

Aýratynam, uran gurlaryny gazyp almak boýunça dünýäde öňdebaryjy orunlardan birini eýelemegimiz ýurdumyzda atom energetikasyny ösdürmek üçin uly esas bolup hyzmat edýär.

Oba hojalygy. Özbeğistan Respublikasynyň Döwlet statistika komitetiniň maglumatlaryna görä 2018-nji ýyl ýagdaýyna Özbeğistanyň ilatynyň 49,5 %-i obalarda ýaşaýar. Şu sebäpli, ykdysadyýetde oba hojalygynyň tutýan orny bölek. Ýurduň JIÖ-iň 32,4 %-i oba we balyk hojalygyna dogry gelýär. Geçen bir ýylyň içinde bu görkeziji 1,6 %-e peselendigi anyklandy. Pagtaçylyk oba hojalygynyň öňdebaryjy pudagy hasaplanýar. Umumy oba hojalyk önümleriniň 53,2 %-i daýhançylykda, 46,8 %-i çarwaçylykda döredilýär.

Özbeğistan pagta süýümini öndürmek boýunça dünýäniň öňdebaryjy ýurtlaryndan biridir. Respublikada uly göwrümde galla ýetişdirmek üçin esas döredilen. Ahyrky wagtlarda ýylyna 6 million tonnadan artyk galla ýetişdirilýär. Respublika miwe-gök önümleri, üzüm, pile, garaköl bagana, ýüň ýetişdirmekte GDA ýurtlarynyň arasynda öňdebaryjy orny eýeleýär.

Bilýärsiňizmi?

Dünýä kartasyna gowy üns berseňiz, respublikamyz deňze çykmak mümkinçilikleri taýdan amatsyz geografik mekanda ýerleşýär. Dünýäde diňe iki ýurt — Lihtenşteýn we Özbeğistan ilaty dünýä okeanyna çykmak üçin azyndan iki döwletiň araçäginini kesip geçmeli bolýar. Bu ykdysadyýetimiziň önünde nähili kynçylyklary döredýär?

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Özbeğistan Respublikasynyň tebigy baýlyklary barada aýdyp beriň.
2. Özbeğistanyň ykdysadyýetiniň öňdebaryjy pudaklaryny aýdyň.

3. Garaşsyzlyk ýyllarynda gurlan önümçilik kärhanalary barada nämeleri bilýärsiňiz?
4. Özbekistan Respublikasy ykdysadyýetiniň ösenlik derejesine görä nähili döwletleriň hataryna girýär?
5. Özbekistanyň energetikasyny ösdürmegiň derwaýyslygy artýanlygynyň sebäbi nämede?
6. Özbekistanda atom elektrostansiýasy gurulmagynyň ähmiýeti nämede?
7. Respublikamyzyň ykdysadyýetiniň görkezijilerini bir ösen döwlet bilen we bir GDA ýurdunyň görkezijileri bilen özara deňşdiriň.

Ýumuş

Özbekistan Respublikasynyň Döwlet statistika komitetiniň maglumatlary esasynda Özbekistan Respublikasynyň 2017-nji we 2018-nji ýyllardaky JIÖ-iniň ykdysady iş görnüşleri boýunça ösüş depginlerini derňäň we ýyllar boýunça deňşdiriň.

Görkezijiniň ady	2017-nji ýyl	2018-nji ýyl
Jemi içerki önüm	5.3%	5.1%
Senagat önümleri	4.6%	10.6%
Oba, tokaý we balyk hojalygy	2.0%	0,3%
Gurluşyk	5.6%	9,9%
Transport, saglygy gorayyş, habar we aragatnaşyk	8.9%	6,3%
Söwda, ýaşayyş we iýmitleniş boýunça hyzmatlar	3.9%	4,4%
Başgalar	7.3%	5,4%
Önümlere salynýan salgytlar we paçlar	5.3%	5.5%

Şuny ýatda saklaň!

- Özbekistan Respublikasy ilatyň jan başyna dogry gelýän JIÖ ortaça bolan, ösýän döwletleriň hataryna girýär.
- Özbekistan dünýädäki ykdysadyýeti iň çalt depginler bilen ösüp barýan döwletlerden biridir.

IV BABY GAÝTALAMAK ÜÇIN SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

A. SORAGLAR

1. Ýurduň ykdysadyýetiniň nähili esasy görkezijilerini bilýärsiňiz?
2. JIÖ, JMÖ, SIÖ we MG nähili hasaplanýar.
3. Ahyrky we aralyk önümler nähili tapawutlanýar?
4. Ilatyň durmuş derejesi nämelere bagly?
5. JIÖ(JMÖ)-iň nominal we real bahalary nähili tapawutlanýar?
6. Ykdysady döwrüň düýp manysyny düşündirip beriň.
7. Ykdysady ösüş nähili anyklanýar?
8. Özbegistanyň esasy makroykdysady görkezijilerini aýdyň.

B. ÝUMUŞLAR

Her bir adalga laýyk düşündirişi tapyň.

ADALGALAR:

1. Ahyrky önümler,
2. Jemi içerki önüm (JIÖ),
3. Sap içerki önüm (SIÖ),
4. Milli girdeji (MG),
5. Ykdysady görkezijiniň nominal bahasy,
6. Ykdysady görkezijiniň real bahasy,
7. Ykdysady döwür,
8. Ilatyň durmuş derejesi,
9. Ykdysady bolelinlik.

DÜŞÜNDIRIŞLER:

- a) ýurduň çäginde bir ýylyň dowamynda öndürilen, gutarnykly görnüşdäki harytlaryň we hyzmatlaryň umumy bahasy;
- b) jemi içerki önümden amortizasiýa goýbermesiniň aýrylanyna deň;
- d) ýurduň ilatynyň bir ýyllyk jemi iş haky, göterim, renta ýaly girdejileri we ähli kärhanalaryň peýdasynyň umumy mukdary;
- e) häzirki nyrlara görä hasaplanan baha;
- f) ýurduň ykdysadyýetiniň bir ösüp, soň peselmegine giden wagt;
- g) sarp edişe taýýar we başga işläp bejerilmeýän harytlar we hyzmatlar;
- h) käbir esas edip alnan ýyldaky nyrlara görä hasaplanan baha;
- i) ýurduň raýatlarynyň durmuş şertleriniň umumy häsiýetnamasy;
- j) dowamynda ýurduň ilatynyň durmuş derejesiniň üznüksiz ýokary bolup durmagy.

D. 97-nji sahypadaky IV babyň titulyndaky suratlar boýunça

Suratlaryň haýsylary bapdaky haýsy tema degişlidigini aýdyň. Şu suratlar esasynda temalaryň mazmunyny aýdyp beriň.

E. TESTLER

1. **Aşakdaky harytlaryň haýsysy ahyrky haryt hasaplanmaýar?**
 A) Dellek hyzmaty; B) Tikinçilik sehiniň ammaryndaky sapak;
 D) Aşhanadaky tagam; E) Dükandaky kitap.
2. **Özbeistan nähili döwletleriň toparyna girýär?**
 A) Ösen döwletler;
 B) Girdejiler derejesi pes bolan döwletler;
 D) Ösýän döwletler;
 E) Dogry jogap ýok.
3. **Aşakdaky formulalardan haýsysy nädogry?**
 A) $JMÖ = JIÖ + E - I$; B) $SIÖ = JIÖ - A$;
 D) $SMÖ = JMÖ - A$; E) $JMÖ = JIÖ - E + I$.
4. **Ýurduň maýa goýumlarynyň hasabyna daşary ýurtlarda döredilen harytlaryň we hyzmatlaryň jemi bahasy, daşary ýurt maýa goýumy hasabyna ýurtda döredilen harytlaryň we hyzmatlaryň bahasyndan köp. Munda:**
 A) $JMÖ$ $JIÖ$ -den uly bolýar;
 B) $JMÖ$ $JIÖ$ -e deň bolýar;
 D) $JMÖ$ $JIÖ$ -den kiçi bolýar;
 E) $JMÖ$ $JIÖ$ -den uly hem, kiçi hem bolmagy mümkin.
5. **Ösen döwletlerde ilatyň jan başyna dogry gelýän $JMÖ$ näçe?**
 A) 7510 dollardan kem; B) 7510 dollardan köp;
 D) 6400 dollardan kem; E) 5400 dollardan kem.
6. **Ilatyň durmuş derejesini anyklamakda näme hasaba alynýar?**
 A) Ilatyň sowatlylyk derejesi;
 B) Lukmançylyk hyzmatynyň derejesi;
 D) Medeni we durmuş harytlar bilen üpjünçilik derejesi;
 E) Ýokardakylaryň ählisi.
7. **Ýurduň ykdysady ösenlik derejesini haýsy görkeziji aýdyňrak görkezýär?**
 A) Ilatyň jan başyna dogry gelen $JIÖ$;
 B) Ilatyň jan başyna dogry gelen $JMÖ$;
 D) Ilatyň jan başyna dogry gelen milli girdeji;
 E) Ilatyň durmuş derejesi.

2018-nji ýylyň 21-nji sentýabr güni “2019 – 2021-nji ýyllarda Özbekistan Respublikasyny innowasion ösdürmegiň strategiýasyny tassyklamak barada”ky Özbekistan Respublikasynyň Prezidentiniň permanyna gol çekildi we köpçülikleýin habar serişdeleri arkaly yglan edildi.

Permana esasan, 2019 – 2021-nji ýyllarda Özbekistan Respublikasyny innowasion ösdürmegiň strategiýasy tassyklandy we resmi hukuk resminamasy derejesini aldy.

Permanda strategiýanyň baş maksady edip adam kapitaly kesgitlenen. Permanda adam kapitaly – ýurduň halkara meýdandaky bäsdeşlik edip bilijilik derejesini innowasion taýdan ösenligini kesgitleýän faktordygy nygtalan.

Permanda strategiýanyň esasy wezipeleri edip aşakdakylar kesgitlenen:

– Özbekistan Respublikasynyň 2030-njy ýyla baryp Global innowasion indeks reytingi boýunça dünýäniň 50 iň öňdebaryjy ýurdunyň hataryna girmegini gazanmak;

– Tälim we ylym-bilimi ösdürmek, olary häzirki zaman talaplaryna laýyklaşdyrmak;

– Innowasiýalaryň, dolandyryşyň häzirki zaman usullary, bäsdeşlik edip bilýän biznes gurşawyny şekillendirmek we ösdürmek;

– Häzirki zaman we durnukly ykdysady infragurluşy döretmek.

Onda, şonuň ýaly-da, dünýä ylmynyň häzirki zaman gazananlary, innowasion taglymlar, işlenmeler we tehnologiýalar esasynda ýurdy çalt ösdürmek kabul edilen strategiýanyň maksadydygy hem aýratyn düşündirilən.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Özbekistan özüniň ösmegi üçin innowasion ösüş ýoluny saýlanlygynyň sebäbini düşündiriň.
2. Siz özüňiziň töweregiňizdäki durmuşdan innowasion ösüşe mysal getirjek boluň. Munda birinji nobatda size iň ýakyn bolan tälim, sport, telekeçilik ugurlaryndaky özgerişleri ünsden gaçyrmaň.
3. Özbekistany dünýäniň 50 iň öňdebaryjy ýurdunyň hataryna girizmek – siz ýaşlaryň wezipäňiz bolýandygyny düşüňýärsiňizmi? Siz bu wezipä özüňizi nähili taýýarlamalysyňyz diýip oýlaýarsyňyz?

Inflýasiýany jylawlamazdan, makroykdysady durnuklylygy gazanmak mümkin däl.

Şawkat Mirziýaýew

V bap. Inflýasiýa we işsizlik

Ilatyň arasynda işsizligi kemeltmeli, adamlaryň we maşgalalaryň girdejisini artdyrmaly.

Şawkat Mirziýaýew

22-nji TEMA

INFLÝASIÝA WE ONUŇ GÖRNÜŞLERI

Sadullaýewleriň maşgalasynyň ortaça bir aýlyk harajatlary:

şahsy sarp ediş harytlary we hyzmatlary — 280 000 som

Öý we hojalyk harytlary — 150 000 som

Azyk — 1 200 000 som

Egin-eşik — 950 000 som

Medeni harytlar we hyzmatlar — 100 000 som

Gündelik we başga harajatlar — 350 000 som

Jemi aýlyk çykdaý — ... som

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Sadullaýewler maşgalasynyň bir aýlyk harajatlarynyň jedweli esasynda aýlyk jemi çykdaýynyň mukdaryny hasaplaň.
2. Eger azyklaryň nyrhy 20% artsa, Sadullaýewler maşgalasynyň aýlyk harajatlarynyň mukdary näçe soma we näçe göterime köpeler?
3. Eger maşgalanyň girdejileriniň mukdary üýtgedemelik bolsa, siziň pikiriňizçe, soňky aýdan bu maşgalanyň haýsy harajatlary köpeler, haýsylary bolsa kemeler?
4. Munda, siziň pikiriňizçe, harajatlaryň düzümi nähili üýtgemegi mümkin?

Mälim bolşy ýaly, her bir döwletiň çäginde mälim mukdardaky pul dolanyşykda bolup, aluw-satuw prosesleri ol arkaly amala aşyrylýar. Şu sebäpli, dolanyşykda pullar elden ele geçip, dyngysyz aýlanyp durýar. Puluň käbir aluw-satuw prosesinde gatnaşyp, elden ele geçmegi, onuň bir gezek aýlanandygyny aňladýar. Dolanyşykda puluň mukdarynyň bir ýylyň dowamynda näçe gezek aluw-satuw proseslerinde gatnaşandygyna garap, onuň aýlanýş tizligi anyklanýar. Eger dolanyşykda puluň mukdary onuň aýlanýş tizligine köpeldilse, ýylyň dowamynda ýurtda öndürilen we ilat tarapyndan satyn alnan harytlaryň we hyzmatlaryň bahasy alynýar.

Ikinji tarapdan, ýylyň dowamynda öndürilen harytlaryň we hyzmatlaryň bahasyny harytlaryň we hyzmatlaryň mukdaryny birlik önümiň ortaça nyrhyna köpeldip hem anyklamak mümkin. Diýmek, ýokardaky pikirlere

esasan, $M \cdot V = P \cdot Q$ görnüşdäki Fişeriň deňlemesi diýlip atlandyrylan deňlemäni alarys. Bu ýerde, M — dolanyşykda pul massasy, V — puluň aýlanyş tizligi, P — birlik harydyň ortaça nyrhı, Q — harytlaryň we hyzmatlaryň mukdary. Fişeriň deňlemesi islendik döwletiň ykdysadyýeti üçin ýerlikli bolup, *pul dolanyşygy kanuny* diýlip hem atlandyrylýar.

Pul massasy– ýurtda dolanyşykda bolan ähli pul serişdeleriniň jemi.

Puluň aýlanyş tizligi – puluň aluw-satuw prosesinde gatnaşyp, bir ýylyň dowamynda elden ele geçmek sany.

Irwing Fişer öz ylmy işiniň esasy bölegini ykdysadyýet ylmynyň haryt-pul gatnaşyklaryna degişli meseleler boýunça nazary gözlegler alyp barmaga bagyşlapdyr.

Onuň ylmy gözleglerini üstünlikli alyp barmagynda matematika boýunça çuňňur maglumaty kömek edipdir.

Irwing Fişer (1867-1947)

Eger ýurduň ykdysadyýetinde dolanyşykda puluň mukdary köpeliş gitse, pul dolanyşygy kanunyna görä, Fişeriň deňlemesindeki deňagramlylygy dikeltmek üçin ýa-da harytlaryň we hyzmatlaryň göwrümini köpeltmek ýa-da harytlaryň we hyzmatlaryň ortaça nyrhyny artdyrmaly bolýar. Ýöne harytlaryň we hyzmatlaryň göwrümini bir sellemde artdyrmak mümkin däl. Şonuň üçin, dolanyşykda puluň mukdarynyň artmagy, adatda, nyrlaryň artmagyna getirýär.

Ykdysadyýetde ortaça nyrlaryň üznüksiz artmagy prosesine *inflýasiýa* diýilýär. Inflýasiýa, öz nobatynda, döwletiň pul birliginiň hümmetiniň gaçmagyna getirýär. *Puluň hümmetiniň gaçmagy* diýip, oňa satyn almak mümkin bolan harytlaryň mukdarynyň kemelmegine aýdylýar. Puluň hümmeti harytlaryň nyrhynyň arzanlamagyna ýa-da gymmatlamagyna garap üýtgäp durýar. Eger nyrlar gymmatlasa, mälum mukdardaky pula satyn almak mümkin bolan harytlaryň mukdary kemelýär. Bu bolsa puluň hümmetiniň gaçandygyny delillendirýär. Tersine, eger bazardaky nyrlar arzanlasa, mälum mukdardaky pula köpräk haryt satyn almak mümkin bolýar. Bu puluň hümmetiniň artanlygyny görkezýär. Ykdysadyýetde ortaça nyrlaryň üznüksiz peselmek prosesine *deflýasiýa* diýilýär. Inflýasiýa makrokdysady proses bolup, ol ýurduň ykdysadyýetiniň hemme ugurlaryny öz içine alýar we ähli diýen ýaly harytlaryň we hyzmatlaryň nyrlarynyň artmagyna getirýär.

Inflýasiýanyň gelip çykyşynyň iki esasy sebäbini getirmek mümkin:

1. Dolanyşykda ýurtda öndürilýän harytlaryň we hyzmatlaryň bahasyndan köpräk mukdardaky puluň barlygy netijesinde. Munda harytlara we hyzmatlara bolan umumy talabyň mukdary teklipl edilýän harytlaryň we hyzmatlaryň mukdaryndan köp bolýar. Şu sebäpli nyrhlar artýar.

2. Harydy öndürmek üçin zerur resurslaryň (işçi güýji we çig mal) nyrlarynyň artmagy netijesinde. Meselem, işçi güýji resurslarynyň nyrhy, ýagny iş haky artdyrylsa, bir tarapdan harydyň nyrhy artýar (çünki, iş haky harydyň özüni ödeýiş gymmatyna girýär), ikinji tarapdan bolsa ilatyň elindäki pul massasy artýar.

Inflýasiýany jylawlap durmak gaty kyn iş. Bu iş döwletiň iň esasy ykdysady wezipelerinden biri hasaplanýar. Inflýasiýany gözegçilikden çykaryp goýbermek, onuň ösüp giperinflýasiýa öwrülmeğine getirmegi mümkin. *Giperinflýasiýa* diýip, nyrlaryň çendenaşa artmagyna aýdylýar. Giperinflýasiýa wagtynda nyrhlar ýylyna 50 esseden hem köpräk ýokarlanýar.

Inflýasiýa – ýurtdaky ortaça nyrlaryň üznüksiz barha artmagy.

Inflýasiýa derejesi – mälim döwürdäki nyrlaryň artmagynyň görerimlerdäki mukdary.

Giperinflýasiýa – ýurtda ortaça nyrlaryň çendenaşa (ýylyna 50 esseden hem köp) artandaky ýagdaý.

Inflýasiýa barada aýdylanda sarp ediş bazaryndaky nyrlaryň özgermegini anyklamak üçin zerur bolan sarp ediş nyrlarynyň indeksi düşünjesini girizmeli bolýarys. Bu indeksi hasaplamak üçin ortaça sarp ediji adadta hemişe satyn alýan harytlaryň belli bir, hemişelik toplumy alynýar. Bu indeksi hasaplarda ine şu harytlar toplumynyň dürli ýyllardaky nyrlarynyň jemleri deňeşdirilýär. Meselem, 2017 – 2018-nji ýyllar boýunça sarp ediş nyrlarynyň indeksini anyklamak üçin harytlaryň we hyzmatlaryň belli bir hemişelik toplumynyň 2018-nji ýyldaky bahasyny 2017-nji ýyldaky bahasyna bölýäris.

Formula

$$I = \frac{P_2}{P_1}$$

Bu ýerde I – sarp ediş nyrlarynyň indeksi, P_1 – baza ýyldaky harytlaryň we hyzmatlaryň belli bir toplumynyň bahasy, P_2 – şu toplumyň garalýan ýyldaky bahasy.

Ýokardaky formuladan peýdalanyň her bir maşgala öz “maşgala” inflýasiýasyny hasaplap çykarmagy mümkin. Munuň üçin maşgala

tarapyndan birinji ýylda satyn alnan harytlaryň we hyzmatlaryň sanawyny düzüp, olaryň umumy bahasyny hasaplap çykmaly. Soň edil şu maşgala tarapyndan hut şu sanaw boýunça soňky ýylda täze nyrlarda satyn alnan harytlaryň we hyzmatlaryň umumy bahasyny hasaplap çykmaly. Soňky ýyl boýunça bahasy birinji ýyl boýunça hasaplanan baha bölmek arkaly maşgalaňyzyň “inflýasiýasy”ny hasaplap bilersiňiz.

Ýurt boýunça harytlaryň we hyzmatlaryň nyrlaryna gözegçilik edip barmak üçin, adatda, belli bir harytlar we hyzmatlar toplumu hemişelik, üýtgemeyän edip belläp goýulýar we ine şu toplum boýunça nyrlaryň özgerişine gözegçilik edip barylýar. Şeýle topluma adatda “sarp ediş sebedi” diýilýär. Ýurduň ösenlik derejesine garap “sarp ediş sebedi”ne girizilýän harytlar we hyzmatlar hem dürli bolmagy mümkin. Ykdysadyýetde “minimal sarp ediş sebedi” düşünjesi hem bar bolup, bu “sebede” maşgalanyň ýaşamagy üçin iň zerur bolan harytlar we hyzmatlar girýär.

GÖNÜKME

Maşgalanyň ýyllyk harajatlarynyň 60%-ini düzýän azyklaryň nyryhy ýylyň dowamynda 80%-e artdy. Eger başga harajatlaryň nyryhy özgermedik bolsa, bu maşgala üçin ýyllyk inflýasiýa derejesi näçe göterimi bolýar?

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Ýurdumyzda bir aýda pul näçe gezek aýlandy diýip oýlaýarsyňyz?
2. Pul dolanyşygy kanunyny Fişeriň deňlemesi esasynda düşündiriň.
3. Ýurtda näçe mukdardaky pul dolanyşykda bolmaly?
4. Dolanyşykda bolan puluň mukdaryna nähili faktorlar täsir edýär?
5. Inflýasiýanyň düýp manysy nämeden ybarat?
6. Deflýasiýa puluň hümmetine nähili täsir edýär?
7. Inflýasiýa getirýän sebäpler nämelerden ybarat?
8. Sarp ediş nyrlarynyň indeksi näme?
9. “Sarp ediş sebedi” adalgasynyň manysyny aýdyň.

Şuny ýatda saklaň!

- Ýurtda dolanyşykdaky puluň mukdary harytlaryň we hyzmatlaryň göwrümüne laýyklykda üýtgäp durýar.
 - Dolanyşykdaky puluň mukdary köpelip, nyrlaryň artmagy inflýasiýa getirýär.
 - Inflýasiýa netijesinde puluň hümmeti gaçýar.

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Inflýasiýa suratdaky adamlaryň durmuş derejesine nähili täsir edýär?
2. Puluň hümmetiniň gaçmagyna durmuşdan mysal getiriň.
3. Döwletimiz tarapyndan lukmanlaryň we mugallymlaryň aýlyklarynyň ýokarlanmagy bilen inflýasiýanyň arasynda nähili baglylyk bar?

Inflýasiýa ýyldan-ýyla üýtgäp durýan hadysadyr. Şonuň üçin hem *inflýasiýa derejesi* düşüňjesini bilmek örän möhüm. Bu görkeziji esasy harytlaryň we hyzmatlaryň nyrlarynyň ösüş tizligini görkezýär. Inflýasiýa derejesini sarp ediş nyrlarynyň indeksleri arkaly hasaplap çykarmak mümkin.

$$\text{Ýagny, inflýasiýa derejesi} = \frac{NI_1 - NI_0}{NI_0}$$

Bu formuladaky NI_0 – birinji ýyldaky sarp ediş nyrlarynyň indeksi, NI_1 – soňky ýyldaky sarp ediş nyrlarynyň indeksi. Hut ine şu formula arkaly ykdysadyýetiň nähili ýagdaýdadygyny bilmek mümkin.

Ýokary derejeli inflýasiýa ykdysadyýet üçin örän ýakymсыz hadysa bolup, ol ýurduň ähli raýatlaryna erbet täsir edýär. Bu döwürde döwlet

býujetinden aýlyk alýan gullukçylar, mugallymlar, lukmanlar, harbylar, pensiýa alýanlar, şonuň ýaly-da, serişdelerini toplaýan raýatlar köpräk zyýan çekýär. Çünki ýyllaryň dowamynda olar toplan pul serişdeleri tiz hümmeti gaçýar. Şu sebäpli adamlar banklardan amanatlaryny alyp, dükandan harytlary satyn alyp başlaýarlar. Netijede haryt gytçylygy emele gelmegi mümkin. Inflýasiýa derejesini hasaba almazdan, puluny başga birine karza bergan adamlar hem inflýasiýadan zyýan çekýärler.

Ösüş depginlerine garap inflýasiýanyň aşakdaky derejelerini tapawutlandyrýarlar: süýreniji, ylgaýjy we giperinflýasiýa.

Süýreniji (aram) inflýasiýada nyrhларыň artmagy 10 %-den geçmeýär. Şeýle inflýasiýany ykdysatçy alymlar, adatda, ykdysadyýetdäki kadaly ýagdaý diýip garaýarlar.

Ylgaýjy inflýasiýada nyrhlar 10%-den 50%-e çenli artýar. Bu ykdysadyýet üçin howply ýagdaýdyr. Şeýle ýagdaýda döwlet tarapyndan inflýasiýa garşy tiz we ýiti çäreler görmek talap edilýär.

Giperinflýasiýa döwründe nyrhlar ýylyna 50 esseden hem köp artýar. Bu önümçilik kärhanalarynyň işine erbet täsir edýär. Önümçilik depginleri peselýär. Düzülen ylalaşyklar öz güýjüni ýitirýär, çünki şertnamadaky nyrhlar taraplary kanagatlandyрмаýar.

Amanatçylaryň öz pul serişdelerini banklardan howlukmaç talap etmegi we almagy netijesinde banklar bankrotlyk ýagdaýyna düşüp başlaýar. Pul serişdeleri bar banklar hem karzyna pul bermekden gorkup başlaýar. Şeýle inflýasiýa wagtynda öndürilen harydy satmak hem peýdasyz bolup galýar. Çünki çig mallaryň we resurslaryň nyrhynyň gün saýyn artmagy sebäpli harydy satmaktan düşen pula ýene şonça haryt öndürmek gaty kyn bolýar.

Telekeçiler önümçilik bilen meşgullanmagyny bes edýärler. Köp önümçilik kärhanalary ýapylýar. Işsizler köpeliýär. Telekeçiler diňe gysga möhletleýin söwda-satyk bilen meşgullanýan bolýar. Çünki bu wagtda puluň hümmeti gaçmanka sarplamaly bolýar.

Bilýärsiňizmi?

Birinji jahan urşundan soň, 1923-nji ýylda Germaniýada nyrhlar 1,3 trillion esse artyp, giperinflýasiýa bolupdyr. 1985-nji ýylda Boliwiýada inflýasiýa derejesi 8000%-e ýetipdir. 1993-nji ýylda Braziliýada inflýasiýa derejesi 2148%, 1990-njy ýyllaryň başynda bolsa öňki sowet respublikalarynyň ählisinde inflýasiýa derejesi ýokary bolupdyr.

Giperinflýasiýa döwründe döwletiň birsydyrgyn geçýän ykdysady syýasaty hatardan çykýar. Döwlet býujetiniň ýetmezçiligi ýiti artýar. Döwlet öz üstündäki sosial wezipeleri ýerine ýetirmäge serişde tapyp

bilmän galýar. Ýurtda hem ykdysady, hem sosial krizis emele gelýär. Giperinflýasiýa netijesinde ýurduň ykdysadyýetiniň ähli ugurlary zyýan çekýär. Bu günki günlerdäki giperinflýasiýa Wenesuela ýurdundaky ýagdaý aýdyň mysal bolup biler. Bu ýurtda 2018-nji ýylda, Halkara walýuta gaznasynyň maglumatlaryna görä inflýasiýa derejesi 1 370 000% bolupdyr. JIÖ 15%-e gysgalypdyr, 3 milliondan artyk ilat giperinflýasiýadan kösenip ýurdy terk edipdir.

Inflýasiýanyň önüni almaga gönükdirilen çäreler döwletiň esasy ykdysady wezipelerinden biri hasaplanýar. Döwletiň inflýasiýa garşy gönükdirilen çärelerine aşakdakylar girýär:

1. Dolanyşykdaýy artykmaç pul massasyny kemeltmek.

Dolanyşykdaýy pul massasy onuň aýlanyş tizligine we öndürilýän harytlaryň we hyzmatlaryň bahasyna ýuwaş-ýuwaşdan uýgunlaşyp barylýar. Ilaty serişdelerini banklara goýmaga ýa-da döwlet tarapyndan çykarylan gymmatly kagyzlary satyn almaga ündeýärler. Bankdaýy ilat amanatlary mälim möhlete “doňdurylýar”. Pul massasynyň kemelmegi talabyň kemelmegine, nyrhларыň ösüşden togtap, peselmegine getirýär.

2. Önümçiligi höweslendirmek. Döwlet pul massasyny kemeltmek bilen birlikde önümçilik kärhanalarynyň işini goldaýar. Olara ýeňillikli kreditler berýär, salgyt ýeňilliklerini girizýär. Netijede harytlary we hyzmatlary öndürmegiň göwrümi artyp, dolanyşykdaýy pullar haryt bilen üpjün edilýär. Harytlaryň teklibiniň artmagy nyrhynyň peselmegine getirýär.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Inflýasiýanyň erbet netijelerini aýdyň we düşündiriň.
2. Döwlet inflýasiýa garşy nähili çäreleri görmeli?
3. Inflýasiýa wagtynda öz serişdeleriňizi saklap galmak maksadynda nähili çemeleşen bolardyňyz? Bu döwletiň çärelerine laýyk gelermi?

Bilýärsiňizmi?

XV asyr beýik geografik açyşlar asyry bolup, Ispaniýa döwletiniň hazynasy Amerika kontinentinden getirilen altyna we kümüşe barha dolýar. Şeýle bolsa-da, Ispaniýada birnäçe asyrlardan bäri üýtgeşsiz gelýän nyrhlar ýiti artyp başlady. Ispaniýada öndürilen harytlaryň nyrhynyň barha artmagy olaryň Ýewropa bazarlaryndan kowulmagyna getirdi. Netijede Ispaniýanyň ykdysadyýeti krizise duçar bolup, bir möhlet Ýewropanyň yzagalak döwletlerinden birine öwrüldi.

Ýumuş

INFLÝASIÝADA KIM KÖPRÄK UTDURÝAR?

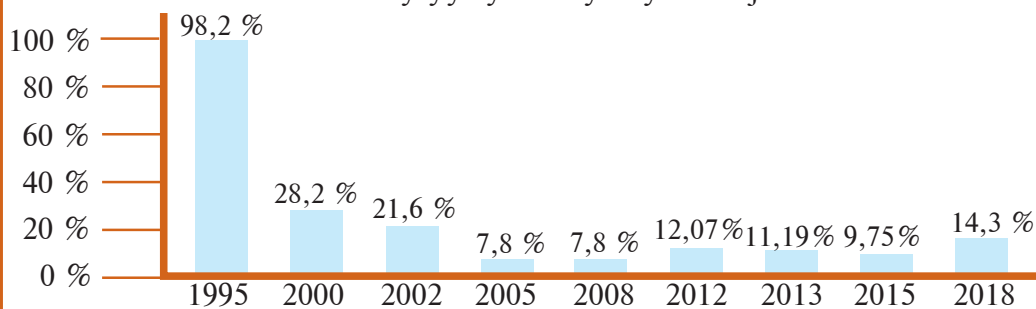
Askar Babanazarow 5 000 000 som serişdesini 24% ýyllyk göterim stawkasy bilen banka goýdy.

Nilufar Ergaşewa 5 000 000 som serişdesine gymmat baha şaý-sep satyn aldy.

Eýemberdi Esanow 5 000 000 som serişdesine hümmeti durnukly bolan daşary ýurt walýutasyny satyn aldy.

Ahunjan Soliýew 5 000 000 som serişdesine kerpiç zawodynyň ýönekeý aksiýalaryny satyn aldy.

Ýurtdaky ýyllyk inflýasiýa derejesi

1. Diagrammadan ýurtda 2002-nji ýyldaky inflýasiýa derejesini anyklaň.
2. Bu döwürde ýokarda agzalan raýatlaryň her birine inflýasiýa nähili täsir eden bolardy? 2018-nji ýylda nähili?
3. Olardan haýsysy inflýasiýadan iň köp zyýan çeken bolardy?
4. Olardan haýsysynyň tutan ýoluny dogry diýip oýlaýarsyňyz?
5. Umuman alanda, ýokary derejedäki inflýasiýa şertinde nähili çemeleşen makul? Öz maslahatlaryňyzyň sanawyny düzüň we düşündiriň.
6. Respublikamyzda soňky ýyllardaky inflýasiýa derejelerini düşündiriň.

Şuny ýatda saklaň!

- Ýokary derejeli inflýasiýa ýurduň ykdysadyýeti üçin duýarly zyýan ýetirýär.
- Inflýasiýadan köpräk döwlet býujetinden aýlyk, pensiýa alýanlar we amanatçylar zyýan çekýär.
- Inflýasiýany dolanyşykda artykmaç pul massasyny kemeltmek we önümçiligi höweslendiriji çäreleriň kömeginde jylawlamak mümkin.

24-nji TEMA

IŞÇI GÜYJI BAZARY WE IŞSIZLIK

Bank işgäri

Ylmy işgär

Dellek

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Bu käriň eýeleriniň aýlyk iş hakynyň mukdaryny takmynan belläň we olary kemelýän tertipde ýerleşdirip çykyň.
2. Näme sebäpden bu käriň eýeleriniň aýlyklarynyň mukdary dürlüçe?
3. Siziňçe, aýlyk gazançlaryň mukdaryna nämeler täsir edýär?
4. Siz işsiz diýende nähili adamy göz önüne getirýärsiňiz?

Adam zähmeti, onuň işçi güýji haryt hasaplanyp, işçi güýji bazarynda satylýar we satyn alynýar. Bazarda işçi güýji zähmete ýaramly ilat tarapyndan satylýar. İşçi güýji oňa mätäç bolan kärhanalar tarapyndan satyn alynýar. Diýmek, işçi güýjüne talap — iş beriji kärhanalar, ýagny öndürijiler tarapyndan, onuň teklibi bolsa, işe ýaramly ilat tarapyndan şekillendirilýär. Adamlaryň işçi güýjünden peýdalanmazlyk bu jemgyýet üçin elden giderilen mümkinçilikdir. İşçi güýjüne bolan talap, öndürijiler

Işçi güýjüniň teklibi — mälim wagtyň dowamynda belli bir nyrlarda näçe işçi öz işçi güýjüni satmaga razydygyny aňladýar.

Işçi güýjüne bolan talap — mälim wagtyň dowamynda belli bir nyrlarda näçe işçiniň işçi güýji kärhanalar tarapyndan satyn alnyşyny aňladýar.

tarapyndan ýöne ýere däl, eýsem şu işçi güýjüniň kömeginde öndürilýän haryda bolan talapdan gelip çykyp anyklanýar.

Işçi güýjüniň nyrhy oňa tölenýän pul — iş haky bilen ölçenýär. Şeýle zähmet bilen meşgullanmakçy bolanlaryň sany şonça köp bolýar. Muny grafikde aňlatsak, 24.1-nji çyzgydaky ýaly *S* çyzygy alarys. Bu grafik işçi güýjüniň teklip çyzygy diýlip atlandyrylýar. Ikinji tarapdan, işçi güýjüniň nyrhy näçe arzan bolsa, kärhanalar şonça köp işçi hakyna tutmaga we

tersine, işçi güýjüniň nyrhy näçe gymmat bolsa, kärhanalar şonça kem işçini işe hakyna tutýarlar. Muny hem grafigiň kömeginde aňlatsak, 24.1-nji çyzgydaky ýaly işçi güýjüne bolan talap çyzygy diýlip atlandyrylýan D çyzygy alarys. Başga harytlar ýaly, işçi güýjüniň bazar nyrhy oňa bolan talap we teklipden gelip çykyp anyklanýar. İşçi güýjüne bolan talabyň teklibiň mukdaryna deň bolandaky nyrhy onuň bazar nyrhyny kesgitleýär. 24.1-nji çyzgyda görkezilen işçi güýjüniň nyrhy 850 000 som, şeýle aýlyk iş hakyna razy bolan işçiler sany 3 000 adamy düzýär.

Näme sebäpden dokmaçylyk kombinatynyň menejeri ýönekeý işçä görä köp aýlyk alýandygyny esaslandyryjak bolalyň. İşçileriň we gullukçylaryň aýlygynyň köp ýa-da kem bolmagy aşakdaky faktorlara bagly bolýar:

1. İş adamdan näçe köp ýörite bilim, başarnyk we taýýarlygy talap etse, ol şonça gymmat bolýar. Hakykatdan hem, uly okuw we başarnyk talap etmeýän, ýönekeý işleri ýerine ýetirip bilýän işçiler örän köp. Ýörite bilim we aýratyn dolandyrmak ukybyna eýe bolan tejribeli menejerler bolsa kem. Şu sebäpli, ýönekeý işçiler işçi güýjüniň teklibi — S_2 , menejer işgärler işçi güýji teklibi — S_1 -den köp bolýar. Munda, menejerleriň iş haky — p_1 , ýönekeý işçileriň iş haky — p_2 -den köp bolýandygyny 24.2-nji çyzgydan anyklamak mümkin bolýar.

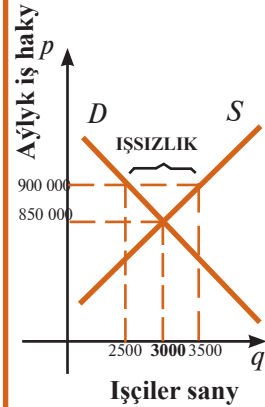
2. Işiň hasabyna döredilen haryt satylansoň, iş berijä näçe köp peýda getirse, işçi güýji şonça ýokary bahalanýar.

3. İş näçe agyr we kyn bolsa, şonça gymmat bolýar. Meselem, kömür käniniň işçisi ýönekeý işçilerden köpräk aýlyk alýar.

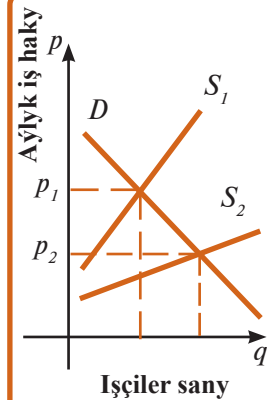
4. İş näçe howply, saglyga zyýan ýetirýän ýa-da töwekgelçiligi talap edýän bolsa, şonça gymmat bahalanýar.

Işçi güýji bazarynda işçi güýjüne bolan talap bilen teklibiň arasyndaky deňagramlylyk ençeme faktorlaryň täsirinde bozulyp durýar. Bu faktorlardan biri zähmet bazarynyň başga harytlar bazaryna baglylygydyr.

Işçi güýjüne bolan talap we teklip

24.1-nji çyzgy.

24.2-nji çyzgy.

Meselem, bir harydy öndürmäge garanda başgasyňy öndürmek peýdaly boldy. Işçi güýji bazarynda hem şuna degişlilikde, birinji ugurda işçileri hakyna tutmak gysgalyp, ikinji ugurda işçilere bolan talap artýar. İşçiler bir işden boşap, ikinji işe girmeli bolýarlar. Tä olar başga ugur boýunça haryt öndürmek endiklerini eýeläp, oňa uýgunlaşýança, ýagny işçi güýjüniň teklibi täze talaba uýgulaşýança, zähmet bazarynda deňagramlylyk bozulýar. Adamlar işlemegi islemeseler-de, özlerine laýyk işi tapyp bilmän kösenýärler. Netijede işsizler peýda bolýar.

GÖNÜKME

Işçi güýji bazarynda işçi güýjüne talap we teklib aşakdaky jedwelde berlen:

Iş haky	Işçi güýjüne talap mukdary	Işçi güýjüne teklib mukdary
1 300 000 som	300	100
1 600 000 som	200	200
1 900 000 som	100	300

Işçi güýjüniň bazar nyrhyny tapyň.

Işsizlik gelip çykyş sebäplerine garap aşakdaky görnüşlere bölünýär:

1. Friksion işsizlik. Bu işsizlik adamlaryň bir işden boşap, ikinji işe ýerleşmegi aralygynda ýüze çykýar. Şonuň ýaly-da, şeýle işsizlik ýaşlaryň kämillik ýaşyna ýetip ýa-da okuw mekdeplerini tamamlap, birinji gezek iş gözleýn wagtynda hem gelip çykmagy mümkin.

2. Möwsümleýin işsizlik. Möwsümleýin işleriň gutarmagy netijesinde gelip çykýan işsizlik möwsümleýin işsizlik diýlip atlandyrylýar. Meselem, gýş aýlarynda oba hojalyk işleri togtap, obalarda köpçülik işsiz galýar.

3. Düzüm işsizligi. Bu işsizlik ýurduň ykdysadyýetindäki düzüm özgerişleri netijesinde gelip çykýar. Ýurduň ykdysadyýetindäki köne ugurlar gysgalyp, ýerine täze ugurlaryň peýda bolmagy, täze ykdysady çäkleriň emele gelmegi, önümçilikde täze tehnologiýalaryň ulanylmagy, täze käriň eýelerine, täze başarnyga eýe bolan hünärmenlere talaby getirip çykarýar. Zähmete ýaramly ilat täze talaba uýgunlaşýança düzüm işsizligi peýda bolýar.

4. Döwürleýin işsizlik. Ýurduň ykdysadyýetiniň döwürleýin özgermegi bilen bagly işsizlik döwürleýin işsizlik diýlip atlandyrylýar. Döwürleýin işsizlik ýurduň ykdysadyýetiniň ähli ugurlarynda pese düşme ýüze çykan döwürde bolýar. Bu wagtda ykdysady işjeňlik gowşaýar, umumy talap kemelýar. Bu bolsa, öz nobatynda, işsizlik derejesiniň ýiti artmagyna getirýär. Ýurduň ykdysadyýeti janlanan döwürde bolsa işçi güýjüne bolan umumy talap artýar. Bu bolsa, öz nobatynda, işsizlik derejesiniň

peselmegine getirýär we başgalar. Şeýle görnüşdäki işsizlik döwürleýin ýagdaýda kä artyp, kä peselip durýar. Döwürleýin işsizlik jemgyýet üçin örän agyr geçýär. Döwürleýin işsizligiň uzak wagt dowam etmegi bütin ykdysadyýeti hatardan çykarmagy, netijeleri bolsa bütin jemgyýeti lerzana getirmegi mümkin.

Işsizlik ýurtda işe ýaramly, kesgitli aýlyga işlemegi isleýän we iş gözläp ýören raýatlaryň barlygy bilen aňladylýar. Zähmete ýaramly ilat diýende 16 ýaşdan uly (respublikamyzda 16 ýaşdan başlap zähmet çekmäge kanun boýunça rugsat edilen) we zähmet çekmegi başaryan adamlar düşünilýär. Ýurduň ähli zähmete ýaramly ilaty onuň işçi güýji resurslaryny düzýär. Ýurduň zähmete ýaramly ilatynyň hataryndan öz islegi bilen işlemeýän we iş gözlemeýänler, öý hojalykçy ýalylar çykaryp taşlansa, ýurduň işçi güýji emele gelýär. Şeýlelikde, ýurduň işçi güýji — iş bilen meşgul we iş bilen meşgul bolmadyklardan ybarat bolýar. Ýurtdaky işsizlik derejesi işsizler sanynyň ýurduň işçi güýjüniň umumy sanyna görä göterim mukdary bilen ölçenýär.

Işsizler — ýurduň işe ýaramly, belli bir iş hakynyň hasabyna işlemäge razy, ýöne iş tapyp bilmedik ýa-da iş gözläp ýören raýatlary.

Işçi güýji resurslary — ýurduň jemi zähmete ýaramly ilaty.

Işsizlik derejesi — ýurtdaky işsizler sanynyň, ýurduň işçi güýjüniň umumy sanyna görä göterim mukdary.

Formula

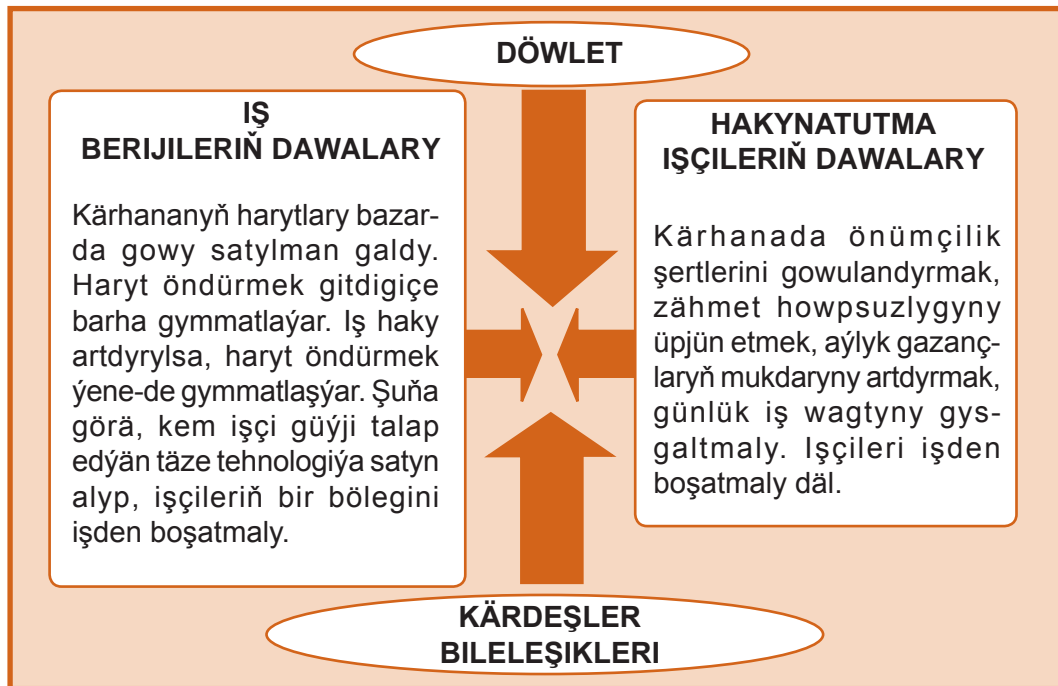
$$\text{Işsizlik derejesi} = \frac{\text{Işsizler sany}}{\text{Işçi güýji sany}} \cdot 100 \%$$

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. İşçi güýji bazarynda talap we teklipläp nähili şekillenýär?
2. İşçi güýji bazarynyň başga bazarlardan tapawutly taraplaryny aýdyň.
3. İş hakynyň mukdaryna nämeler täsir edýär?
4. Kompýuter maksatnamaçysy, alym, sürüji, professional tennisçi, şepagat uýasy, zawodyň direktorynyň aýlyk gazançlary nämeden gelip çykyp bellenýär?
5. İşsizligiň gelip çykyş sebäplerini sanaň we düşündirip beriň.
6. İşsizligiň her bir görnüşine mysal getiriň.

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

Ýokardaky çyzgyda iş beriji kärhana, firmalar bilen olarda hakynatutma işleýän işçileriň arasyndaky dawa görkezilen.

1. Siz iş beriji hökmünde nähili edip dawany çözen bolardyňyz?
2. Siz işe hakynatutma hökmünde öz bähbitleriňizi nähili goran bolardyňyz?
3. Siz döwlet wekili hökmünde bu dawany nähili çözen bolardyňyz?
4. Kärdeşler bileleşikleri barada nämeleri bilýärsiňiz?

Işsizligiň görnüşlerinden iň zyýanlysy bu – döwürleýin işsizlikdir. Şeýle işsizlik diňe bir aýratyn şahsa däl, eýsem bütin ýurduň ykdysadyýetine, bütin jemgyýete erbet täsir edýär. Yurtda döwürleýin işsizligiň peýda bolmagy ykdysadyýete uly erbet täsir edýär. Garaşsyzlyk ýyllarynyň başynda ýurdumyzda emele gelen ýagdaý muňa mysal bolup biler. Öňki soýuzdan galan yzagalak agrar ykdysadyýet, öňki ykdysady aragatnaşyklaryň kesilmegi, önümçiligiň göwrüminiň ýiti kemelip gitmegi,

respublikamyzyň ykdysadyýetiniň täze bazar ykdysadyýetine geçmegi bilen bagly çuňňur ykdysady we sosial özgerişler ýurdumyzda döwürleýin işsizligi getirip çykardy. Döwürleýin işsizlik wagtynda köp zawodlar we fabrikler işlemän galýar. Müňlerçe adamlar obadan şähere iş gözlöp barýarlar. Nyrhlaryň artmagy, ýaşaýyş şertleriniň agyrlaşanlygy sebäpli öňler işlemedik hojalykçy aýallar, pensionerler we talyplar hem iş gözlöp başlaýarlar. Netijede, işçi güýji bazaryndaky deňagramlylyk bütin ýurt möçberinde bozulýar. Şu sebäpli şeýle işsizligiň önüni almak döwletiň in möhüm wezipelerinden biri hasaplanýar.

Işçi güýji bazaryndaky deňagramlylygy saklap durmak döwletiň in derwaýys wezipelerinden biridir. Bazar ykdysadyýeti şertinde işçi güýji resurslarynyň esasy çeşmesi bolan ilaty işsizlik belasyndan goramak boýunça üznüksiz iş alnyp barylýar.

Bu iş bilen zähmet biržalary meşgullanýar. *Zähmet biržasy* iş beriji kärhanalar bilen iş gözlöp ýören adamlaryň arasynda araçylyk edýän döwlet guramasydyr. Zähmet biržasy işsizleri bellige alýar, kärhanalardaky boş iş orunlaryny kesgitleýär we iş gözlöp ýören adamlary şu kärhanalara işe hakyna tutýar. Zähmet biržasyna ýüz tutan işsize, käri boýunça iş tapylmasa, “işsiz” diýen dereje berilýär we mälim wagta çenli işsizlik pensiýasy bilen üpjün edip durulýar.

Käbir ýagdaýlarda, hakynatutma işçiler bilen iş beriji kärhanalaryň arasynda aýlyk gazanjyň mukdary, işlemek şertleri we zähmet howpsuzlygyny üpjün etmek meselelerinde dawalar gelip çykýar. Hakynatutma işçiler öz bähbitlerini goramak maksadynda kärdeşler bileleşiklerine birleşýärler. *Kärdeşler bileleşikleri* döwlet däl, jemgyýetçilik guramasy bolup, öz agzalarynyň bähbitlerini goraýar.

Kärdeşler bileleşikleriniň maksatlary aşakdakylardan ybarat:

1. Kärdeşler bileleşikleriniň agzalarynyň ykdysady, sosial, professional durmuş talaplaryny goramak. Olaryň durmuş derejesi görkezijilerini artdyrmak üçin göreşmek.

2. Kärdeşler bileleşikleri agzalarynyň adyndan dolandyryş organlarynyň önünde wekillik funksiýalaryny amala aşyrmak.

3. Kärdeşler bileleşikleriniň agzasy bolan işçileriň ýaşaýyş hiliniň ölçeglerini duýarly ýokarlandyrmaga ymtylmak.

Bu maksatlara ýetmek üçin kärdeşler bileleşikleri aşakdaky wezipeleri amala aşyrýarlar:

1. Mynasyp we hakyky iş haky, pensiýa we sosial pensiýalary üpjün etmäge çalyşmak.

2. İşçilerin we gullukçylaryň bähbitlerini goramak maksadynda dürli derejedäki gepleşiklere gatnaşmak.

3. Zähmetkeşleriň tälim we lukmançylyk hyzmatyny almak kepillendirmelerini üpjün etmäge hereket etmek.

4. İş berijiler tarapyndan Özbekistan Respublikasynyň kanunlarynyň, perman, karar we başga normativ resminamalarynyň talaplaryna amal edilmeginiň üstünden gözegçiligi amala aşyrmak.

5. Kärdeşler bileleşikleriniň agzalaryny bikanun işden boşadylmaktan goramak.

6. Raýatlaryň iş bilen üpjünçiligi boýunça gözegçilik alyp barmak.

7. İşden boşanlar boýunça ähli şertnama kepillendirmelerine amal edilişini üpjün etmek.

8. Zähmetkeşleriň iş yerlerinde zähmet goragyny we howpsuzlyk tehnikasy talaplarynyň üstünden gözegçiligi ýola goýmak.

Islendik döwletde işsizlik meselesi bar bolup, ondan bütinleý gutulmak mümkin däl. Ýurtda friksion we düzüm işsizlik görnüşleriniň bolmagy ykdysadyýetde uly özgerişlere getirmeýär we jemgyýet üçin haýsydyr manyda tebigy ýagdaý hasaplanýar. Ýurtda diňe friksion we düzüm işsizligi bar bolan ýagdaý *doly işlilik* diýlip atlandyrylýar. Mundaky işsizlik derejesine bolsa *tebigy işsizlik derejesi* diýilýär. Bir hasapda, ýurtda tebigy işsizligiň bolany makul. Çünki şeýle işsizleriň bolmagy iş bilen meşgul ilaty gowurak işlemäge ündeýär. İşsizleri işsiz gezmezden, başarnyklaryny artdyryp, tizräk iş tapmaga mejbur edýär. Ýurtdaky tebigy işsizlik derejesiniň 4—5 göterim bolmagy kadaly ýagdaý hasaplanýar.

Tebigy işsizlik derejesi – ýurtda diňe friksion we düzüm işsizligi bolan ýagdaýdaky işsizlik derejesi.

Doly işlilik – ýurtda diňe tebigy işsizlik bolan ýagdaýdaky işlilik.

GÖNÜKME

Ýurtda tebigy işsizlik derejesi 5 göterimi, umumy işsizlik derejesi bolsa 10 göterimi düzýär. Friksion we düzüm işsizligi ýurduň 1 million ilatyny gurşap alandygy mälim bolsa, näçe işsiz barlygyny anyklaň.

Döwlet işçi güýji bazaryny tertibe salmak we işsizligiň önüni almak maksadynda aşakdaky çäreleri ulanýar:

— ýurtda näçe iş orunlary bar, näçe adam iş bilen meşgul, näçe adam

işsiz, işçi güýji bazarynda nähili özgerişlere garaşylýar ýaly soraglara jogap tapýar;

— ilaty iş bilen dolurak üpjün etmek maksatnamalaryny işläp taýýarlaýar, telekeçiligi goldap, goşmaça iş orunlaryny döredýär;

— ilaty käre ugrukdyrmak, iş orunlary barada maglumat bermek we wagyz işleri bilen meşgullanýar;

— ykdysadyýet üçin zerur hünärmenleri we işçi kadrlary taýýarlamak, gaýtadan taýýarlamak we hünärini artdyrmak işlerini amala aşyrýar;

— ilaty işe ýerleşdirmek meseleleri bilen meşgullanýar;

— ilaty sosial goramak çärelerini görýär, işsizleri bellige alýar we işsizlik pensiýalaryny berýär.

Işçi güýji biržasy – iş beriji kärhanalar bilen iş gözlöp ýören adamlaryň arasynda araçlyk edýän döwlet guramasy.

Kärdeşler bileleşikleri — hakynatutma işçileriň bähbitlerini iş berijiler we döwletiň önünde goraýan döwlet däl jemgyýetçilik guramasy.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. İşsizligiň erbet taraplaryny aýdyň.
2. İşsizlikden ilatyň haýsy taýpalary köpräk jebir çekýär? Näme üçin?
3. Doly işlilik diýende nämäni düşüňärsiňiz?
4. Tebigy işsizlik derejesi nähili ölçenýär?
5. İşsizlik derejesini gysgaltmaga gönükdirilen çärelere mysallar getiriň.
6. Döwletiň işsizlige garşy çärelerini kesgitläň.
7. İşsiz diýen derejäni almagyň şertleri nämelerden ybarat?
8. İşçi güýji biržalarynyň işini düşündirip beriň.
9. Kärdeşler bileleşikleri näme maksatda döredilýär?

Şuny ýatda saklaň!

• Ýurtda diňe friksion we düzüm işsizligi bar bolan ýagdaý doly işlilik diýlip atlandyrylýar.

• Tebigy işsizlik derejesiniň 4—5% bolmagy kadaly ýagdaý hasaplanýar.

• İşsizligiň önüni almak meseleleri bilen döwlet meşgullanýar.

• İşçileriň we gullukçylaryň bähbitlerini kärdeşler bileleşikleri goraýar.

V BABY GAÝTALAMAK ÜÇIN SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

A. SORAGLAR

1. Inflýasiýanyň düýp manysyny düşündirip beriň.
2. Inflýasiýanyň nähili görnüşleri bar?
3. Inflýasiýanyň netijeleri barada nämeleri bilýärsiňiz?
4. Iş hakynyň mukdaryna täsir edýän faktorlary sanaň.
5. Işsizlik we onuň gelip çykyş sebäplerini aýdyň.
6. Işsizligiň görnüşleri bir-birinden nähili tapawutlanýar?
7. Işsizligiň netijeleri barada nämeleri bilýärsiňiz?
8. Döwletiň sosial gorag serişdelerini sanap beriň.
9. Kärdeşler bileleşikleriniň ykdysady gatnaşyklardaky orny nähili?

B. ÝUMUŞLAR

Her bir adalga laýyk düşündirişi tapyň.

ADALGALAR:

1. Puluň massasy, 2. Puluň aýlanyş tizligi, 3. Inflýasiýa,
4. Inflýasiýa derejesi, 5. Işsizler, 6. Işsizlik derejesi.
7. Işçi güýji resurslary, 8. Kärdeşler bileleşikleri, 9. Giperinflýasiýa.

DÜŞÜNDIRIŞLER:

- a) ýurtdaky ortaça nyrhларыň üznüksiz barha artmagy;
- b) ýurtda ortaça nyrhларыň çendenaşa artmagy;
- ç) puluň bir ýylyň dowamynda elden ele geçmek sany;
- d) mälim döwürdäki nyrhларыň artmagynyň göterimlerdäki mukdary;
- e) ýurduň işe ýaramly, belli bir iş haky hasabyna işlemäge razy, ýöne iş tapyp bilmedik ýa-da iş gözläp ýören raýatlary;
- ä) ýurduň jemi zähmete ýaramly ilaty;
- f) işçileriň bähbidini gorayan döwlet däl jemgyýetçilik guramasy;
- g) ýurtdaky işsizler sanynyň, ýurduň işçi güýjüniň umumy sanyna görä göterim mukdary;
- h) ýurtda dolanyşykda bolan ähli pul serişdeleri.

D. 113-nji sahypadaky V babyň titulyndaky suratlar boýunça

Suratlaryň haýsylary bapdaky haýsy tema degişlidigini aýdyň. Şu suratlar esasynda temalaryň mazmunyny aýdyp beriň.

E. TESTLER

1. **Ýurtda puluň aýlanyş tizligi we satylan harytlaryň mukdary özgermedi, pul massasy bolsa köpeldi. Şonuň netijesinde...**
 A) nyrhlar düşýär; B) nyrhlar artýar;
 D) nyrhlar üýtgemeyär; E) inflýasiýa derejesi peselýär.
2. **Inflýasiýa wagtynda ...**
 A) harytlaryň nyrhy artýar; B) harytlaryň nyrhy düşýär;
 D) harytlaryň nyrhy üýtgemeyär; E) jogaplaryň ählisi dogry.
3. **Giperinflýasiýa wagtynda ortaça nyrhlar ýylyna näçe esse artýar?**
 A) 50 esse; B) 20 esse;
 D) 30 esse; E) 10 esse.
4. **Iş berijiler bilen işsizleriň arasyndaky araçy gurama – bu ...**
 A) işçidir; B) menejerdir;
 D) döwletdir; E) zähmet biržasydyr.
5. **Tebigy işsizlik derejesi bu – ...**
 A) ýurtda diňe friksion we düzüm işsizlik bolan ýagdaýdaky işsizlik derejesi;
 B) ýurtda diňe friksion we möwsümleýin işsizlik bolan ýagdaýdaky işsizlik derejesi;
 D) ýurtda diňe döwürleýin işsizlik bolan ýagdaýdaky işsizlik derejesi;
 E) ýurtda diňe friksion işsizlik bolan ýagdaýdaky işsizlik derejesi.
6. **Çörege bolan umumy talap artsa ...**
 A) agyr senagatda işçi güýjüne talap artýar;
 B) oba hojalygynda işçi güýjüne talap artýar;
 D) oba hojalygynda işçi güýjüne talap kemelýär;
 E) oba hojalygyndaky işçi güýjüne bolan talaba täsir etmeyär.
7. **Kim işsiz hasaplanýar?**
 A) Iş gözläp ýören pensioner;
 B) Otstawka çykan we iş gözläp ýören harby;
 D) Ýaş çagasyna seredýän hojalykçy aýal;
 E) Hiç ýerde işlemeýän, bank göterimi hasabyna ýaşap ýören raýat.
8. **Oba hojalygynda kem el zähmetini talap edýän tehnologiýalaryň ulanylmagy nämä getirmegi mümkin?**
 A) Möwsümleýin işsizligiň kemelmegine; B) Friksion işsizligiň kemelmegine;
 D) Düzüm işsizligiň köpelmegine; E) Döwürleýin işsizligiň kemelmegine.
9. **Haýsy çäreler ýurtda işsizlik derejesiniň kemelmegine getirýär?**
 A) Goşmaça iş orunlaryny guramak;
 B) Ýaşlary kesp-hänäre ugrukdyrmak;

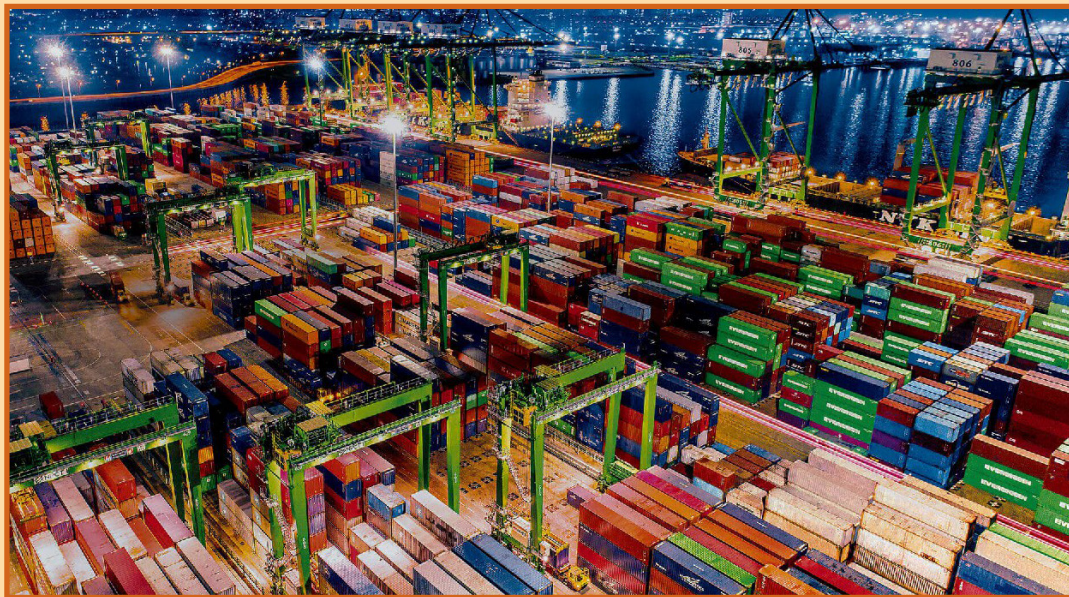

- D) İşsizleri taze käre gaýtadan taýýarlamak;
E) Ýokardakylaryň ählisi.
- 10. İşçi güýji bazarynda satyjylardan biri bu – ...**
A) döwlet; B) kärhana;
D) zähmete ýaramly şahs; E) işçi güýji biržasy.
- 11. Haýsy ýagdaýda puluň hümmeti artýar?**
A) Inflýasiýa döwründe; B) Giperinflýasiýa döwründe;
D) Pul tizräk aýlansa; E) Harytlar we hyzmatlar öndürmek göwrümi artsa.
- 12. Nädogrusyny tapyň.**
A) Dolanyşykday puluň mukdarynyň artmagy, adatda, nyrhларыň artmagyna getirýär;
B) Dolanyşykday puluň mukdarynyň artmagy, adatda, nyrhларыň peselmegine getirýär;
D) Harydyň nyry arzanlasa, puluň hümmeti artýar;
E) Inflýasiýany jylawlamak döwletiň möhüm wezipesidir.
- 13. Kärdeşler bileleşikleri kimiň bähbitlerini goraýar?**
A) Döwletiň; B) İş berijileriň;
D) Hakynatutma işçileriň; E) Öndürijileriň.
- 14. İşçi güýji biržasy ...**
A) işsizleri iş bilen üpjün edýär;
B) işçileriň bähbitlerini goraýar;
D) iş berijileriň bähbitlerini goraýar;
E) iş beriji bilen iş gözläp ýörenleriň arasynda araçylyk edýär.
- 15. Döwletiň sosial gorag çärelerine nämeler girýär?**
A) İşçi güýji bazaryny hemişe derňäp barmak;
B) Ilaty iş bilen üpjün etmek maksatnamalaryny işläp taýýarlamak;
D) İşsizleri bellige almak we pensiýa bilen üpjün etmek;
E) Ýokardakylaryň ählisi.
- 16. İşsizligiň haýsy görnüşi ýurduň ykdysadyýetine uly täsir edýär?**
A) Friksion işsizlik; B) Möwsümleýin işsizlik;
D) Düzüm işsizligi; E) Döwürleýin işsizlik.
- 17. Puluň aýlanýş tizligi haýsy formuladan tapylýar?**
A) $V=M/P \cdot Q$; B) $V=P \cdot Q/M$;
D) $V=P \cdot Q \cdot M$; E) $V=M \cdot Q/P$.
- 18. İşsizlik derejesi näme?**
A) İşsizler sanynyň işçi güýjüne görä göterim mukdary;
B) İşliler sanynyň işçi güýjüne görä göterim mukdary;
D) Zähmete ýaramly ilatyň işçi güýjüne görä göterim mukdary;
E) İşsizler sanynyň işliler sanyna görä göterim mukdary.

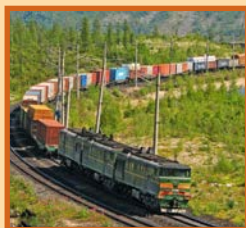

Ykdysady etimizi d ny  bazaryna integrasiya etmek we eksporty goldamak ileri tutulyan wezipedir.

 awkat Mirziya ew

VI bap. D ny  ykdysady eti

26-njy TEMA

HALKARA SÖWDA

1

Önümçilik
harajatlary (şertli pul
birliginde)

1 litr miwe şerbeti	1 sany fotoapparat
------------------------	-----------------------

1-nji ýurtda

2000

16000

2-nji ýurtda

2000

20000

2

Fotoapparatyň
garşylykly bahasy

Foto- apparat	Miwe şerbeti
------------------	-----------------

1-nji ýurtda

1 sany

2-nji ýurtda

1sany

3

Miwe şerbetiniň
garşylykly bahasy

Miwe şerbeti	Fotoapparat (sany)
-----------------	-----------------------

1-nji ýurtda

1 litr

2-nji ýurtda

1 litr

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

Aýdaly, 1-nji ýurtda bir litr miwe şerbetini öndürmek 2000 şertli pul birligine, 2-nji ýurtda hem 2000 şertli pul birligine düşýär. 1-nji ýurtda bir fotoapparat öndürmek 16000 şertli pul birligine, 2-nji ýurtda bolsa 20000 şertli pul birligine düşýär (1-nji jedwel).

1. Her bir ýurtda bir fotoapparat we 1 litr miwe şerbeti öndürmegiň garşylykly bahasyny anyklaň we jedwelleri dolduryň.
2. Garşylykly bahalar baradaky şu jedweller esasynda her bir döwlet haýsy önüm görnüşini öndürmeginiň maksada laýyklygyny anyklaň.
3. Şeýle ýöriteleşmeden her haýsy döwlet nähili bähbit görýär?

Gadym zamanlardan bäri ýurtlar bir-birleri bilen özara söwda edip gelýär. Muny ýekeje ýurdumyzyň çäginde geçen Beýik ýüpek ýolunyň mysalynda hem görmek mümkin. Dünýä bazary barada aýdylanda, ykdysady gatnaşyklar bilen özara baglanan ýurtlaryň arasyndaky durnukly haryt-pul gatnaşyklary ulgamy düşünilýär. Dünýä bazary ilki az sanly ýurtlar bilen söwda-satyk ýola goýlan döwürlerde şekillenip başlapdyr. Häzirki

günde bolsa dünýä bazarynda gatnaşmaýan ýurduň özi ýok diýen ýaly. Dünýä bazarynyň täsirinde ýurtlaryň arasynda ýöriteleşme prosesleri gaty çuňlaşýar. Dünýä bazarynyň içinde haryt, işçi güýji, kapital we walýuta bazarlary şekillenýär. Dünýä bazarynda ösen ýurtlar öňdebaryjy orun tutýar. Olar köpräk taýýar önümler we tehnologiýalar bilen gatnaşýarlar. Ösýän ýurtlar bolsa köpräk çig mal we işçi güýji bilen dünýä bazarynda gatnaşýarlar. Ýöne soňky ýyllarda Hytaý, Hindistan ýaly ösýän ýurtlaryň taýýar önümleri we tehnologiýalary hem öňdebaryjy orunlary eýeleýärler.

Bir döwletde nebit kânleri bar, ikinjisinde bolsa ýok. Ikinji döwletde demir kânleri köp, birinjisinde bolsa ýok. Tebigy resurslaryň şeýle biendigan paýlanmagy bu döwletleri bir-biri bilen söwda-satyk etmäge ündäp durýar.

Russiýada tokaýlar köp bolup, agaç senagaty ösen. Özbegistanyň tebigy klimat şerti pagta ýetişdirmäge örän amatly bolup, respublikamyzda pagtaçylyk örän ösen. Pagtany Russiýanyň diňe klimaty yssyrak bolan günorta çäklerinde ýetişdirmek mümkin. Ýöne hasyldarlyk örän kem bolýar. Özbegistanda bolsa täze tokaýlary döretmek örän gymmat düşýär. Diýmek, Özbegistan pagta ýetişdirmekde, Russiýa agaç önümlerini taýýarlamakda doly (absolýut) üstünlige eýe. Şonuň üçin Russiýanyň ykdysadyýeti agaç önümlerini taýýarlamaga, Özbegistanyň ykdysadyýeti bolsa pagtaçylyga ýöriteleşýär. Ýagny her bir döwlet beýlekilerden arzan düşýän önüm görnüşini öndürýär we bir-biri bilen olary alyş-çalyş edýärler. Şeýle ýöriteleşmeden iki döwlet hem bähbit görýär we şu sebäpli özara söwda-satyk edýär. Doly ustunlik prinsipi esasynda döwletleriň ýöriteleşmesi ýer meýdanyndaky bar resurslardan tygşytly we netijeli peýdalanmaga getirýär. Oňa görä her bir döwlet haýsy harydy başga döwletlere garanda kemräk resurslar sarplap işläp çykaryp bilse, şol harydy öndürmäge ýöriteleşmelidir.

Absolýut üstünlik nazaryýetini Adam Smit anyk aňladyp beripdir. Oňa görä, ýurtlar özlerinde başga ýurtlardaka garanda kemräk harajat edip öndürilýän harytlary eksport edýärler, başga ýurtlarda özlerindäkä görä kemräk harajat edip öndürilýän harytlary import edýärler.

Käbir ýagdaýlarda iki döwletiň biri garalýan iki ugurda-da absolýut üstünlige eýe bolýar. Aşakdaky jedwele üns bereliň:

Absolýut üstünlik — birmeňzeş mukdardaky resurslara eýe bolan ýurtlardan biriniň şu resurslaryň kömeginde başgalara görä köp önüm öndürüp bilmek mümkinçiligine eýeligi.

	Önümçilige giden işçi güýjüniň sarpy, sagatda	
	1-nji ýurtda	2-nji ýurtda
Plastmassa gap	10	20
Elektrik lampoçka	30	40

Oña görä, 1-nji ýurtda bir sany elektrik lampoçka we bir sany plastmassa gap öndürmek üçin 2-nji ýurtdaka garanda az iş wagty sarplanýar, ýagny 1-nji ýurt bu ugurlarda absolýut üstünlige eýe. Ýöne 1-nji ýurtda elektrik lampoçka öndürmegiň garşylykly bahasy $30 : 10 = 3$ sany plastmassa gaby, 2-nji ýurtda bolsa $40 : 20 = 2$ sany plastmassa gaby düzýär. Diýmek, 2-nji ýurt elektrik lampoçka öndürmekde 1-nji ýurtda garanda oňusitel üstünlige eýe. Ikinji tarapdan, 1-nji ýurt plastmassa gap öndürmekde 2-nji ýurtda garanda oňusitel üstünlige eýe. Çünki bir sany plastmassa gabyny öndürmegiň garşylykly bahasy 1-nji ýurtda $10 : 30 = 1/3$ sany elektrik lampoçkany, 2-nji ýurtda bolsa $20 : 40 = 1/2$ sany elektrik lampoçkany düzýär. Şu sebäpli, eger 1-nji ýurt plastmassa gap öndürmegi özünde ýola goýup, 2-nji ýurtda satsa we elektrik lampoçkany 2-nji ýurtdan satyn alsa, maksada laýyk bolýar. Çünki elektrik lampoçka öndürmegiň garşylykly bahasy 1-nji ýurtda 2-nji ýurtda garanda ýokary. Edil şonuň ýaly, 2-nji ýurt elektrik lampoçkany öndürmegi özünde ýola goýup, 1-nji ýurtda satsa we plastmassa gaby 1-nji ýurtdan satyn alsa, maksada laýyk bolýar. Diýmek, her bir döwlet garşylykly bahasy başga döwletlerdäkä garanda kem bolan harydy öndürüp, daşary satmaly. *Oňusitel üstünlik nazaryýeti* beýik inlis ykdysatçy alymy Dawid Rikardo tarapyndan döredilen.

Ýurtda öndürilen harytlary we hyzmatlary daşary ýurtda satmak *eksport*

Dawid Rikardo
(1772 – 1823)

Inlis ykdysatçysy Dawid Rikardonyň şa eseri “Syýasy ykdysat we salgyt salmak kadalary” diýlip atlandyrylýar. Rikardony ykdysadyýet äleminde Adam Smitden soňky in görnükli alym hökmünde ykrar edýärler.

Rikardonyň ylmy gözlegleri halkara bazardaky söwda erkinligi meselelerine gönükdirilendir. Ol häzirki zaman ykdysatçylary oňusitel üstünlik kadalary diýip atlandyran konsepsiýany birinji bolup oňe sürdi.

Rikardo alym hökmünde halkara söwdany tariflerden we başga emeli böwetlerden mümkingadar azat etmek ýurtlaryň ykdysadyýeti üçin peýdalydygyny esaslandyrdy.

diýlip atlandyrylýar. Harytlary we hyzmatlary daşary ýurtdan satyn almaga bolsa *import* diýilýär. Ýurduň import we eksport eden harytlarynyň we hyzmatlarynyň bahalarynyň jemi *daşary söwda* göwrümini kesgitleýär. Daşary söwdanyň göwrümi ýurduň halkara söwda-satyk prosesinde nähili gatnaşýandygyny aňladýar. Ýurduň halkara söwda-satykdaky gatnaşygynyň netijeliligini import we eksport göwrümlerini deňeşdirmek arkaly anyklamak mümkin. Ýurduň eksporty bilen importynyň göwrümleriniň arasyndaky tapawut *daşary söwda balansyny (saldosyny)* kesgitleýär. Eger ýurduň daşary satýan eksport harytlarynyň we hyzmatlarynyň göwrümi ýurda getirilýän import harytlaryň we hyzmatlaryň göwrüminden köp bolsa, daşary söwda balansy (saldosy) položitel bolýar. Tersine bolanda bolsa daşary söwda balansy (saldosy) otrisatel bolup, halkara söwda-satykda meseleler peýda bolýar. Çünki harytlary daşary satmakdan düşen daşary ýurt walýutasynyň mukdary daşardan getirilýän harytlary satyn almaga ýetmän galýar. Netijede daşary söwdada walýuta gytçylygy emele gelýär.

Eksport — ýurtda öndürilen we daşary ýurda satylan harytlar we hyzmatlar.

Import — daşary ýurtdan satyn alnan harytlar we hyzmatlar.

Daşky söwda göwrümi — ýurduň importyny we eksportyny düzýän harytlarynyň we hyzmatlarynyň jemi bahasy.

Daşary söwda balansy (saldosy) — ýurduň eksport we import göwrümleriniň arasyndaky tapawut.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Döwletleriň arasyndaky söwda-satygyň ähmiýeti nämede?
2. Absolýut we otositel üstünlük prinsipleriniň tapawudy nämede?
3. Ýurdumyz nähili harytlary öndürmek boýunça GDA ýurtlaryna görä absolýut üstünlige eýe diýip oýlaýarsyňyz?
4. Import bilen eksportyň bir-birinden tapawudy nämede?
5. Ýurduň daşary söwda göwrümi nämeden ybarat bolýar?
6. Ýurduň daşary söwda saldosity haçan otrisatel we haçan položitel bolýar? Bularyň haýsasy ýurt üçin peýdaly?

Şuny ýatda saklaň!

- Ähli ýurtlar dünýä bazaryndan peýdalanmaktan bähbitli.
- Dünýä bazarynda ýurtlaryň käbirleri başgalaryndan üstünlige eýe bolýar.
- Ýurt hemişe öz eksportyny importyndan köpräk bolmagyna çalyşýar.

Halkara biznes merkezinde ykdysady hyzmatdaşlyk boýunça özbek-koreýs ýygnagy bolup geçdi.

Ýygnagyň dowamynda taraplar Ykdysady ösüş we hyzmatdaşlyk gaznasynyň 2018-2020-nji ýyllara niýetlenen kreditleri boýunça taslamalary amala aşyrmak barada pikir alyşdylar. Taslamalar maksatnamasynyň umumy mukdary 500 mln. dollara deň.

Taraplar Daşkentde Koreýa öňdebaryjy tehnologiýalar instituty bilen bilelikde okuw-amaly dokmaçylyk tehnoparkyny guramak taslamasyny öz wagtynda amala aşyrmak, özbek-koreýs biznes merkezini guramak boýunça meseleri ara alyp maslahatlaşdylar.

Şonuň ýaly-da, taraplar çagalar köp pudakly lukmançylyk merkezini döretmek taslamasyna seretdiler.

Mejlisde ýene Özbekistanda Koreýs medeniýeti we sungaty öýüni açmak meselesini hem ara alyp maslahatlaşdylar.

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Koreýa Respublikasy Özbekistanda ýokarda getirilen taslamalary amala aşyrmakdan nähili bähbit tapýar, diýip oýlaýarsyňyz?
2. Özbekistan Respublikasy bu taslamalary nähili maksatlary gözläp amala aşyrýar?
3. Kiçi biznes subýektleri derejesindäki özara aragatnaşyklaryň nähili özboluşly artykmaçlyklary bar?
4. Ýokarda getirilen gatnaşyklar halkara özara bähbitli ykdysady gatnaşyklara mysal bolup bilermi? Jogabyňyzy esaslandyryň.

5. Ýokardaky suratlar esasynda Özbegistan bilen Günorta Koreýanyň arasyndaky ykdysady gatnaşyklar barada tekst taýýarlaň.

Häzirki globallaşan dünýäde halkara ykdysady gatnaşyklary ýola goýmazdan ösüş gazanmak mümkin däl. Dünýäde globallaşma derejesi barha artmak bilen halkara ykdysady hyzmatdaşlygyň ähmiýeti-de barha artýar. Ýurtdan ýurda diňe bir harytlar däl, eýsem işçi güýji, kapital we tehnologiýalar akyp geçmegi barha güýçlenýär. Iri kompaniýalara bir ýurduň çägi darlyk edip başlady we olar transmilli korporasiýalara öwrülýärler.

Halkara ykdysady hyzmatdaşlygy öz wagtynda we akylly başly ýola goýmak islendik ýurt üçin iň güýçli zerurlyga öwrüldi.

Özbegistanda hem dünýädäki iň ösen ýurtlar bilen iki taraplaýyn we köp taraplaýyn ykdysady aragatnaşyklary berkitmek boýunça uly işler amala aşyrylýar. Bu bolsa öz nobatynda ýurdumyza uly göwrümdäki investisiýalaryň girip gelmegine, täze zawodlaryň, fabrikleriň we iri desgalaryň gurulmagyna mümkinçilik döredýär.

Umuman alanda, dünýä bazarlary hem döwletlerdäki içki bazarlar ýaly hemme üçin açyk bäsdeşlik bazary bolmaly. Ýöne, gynansak-da, amalda dünýä bazarlarynda ýagdaý başgaça. Käbir döwletler öz içki bazarlaryny, öz öndürijilerini daşary ýurt firmalary bilen bolýan bäsdeşlikden goramak maksadynda daşary söwda-satyga böwet, çäklendirmeleri girizýär. Şeýle söwda böwetlerine aşakdakylar girýär:

1. Tarifler (gümrükhana pajy) — ýurduň araçägini kesip geçende alyp girilýän haryt üçin tölemeli bolan salgyt tölegi. Gümrükhana pajy import harytlarynyň nyrhynyň artmagyna getirýär. Döwlet tarifleriň kömeginde ýerli öndürijileri gorayar. Döwlet gümrükhana pajyndan býujetini doldurmak üçin hem peýdalanýar.

2. Kwota — ýurduň içki bazaryna daşardan getirilýän ýa-da ondan alyp çykyp gidilýän harytlaryň we hyzmatlaryň göwrümüne döwlet tarapyndan bellenen ýokary araçäk. Eger kwota belli bir harydyň importyna goýlan bolsa, ýurda şu harytdan ondan köp alyp girmek mümkin däl.

3. Daşary söwda lisenziýasy we başga böwetler — ýurda ýörite rugsatnama — lisenziýasyz ýa-da umuman alyp girmek we äkitmek gadagan edilýän harytlaryň we hyzmatlaryň sanawyny girizmek ýaly böwetler. Meselem, Beýik Britaniýa kömür eksport etmegi mümkin däl. Daşary ýurt walýutalaryny erkin çalşyrmagy çäklendirmek hem daşary ýurt firmalarynyň içki bazara girip gelmegini çäklendirýär.

Döwlet milli öndürijileri goldamak maksadynda, ýeňillikli karz we salgyt ýeňilliklerini berip, ýurtda öndürilen önümleriň daşardan getirilen

önümlerden arzan bolmagyny üpjün etmegi mümkin. Döwlet tarapyndan girizilen şeýle çäklendirmeler we çäreler *proteksionizm* diýlip atlandyrylýar. Şeýle syýasat, ykdysadyýetiň pese düşmeden soň dikeldilýän wagtlarynda, wagtlaýyn mejburi çäre hökmünde ulanmagy mümkin. Ýöne soňky wagtlarda, daşary söwda bir döwlet goýan böwede jogap edip başga döwletler hem garşy çäreleri ulanýan ýagdaýlary ýygy-ýygdydan duşýar. Meselem, 2018-nji ýylda ABŞ polat öndürýän ýerli kompaniýalary goldamak maksadynda, polat importynyň pajyny 25% belledi. Muňa jogap edip, Russiýa ýol-gurluşyk tehnikasy, nebit-gaz enjamlary we optik süýüm importyna 25-40% paç belledi. *Daşary söwdany erkinleşdirmek* diýende oňa goýlan çäklendirmeleri barha ýeňilleşdirip, umuman alyp taşlamak düşünilýär. Şol bir wagtda, respublikamyz daşary söwdany erkinleşdirmek ýolundan barýar.

Daşary söwdany çäklendirmek boýunça döwletleriň arasyndaky “söweşler”den görnüşi ýaly, iki tarap hem utulýar. Şeýle bolýan bolsa, döwletler dünýä bazaryny raýdaşlykda, ylalaşylan ýagdaýda dolandyryp durmaklary maksada laýyk bolýar. Şu maksatda, 23 döwlet tarapyndan 1947-nji ýylda GATT — Söwda we tarifler baradaky baş ylalaşyga gol çekildi.

Bu ylalaşyga goşulan döwletler özara deň şertlerde söwda etmegi, import kwotalaryny ýatyrmagy, paçlary kemeltmegi ylalaşdylar.

Häzirki wagtda bu ylalaşyk 130-dan artyk döwletler tarapyndan gol çekilen. Indi bu ylalaşygyň agzalary WTO — Bütindünýä söwda guramasyna

Tarif (gümrükhana pajy) — ýurduň araçägini kesip geçende alyp girilýän haryt üçin tölemeli bolan salgyt tölegi.

Kwota — ýurda daşardan getirilýän ýa-da daşary ýurda äkidilýän harytlaryň we hyzmatlaryň göwrümüne bellenen ýokary araçäk.

Daşary söwda lisenziýasy — harytlary we hyzmatlary ýurda alyp girmek ýa-da ondan äkitmek üçin berilýän ýörite rugsatnama.

Proteksionizm — döwlet tarapyndan daşary söwdany çäklendirmäge gönükdirilen çäreler.

Daşary söwdany erkinleşdirmek — oňa goýlan çäklendirmeleri ýeňilleşdirmek ýa-da umuman alyp taşlamak.

birleşdirler. XX asyrdan halkara söwda-satygyň ösüşi ençeme döwletleriň ykdysadyýetiniň ýiti ösmegine getirdi. Şu sebäpli Ýewropa döwletleri

Ýewropa Soýuzyny düzdüler. Häzirki wagtda Ýewropa Soýuzyna köp Ýewropa döwletleri agza bolup, olaryň arasyndaky ähli söwda böwetleri alyp taşlanan. 2002-nji ýylyň ýanwaryndan başlap, bu döwletlerde umumy pul birligi — ýewro dolanyşyga girizildi. Günorta-Gündogar Aziýa ýurtlary assosiasiyasy (ACEAN) hem ykdysady hyzmatdaşlyk guramasy bolup, oňa Indoneziýa, Malaýziýa, Filippin, Singapur, Tailand we Bruneý döwletleri girýär.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Ýurtlar daşary söwdany näme sebäpden çäklendirmäge mejbur bolýarlar?
2. Daşary söwdany nähili usullar bilen çäklendirmek mümkin?
3. Daşary söwdany çäklendirmäge gönükdirilen her bir çäräniň gowy we erbet taraplaryny derňäň.
4. Daşary söwdany çäklendirmekden kim zyýan we kim peýda görýär?
5. Halkara ykdysady guramalar näme maksatda düzülýär?
6. Nähili halkara ykdysady guramalary bilýärsiňiz?

Ýumuş

Takmynan birmeňzeş hildäki haryt birinji ýurtda 1000 ABŞ-nyň dollary, ikinji ýurtda bolsa 800 ABŞ-nyň dollary özüni ödeýiş gymmatynda öndürilsin.

1. birinji ýurt bilen ikinji ýurduň arasyndaky erkin söwda-satykdan:
a) ikinji ýurduň raýatlary; b) birinji ýurduň hökümeti; ç) ikinji ýurduň önümçilik kompaniýalary; d) birinji ýurduň önümçilik kompaniýalaryndan haýsýsy köpräk bähbitli bolýar? Näme üçin?
2. birinji ýurduň hökümeti bu şertde, siziň pikiriňizçe, nähili çäreleri görmeli?
3. Birinji ýurduň hökümeti ikinji ýurduň her bir harytyna 300 ABŞ-nyň dollary salgyt belledi, diýip çak edeliň. Birinji ýurduň bazarynda nähili özgerişler ýüze çykmagy mümkin? Bu karardan:
a) birinji ýurduň sarp edijileri; b) birinji ýurduň hökümeti; ç) birinji ýurduň önümçilik kompaniýalary; d) ikinji ýurduň önümçilik kompaniýalaryndan haýsýsy köpräk zyýan görýär? Jogabyňyzy esaslandyryň.

28-nji TEMA

WALÝUTA KURSY

DAŞARY ÝURT WALÝUTALARYNYŇ KURSY 2019-njy ýyl 7-nji iýul

Walýutalaryň ady	Satyn almak, somda	Satmak, somda
1 ABŞ-nyň dollary	8550	8600
1 ÝEWRO	9660	9840
1 iňlis funt sterlingi	10780	10990
1 russiýa rubly	108	136

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

Aýdaly, telekeçi Ýewropa döwletleri boýunça gulluk saparyna atlandy. Elbetde, oňa sapar harajatlary üçin daşary ýurt walýutasy — ýewro gerek bolýar. Telekeçi Özbegistanyň somuny ýewro çalyşmak üçin Milli bankyň walýuta alyş-çalyş şahamçalaryndan birine bardy we diwara asylygy duran, ýokarda görkezilen jedwele gözi düşdi.

1. Eger ol ýigrimi million somy: a) ýewro; b) ABŞ-nyň dollaryna; ç) iňlis funt sterlingine çalyşmakçy bolsa, oňa näçe daşary ýurt walýutasyny bererler?
2. Eger ol sapardan gaýdyp gelip, artyp galan 200 ýewrony soma çalyşmakçy bolsa, oňa bankda näçe som bererler?

Her bir döwlet içki bazarynda söwda-satygy amala aşyrmak üçin dolanyşyga öz pul birligi — milli walýutasyny çykarýar. Döwletiň çäginde milli walýutada söwda-satyk edilýär. Özbegistana Germaniýadan gural-enjamlary satyn almak üçin ýewro gerek. Germaniýa Özbegistandan pagta süýümini satyn almak üçin bolsa özbek somy gerek bolýar. Diýmek, halkara bazarda söwda-satygy dürli hili döwletleriň walýutalarynda alyp barmaly bolýar. Netijede bir döwletiň walýutasyny ikinji döwletiň walýutasyna çalyşmaga zerurlyk döreýär.

Bir döwletiň pul birliginiň başga döwletiň pul birligindäki nyrhy walýutanyň çalyşma kursy diýlip atlandyrylýar. Özbegistanda daşary ýurt walýutasynyň çalyşma kursy — onuň bir birligini satyn almak üçin tölemeli bolan somuň mukdaryna deň bolýar. Meselem, Halk bankynda 2019-njy ýylyň 5-nji fewralynda 1 ABŞ-nyň dollarynyň satyn alma kursy 8380 som, ýewronyň kursy 8800 som bolupdyr. Adatda, bir döwlet walýutasynyň kursy ikinji döwletiň walýutasynyň kursy bilen deňeşdirilende, bu walýutalaryň ABŞ-nyň dollaryna görä kursundan hem peýdalanylýar.

Walýuta — döwletleriň pul birlikleriniň umumylaşan ady.

Bilýärsiňizmi?

Dürli döwletleriň pul birlikleriniň dünýä boýunça ykrar edilen belgileri bar. Olardan käbirlerini getirýäris:

£ — iňlis funt sterlingi; \$ — ABŞ-nyň dollary; € — ýewro;

₽ — russiýa rubly ¥ — ýapon iýenasy.

Walýutanyň çalyşma kursy — bir döwlet walýutasynyň başga döwletiň pul birliginde aňladylan nyrhy.

Konwertasiýa — bir döwletiň walýutasyny başga döwletiň walýutasyna çalyşmak.

Iki döwlet bir-biri bilen import–eksport söwda-satyk aragatnaşyklaryny alyp barmak bilen, birinji döwletiň ikinji döwletiň walýutasyna, ikinji döwletiň birinji döwletiň walýutasyna zeryrlygy peýda bolýar. Bu bolsa her bir döwletiň walýutasyna görä, edil harytlara bolşy ýaly, talap we teklibini getirip çykarýar. Döwlet walýutasynyň kursy oňa bolan talap we teklibe görä şekillenýär. Döwletden eksport edilýän harytlaryň göwrümüne garap, döwlet walýutasyna bolan talap şekillenýär. Döwletden köp haryt eksport edilse, döwletiň walýutasyna bolan talap hem artýar. Döwlet walýutasynyň teklibi bolsa bu döwletiň başga döwletden satyn almakçy bolan import harytlarynyň göwrümünden gelip çykyp şekillenýär. Döwlet üçin näçe köp import harytlary gerek bolsa, döwlet walýutasynyň teklibi hem şonça köp bolýar.

Bilýärsiňizmi?

Özbeğistan Respublikasynda daşary ýurt walýutalarynyň soma görä kursuny Özbeğistan Respublikasynyň Merkezi banky kesgitlep berýär. Täjirçilik banklary bolsa Merkezi bank kesgitleän kursdan gelip çykyp fiziki ýa-da ýuridik şahslardan walýutany satyn almak we satmak kursuny belleýärler. Şonuň üçin hem dürli täjirçilik banklardaky walýutany satyn almak ýa-da satmak kurslary tapawutlanmagy mümkin. Meselem, 2019-njy ýylyň 7-nji iýul güni Turanbank 1 ABŞ-nyň dollaryny 8430 somdan satyn alyp, 8480 somdan satsa, Uzkomstroýbank 8560 somdan satyn alyp, 8600 somdan satypdyr.

Walýuta kursunyň özgermegine, adatda, oňa bolan talabyň we teklibiň özgermegi sebäp bolýar. Eger Russiýanyň Özbeğistanyň harytlaryna bolan talaby Özbeğistanyň Russiýanyň harytlaryna bolan talabyndan kemelse, Russiýa rublynyň Özbeğistanyň somuna görä kursy ýokarlanýar. Ýagny

bir rubl oň 100 som bolan bolsa, indi 102 som bolýar. Tersine bolsa, rublyň kursy düşýär. Käte döwlet daşary söwdany tertibe salmak, ýurduň içerki bazaryny goramak maksadynda, walýuta kurslaryny resmi ýagdaýda artdyrmagy ýa-da kemeltmegi-de mümkin. Muňa dolanyşykdaky milli walýutany köpräk çykarmak ýa-da kemeltmek arkaly hem gazanmak mümkin. Meselem, dolanyşyga köp mukdarda milli walýuta çykarylsa, onuň daşary ýurt walýutasyna görä göwrümi köpelip, milli walýutanyň hümmeti gaçýar. Daşary ýurt walýutasynyň kursy bolsa ýokarlanýar. Käte döwlet milli walýuta kursuny götermek maksadynda, merkezi bankyň gorundaky daşary ýurt walýutasyny köp mukdarda içerki bazara çykarýar. Munda, bazarda bir birlik milli walýuta laýyk gelen daşary ýurt walýutasynyň mukdary artýar, ýagny daşary ýurt walýutasynyň hümmeti gaçýar. Diýmek, edil harytlar ýaly bazarda daşary ýurt walýutasy köpelse, onuň nyrhy, ýagny kursy peselýän eken. Döwlet milli walýutasynyň kursy, ýurduň ykdysadyýetiniň aýnasy hasaplanýar. Onuň bir tekiz, ýuwaş-ýuwaşdan özgermegi ýurduň ykdysadyýetiniň sagdyn ösýänliginden habar berýär.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Walýuta bazary näme sebäpden gerek?
2. Walýutanyň çalyşma kursy näme we ol nähili faktorlaryň täsirinde şekillenýär?
3. Milli walýutanyň kursy artýan we kemelýän ýagdaýlara ikiden mysal getiriň.
4. Milli walýutanyň çalyşma kursuny döwlet nähili ýollar bilen dolandyrmagy mümkin?
5. Milli walýutanyň çalyşma kursuna ýurtdaky inflýasiýa nähili täsir edýär?
6. Daşary ýurt walýutasynyň kursunyň özgermegi importyň we eksportyň göwrümüne nähili täsir edýär?
7. Aşakdaky berlen faktorlaryň täsirinde milli walýutamyznyň kursy nähili üýtgeýär?
 - a) Özbekistanda turizm ösdi;
 - b) aýlyk gazançlar köpeldildi;
 - ç) daşary ýurt walýutasyndaky amanatlar üçin berilýän bank göterim stawkalary artdyryldy;
 - d) telekeçilere ýeňillikli kreditleri bermek göwrümi artdy;
 - e) daşary ýurtlarda işleýän özbek hünärmenleriniň sany artdy.
8. Eger ABŞ-nyň dollarynyň soma görä kursy artsa, ýurdumyz üçin eksport etmek gowumy ýa-da importmy? Jogabyňyzy esaslandyryň.

9. Dúyn Amerika banky 14 mln ýewrony 16 mln ABŞ-nyň dollaryna, bu gün bolsa 20 mln ABŞ-nyň dollaryny 18 mln ýewro çalyşdy, diýip çak edeliň. Şonuň netijesinde, dollaryň ýewro görä kursy bu gün düýnkä garanda artdymy ýa-da kemeldimi? Näçä?
10. Kriptowalýuta näme? Bitkoin näme?

Bilýärsiňizmi?

Soňky ýyllarda bitkoin adalgasy tiz-tiz gulaga ilýän bolupdyr. Bitkoiniň kursy, ýagny dürli walýutalardaky (aýratynam, ABŞ-nyň dollaryndaky) kursunyň soňky ýyllardaky özgerişini bütin dünýä synlaýar diýsek ýalňyşmarys. Bitkoin – bu kriptowalýuta diýilýän özboluşly walýutanyň bir görnüşi. Eýsem, kriptowalýutanyň özi näme? Bu sada edip aýdanda, sifrlil puldyr. Öz düýp manysyna görä kriptowalýuta Internet arkaly dürli kompýuterlere ýörite usul we kadalar esasynda paýlanan maglumatlar blogy (toplumy).

Kriptowalýutanyň dünýäniň başga walýutalary bilen esasy meňzeşligi onuň işleýiş prinsiplerindedir. Ol arkaly satyn almak, satmak, saklamak we geçirmek mümkin. Diňe we diňe Internet pudagy arkaly.

Kriptowalýutany hünärmenler ýakynda – birnäçe ýyl öň oýlap tapdylar we ol entek durmuşymyzdada özüniň anyk ornuny eýelänok.

Häzirki wagtda dünýäde kriptowalýutanyň ýüzlerçe görnüşleri bar bolup, olardan iň ilkinjisi we iň meşhury bitkoindir. Bitkoin 2009-njy ýylda oýlap tapylandygyna seretmezden, geçen on ýylyň içinde öz bahasyny birnäçe esse artdyryp we düşürip ýetişdi. Ýagny onuň yrgyldyly aýratynlygy gaty ýokary.

Bitkoinden daşary ýene aşakdaky kriptowalýutalaryň atlaryny getirsek bolýar: Efirium, Ripl, Yota, Laytkoin, Neo, Nem, Dash we başgalar.

Şuny ýatda saklaň!

- Halkara söwda bir döwletiň pul birligini ikinji döwletiň pul birligine çalyşmagy talap edýär.
- Walýuta kursunyň özgermegi halkara söwda we ýurtlaryň ykdysadyýetine güýçli täsir edýär.
- Kriptowalýuta bu - sifrlil tehnologiýalara esaslanan pul bolup, ol internet pudagy arkaly dolanyşyga girizilýär.

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Siz ýene nähili dünýä ykdysadyýeti meselelerini bilýärsiňiz?
2. Bu meseleleriň gelip çykyş sebäpleri nämede diýip oýlaýarsyňyz?
3. Bu meseleleri çözmek size bagly bolanda siz nähili ýollary teklip eden bolardyňyz?

Şeýle ykdysady meseleler bar bolup, olar ähli döwletlere degişli. Ýer ýüzünde parahatçylygy saklamak adamzadyň öňünde duran iň möhüm meselelerden biridir. Bir garaýyşda syýasy mesele ýaly bolup görnen bu mesele gönüden-göni ykdysadyýet bilen hem baglydyr. Islendik uruş ykdysadyýetiň ösüşini onlarça ýyl yza sürýär. Häzirki wagtda Ýer ýüzünde her gün milliardlarça dollar serişde harby maksatlar üçin sarplanýar. Şunuň bilen bir wagtda, dünýäniň dürli künjeklerinde her sekiz adamdan biri aç-nahar güzeran geçirýär. Adamzat ynsaba gelip, harby harajatlary parahatçylyk maksatlarynda işletse, mundan hemme bähbitli bolmagy mümkin. Gynansak-da, meseläniň çözgüdi onçakly sada däl. Bu meselede harby harajatlara örän az serişde sarplap, ykdysady ösüşde öňki orunlara

çykyp alan Ýaponiýa, Şwesiýa, Norwegiýa ýaly döwletleriň ýolundan barmak ýalňyz çözüň hasaplanýar.

Alymlaryň pikiriçe, adamzadyň ykdysady işi netijesinde daşky gurşawyň çendenaşa hapalanmagy islendik uruşdan hem beterräk netijelere getirmegi mümkin. Howa we suw basseýnleriniň hapalanmagy, topragyň düzüminiň özgermegi netijesinde uly ýer meýdanlarynyň peýdalanmaga ýaramsyzlanyp barmagy ahyrky netijede adamyň ýaşaýşyny hem howp astyna goýmagy mümkin. Tebigat, onuň diňe 1 göterim bölegine adam tarapyndan zyýan ýetirilende özüni-özi bejerip, dikeldip bilmegi mümkin. Ýöne häzirki wagtdan adam tebigata 10 esse köp azar berýär.

Daşky gurşawy goramak boýunça iň iri halkara hukuk resminamasy bu – Birleşen Milletler Guramasynyň başlangyjy bilen kabul edilen Klimatyň özgermegine garşy *Pariž Ýlalaşygydyr*. Ýlalaşyk 2015-nji ýylda düzülen bolup, oňa 175 ýurt gol çekipdi. Ýlalaşygyň esasy maksady bu – global ortaça temperaturanyň gyzmagy industriýalaşdyrma çenli bolan döwürdäkä garanda 1,5-2°C araçağında saklap durmakdyr. Çünki, alymlaryň pikiriçe, temperatura ondan görä köpräk ýokarlanmagy planetamyzyň ekologiýasy üçin dikeldilmeýän zyýana getirer eken.

Mälim bolşy ýaly, Ýer ýüzünde tebigy resurslaryň mukdary çaklenen bolup, olar güýçli derejede biendigan paýlanan. Netijede million ýyllaryň dowamynda toplanan ýerasty baýlyklary adamzadyň XX—XXI asyrlardaky iki ýüz ýyllyk ykdysady işi sebäpli tükenmegi mümkin. Esasy energiýa çeşmeleri hasaplanýan nebit, gaz we kömür gurlary XXI asyryň özünde tükenjekdigi takmyn edilýär. Eger XXI asyrda başga energiýa çeşmeleri açyş edilmese, adamzat agyr ykdysady krizise duşmagy mümkin.

Ösen ýurtlar ýaly ýurdumyzda hem garşylykly energiýa çeşmelerinden peýdalanmak boýunça işeňňir amaly işler we ylmy barlaglar alnyp barylýanlygynyň sebäbi hem hut ynha şudyr. Şol sanda, Gün, şemal energiýalaryndan peýdalanylýan elektrostansiýalaryň gurluşyklary alnyp barylýanlygy, atom elektrostansiýasynyň gurluşynyň binýadynyň goýlanlygy gelejekde garşylykly energiýanyň ähmiýetiniň artmagy hasaba alnýandygyny delillendirýär.

Dünýä boýunça her ýylda döredilýän ykdysady baýlyk, maddy nygmatlaryň 85 göterimi Ýer ýüzüniň ilatynyň 17 göterimi ýaşaýan 25 döwletiň ilaty tarapyndan sarp edilýär. Döwletleriň ykdysady ösüş derejesiniň arasyndaky tapawut günsaýyn ulalýar. Bu ýagdaý dünýä ykdysadyýetiniň globallaşmagy netijesinde ýene-de ýitileşýär. Dünýä

örän baý we garyp döwletlerden ybarat iki polýusa bölünip barýar. Käbir halkara guramalaryň maglumatlaryna görä, adamzadyň garyprak ýarym bölegi baş ýylyň içinde 1 trillion ABŞ-nyň dollaryna garyplaşypdyr. Şonuň bilen birlikde dünýäniň in baý 1% ilaty galan 99% adamlar bilen deň girdejä eýe. Bu öz nobatynda gelejekde dünýä möçberindäki sosial dawany, syýasy we ykdysady krizisi getirip çykarmagy mümkin.

Azyk gytçylygy meselesi häzire çenli dünýäde gaty derwaýys mesele bolmagynda galýar. Gynansak-da, açlyk – bu dünki gün däl, bu günki günün reallagydyr. Biziň günlerimizde-de Afrikada, Aziýanyň we Latyn Amerikasynyň käbir çäklerinde adamlaryň açlykdan aradan çykýan ýagdaýlary bolup dur. Bu günki günde 1 milliarda ýakyn adam doýup nahar iýmek mümkinçiligine eýe däl. Dünýä saglygy goraýyş guramasynyň maglumatyna görä, çagalar ölüminiň 54%-ine doýup iýmitlenmezlik sebäpdür. Açlygyň esasy sebäbi serişde ýetmezçiligi. Ýöne bu ýeke-täk sebäp däl. Şonuň ýaly-da, tebigy şertler, gurakçylyk, gum örtmegi, harby dawa ýalylar hem açygy getirip çykarýar.

Ýokarda agzalan dünýä möçberindäki ykdysady meseleleri ähli döwletler raýdaş bolup birleşip, dünýä ykdysadyýetini diňe akyllly başly dolandyran ýagdaýda çözmek mümkin.

Bilýärsiňizmi?

İnlis ruhanysy Robert Maltus özüniň dünýä ykdysadyýetiniň ösüşi baradaky gara prognozalary bilen dünýä tanalan. Onuň pikiriçe, Ýer ýüzüniň ilaty geometrik, azyk ýetişdirmek bolsa arifmetik progressiýa ýagdaýynda ösýär. Geometrik progressiýa arifmetik progressiýa garanda ep-esli tiz ösýänligi üçin, adamzat näme etse-de, barybir açlyk belasyna duçar boluberýär. Şu pikirden ugur alyp, Maltus dünýä boýunça ölüm derejesiniň artmagyna getirýän faktorlary, uruşlary we epidemiýalary adamyň gelejegini üpjün edýän gowy faktorlar diýip bahalapdyr.

Açlyk meselesi, elbetde, ilatyň girdejileriniň pesligi, ýagny, garyplyk meselesi bilen gönüden-göni baglydyr. Bu günki günde dünýäde 1,2 milliarddan artyk adam bir günde 1 ABŞ-nyň dollaryndan kem pula durmuş geçirýär. Ynha şu görkeziji boýunça BMG maglumatlaryna görä, garyplyk in ýokary bolan ýurtlar – bu Madagaskar, Sierra-Leone, Mozambik, Nigeriýa, Merkezi Afrika Respublikasy we Zambiya ýaly

Afrika kontinentiniň ýurtlarydyr. Ýöne ýurtlaryň garyplyk derejesini hasaba almak boýunça milli normalar hem bar bolup, bu normalara görä, hatda iň ösen ýurtlarda-da garyplyk meselesi bar ýaly duýulýar. Meselem, ABŞ ýakyn ýyllara çenli 46 milliondan artyk ilaty garyp diýip hasaplanan. Bu bolsa ilatyň 15%-den artyk bölegini düzýär. Ýöne ABŞ-nyň Ilaty hasaba alyş býurosý dört adamdan artyk maşgalanyň ýyllyk girdejisi 22 314 ABŞ-nyň dollaryndan kem bolsa, şeýle maşgalany garyp maşgala diýip hasaplaýar.

Bu garyplyk derejesini kesgitleýän görkezijileriň gaty otrositelligini görkezýär. Ýagny käbir ösen ýurtlarda garyp hasaplanan ilat gatklary, ösýän döwletleriň ilatynyň baý diýlip hasaplanýan gatklaryndan görä köpräk girdeji hasabyna güzeran geçirýär. Bu dünýäniň ýene bir global meselesi – girdejileriň biendigan paýlanmagy meselesi bilen manydaşdyr.

Dünýä ykdysadyýeti bazar ykdysadyýeti şertinde dürli pese düşmelere duçar bolup durýar. Bu ýagdaý bazar ykdysadyýetiniň şeýle nogsanlaryň önüni almaga naçarlygyndan gelip çykýar. Bazar ykdysadyýetiniň bu nogsany netijesinde wagtal-wagtal dürli ýurtlarda dürli pese düşmeler bolup durýar. Bu pese düşmeler barha çuňlaşyp, başga döwletlere-de geçip, dünýä möçberine göçürilse, dünýä krizisi ýüze çykýar. Dünýä krizisine 2008-nji ýylda başlanan maliýe-ykdysady krizisini mysal edip getirmek mümkin. Bu barada biz soňky temada giňişleýin durup geçeris.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Ýer ýüzünde parahatçylygy saklamagyň ähmiýeti barada aýdyp beriň.
2. Ykdysadyýet bilen ekologiýanyň arasyndaky gapma-garşylygyň sebäbi nämede?
4. Azyk gytçylygy meselesi nädip çözülmeli?
5. Energiýa gytçylygy meselesini nähili çözmek mümkin?
6. Ykdysadyýetiň dürli ýurtlardaky ösüşiniň biendiganlygy nähili netijelere getirmegi mümkin?
7. Dünýä ykdysadyýetiniň dürli pese düşmelere meýilliliginiň sebäbi nämede?

Şuny ýatda saklaň!

- Dünýä ykdysadyýetiniň gitdigiçe ösmegi adamzadyň önünde ençeme meseleleri kese goýýar.
- Bu meseleleri dünýä bileleşigi çözmese, gelejekde adamzat agyr ykdysady krizise duçar bolmagy mümkin.

2004-2007-nji ýyllarda dünýä söwdasynyň ösüşi ortaça depginlerde 8,74%-e deň bolupdy. 2008-nji ýylda bu depgin 2,95%-e düşdi, 2009-njy ýylda bolsa dünýä söwdasy birdenkä 11,89%-e peseldi. 2009-njy ýylda dünýä jemi içerki önümi hem Ikinji jahan urşundan soňky ýyllarda birinji gezek 2,3%-e peseldi. 2009-njy ýylyň fewralynda inflýasiýa derejesi rekord görkezijä ýetdi. Şonuň netijesinde walýutalar ynam ýitdi we nebit, altyn ýaly harytlaryň nyrhy ýiti ýokarlandy.

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Siziň pikiriňizçe, dünýä söwdasynyň ýiti kemelmegi bilen dünýä JIÖ-iň peselmeginiň arasynda nähili baglylyk bar?
2. Şol 2009-njy ýylda dünýä JIÖ kemelen, Özbegistanda bolsa JIÖ-iň 8%-e artanlygy yglan edildi. Dünýä ykdysadyýeti bilen Özbegistanyň ykdysadyýetiniň arasynda bu derejede ýiti tapawut bolmagynyň sebäbi nämede diýip oýlaýarsyňyz?
3. Dünýä söwdasynyň peselmegi her bir aýratyn alnan ýurduň içki bazaryna nähili täsir etmegi mümkin? Bu ýagdaý ýurduň ykdysadyýeti üçin nähili meseleleri getirip çykarmagy mümkin? Soraglara jogap gözläniňizde aglaba ýurtlaryň içki bazary global bazara – dünýä bazaryna baglananlygyny hasaba alyň.
4. Dünýä JIÖ-iniň ýiti peselmegi nämeden habar berýär? Bu peseliş aýratyn alnan ýurtlar JIÖ göwrümünde nähili görünýär?
5. Nebit, altyn ýaly harytlaryň nyrhynyň artmagy bilen dünýä bazaryndaky krizis ýagdaýyň arasynda nähili baglylyk bolmagy mümkin?

Dünýä maliýe-ykdysady krizisi ABŞ-nyň ipotekaly kreditleme ulgamynda 2008-nji ýylda ýüze çykan krizisden başlandy. ABŞ-nyň banklarynyň birnäçe ýyllaryň dowamynda pul bilen üpjün edilmedik ipoteka kreditlerini bermegi netijesinde, kredite berlen pullaryň ep-esli bölegi banka gaýdyp gelmändir. Netijede bu banklaryň töleg ukyplary gowşap, bankrot derejesine gelipdir. Önümçilik kärhanalary bankdan kredit alyp bilmändikleri sebäpli öz önümçilik göwrümlerini kemeltmäge mejbur boldy. Bu öz nobatynda, işsizler sanynyň artmagyna getirdi. Şeýle krizis ýurt möçberine ýaýylypdyr we ABŞ-nyň ykdysadyýeti bilen

aýrylmaz bagly bolan dünýäniň ençeme ýurtlarynyň ykdysadyýetine täsir etdi. Ahyrky netijede, dünýä maliýe-ykdysady krizisi ýüze çykdy.

2008-nji ýylda başlanan dünýä maliýe-ykdysady krizisini gerimi boýunça diňe 1930-njy ýyllarda ýüze çykan Beýik depressiýa bilen deňeşdirmek mümkin. Bu gezekki dünýä maliýe-ykdysady krizisi 2013-nji ýyla çenli dowam etdi we taryhdaky iň dowamly pese düşme boldy. Bu pese düşme her bir aýratyn alnan ýurduň ykdysadyýeti we bütin dünýä ykdysadyýeti üçin örän aýyrganç netijelere getirdi.

Taryha nazar

Bazar ykdysadyýetiniň iki yüz ýyldan gowrak taryhynyň dowamynda, XIX asyrdan başlap ençeme ösen döwletler ykdysady pese düşmä duçar bolupdyr. Şeýle ýagdaýlarda diňe birnäçe aýratyn alnan harytlar bazarynda däl, eýsem bütin ýurt möçberinde ykdysady işiň peselendigi anyklyan. Meselem, XX asyryň 30-njy ýyllarynda ABŞ-da ýüze çykan, “Beýik depressiýa” diýlip atlandyrylan ykdysady pese düşme döwründe JMÖ göwrümi 31%-e düşüpdür, harytlaryň nyrlary 40%-e artypdyr, işsizlik derejesi bolsa 8 esse artyp, zähmete ýaramly ilatyň 25%-ni gurşap alypdyr. Bu pese düşmeden ABŞ XX asyryň 40-njy ýyllarynda II jahan urşy döwründe soýuzdaş döwletleri gural-ýarag bilen üpjün etmek arkaly çykypdyr.

Dünýä maliýe-ykdysady krizisi netijesinde 2008–2009-njy ýyllarda ABŞ, Kanada, Ýewropa Soýuzu, Ýaponiýa, Ukraina we başga ençeme ýurtlarda gaty aladaly ýagdaý emele geldi. Bu ýurtlarda köp kompaniýalar, kärhanalar we firmalar bankrot boldy. 2008-nji ýylyň netijelerine görä, ABŞ JIÖ göwrümi 3,8%-e düşdi, işsizler sany bolsa 2,2 mln adama köpeldi. Ýaponiýada bolsa JIÖ göwrümi 3,1%-e peseldi, işsizlik derejesi bolsa 4,4%-e ýetipdir. Ýewropa Soýuzyna agza bolan döwletlerde senagat önümçiligi 12%-e peselipdir.

Özbeğistanyň ykdysadyýetiniň dünýä global ykdysadyýetine ýeterli derejede integrirlenenligi hem munda uly ähmiýete eýe boldy. Ýagny ýurduň ykdysadyýeti şol döwürde birneme “ýapyk” ykdysadyýetleriň hataryna girýärdi. Ýurdumyzda daşary ýurt investisiýalarynyň göwrümi örän kiçi, Özbeğistan dünýä maliýe bazarynda iş ýöretmeýär ýalydy, walýutanyň erkin konwertasiýasy ýola goýulmandy, milli walýutamyz halkara walýuta bazarynda işjeň gatnaşyjylar hatarynda däl. Bularyň ählisi ýurdumyzyň

ykdysadyýetiniň global bazardaky maliýe-ykdysady pese düşmeden birneme çetde galmagynyň sebäpleri boldy.

Ýöne dünýä maliýe-ykdysady krizisi Özbegistandan hem sowlup geçmedi, çünki respublikamyz halkara bileleşigiň we dünýä maliýe-ykdysady bazarynyň haýsydyr derejedäki gatnaşyjysy hasaplanýardy.

Dünýä bazarynda talabyň barha peselmegi netijesinde Özbegistan eksport edýän gymmat baha we reňkli metallar, pagta, uran, nebit önümleri, mineral dökünler we başga önümleriň nyrhy peseldi. Bu bolsa öz nobatynda, kärhanalaryň peýdasynyň kemelmegine getirdi. Önümçiligiň peselmegi, ahyrky netijede, makroykdysady görkezijilerimiziň ösüş depginlerine erbet täsir edip başlady.

Ýurdumyzda soňky ýyllarda giň gerimli ykdysady özgertmeler amala aşyrylmagy netijesinde ykdysadyýetimiz dünýä ykdysadyýetine işjeň ýagdaýda integrirlenip başlady. Ýurdumyza dürli ýurtlardan iri kompaniýalar öz kapitally bilen girip gelip başlady. Daşary ýurt investisiýalarynyň çekilmegi netijesinde ýurdumyzyň ykdysadyýeti ýekelenme, aýratynlaşma derejesini terk edýär. Ýurdumyzda öndürilýän önümler gitdigiçe dünýä bazarynda hyrydarly bolup, Özbegistanyň brendi dünýä ýurtlaryna tanalyp barýar. Halkara maliýe bazarynda hem soňky ýyllarda Özbegistan duýarly ylalaşyklary amala aşyrýar. Häzirki zaman tehnologiýalary bilen enjamlaşdyrylan, informasion-kommunikasiýa tehnologiýalaryny öz işinde giň ornaşdyrýan milli bazar infragurluşlary halkara bazar infragurluşlary bilen barha uýgunlaşyp barýar.

Aýdylanlaryň ählisi, elbetde, Özbegistanyň ykdysadyýetiniň çalt depginler bilen ösmegi üçin esas bolup hyzmat edýär. Ýöne şonuň bilen bir wagtda milli ykdysadyýetimiziň global ykdysadyýet bilen üznüksiz we aýrylmaz baglylygy gelejekde dünýä ykdysadyýetinde dürli pese düşmeler ýüze çykýan bolsa, onuň ýurdumyzyň ykdysadyýetine erbet täsiri howpuny hem ýiti artdyrýar. Şonuň üçin hem täze şert respublikamyzyň ykdysadyýetiniň önüne boljak, ähtimal pese düşmeler wagtynda goranmaga taýýar bolmak talabyny goýýar.

Ýurdumyzda ykdysady ugurda alnyp barylýan ençeme ulgamly işleriň many-mazmuny hem şunda. Ýagny, ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň dünýä bazaryndaky bäsdeşlik edip bilijiligini, onuň dürli yranmalara we pese düşmelere çydamlylygyny artdyrmak soňky ýyllardaky ýiti ykdysady özgertmeleriň maksatlaryndan biridir.

Soňky ýyllarda amala aşyrylýan özgertmeler netijesinde aşakdaky aýratynlyklara eýe bolan milli ykdysadyýetimiz döredilýär:

- innowasiýalary emele getirýän we olary ornaşdyrýan;
- halkara zähmet bölünişiginde öz ýerine eýe.

Munda ykdysadyýetiň aşakdaky sütünlerine daýanylýar:

- hususy emlägiň goralmagyna;
- telekeçiligiň ýokary netijelilikde ýöredilmegine esaslaryň barlygyna;
- ýokary derejedäki bäsdeşlik gurşawynyň barlygyna;
- ýöriteleşme we gerim netijesinden peýdalanmak;
- maliýe resurslarynyň ýeterlilik.

Giň manyda ösen ykdysadyýeti döretmek üçin ýurdumyzda aşakdaky ulgamly özgertmeler amala aşyrylýar:

- pul dolanyşygyny we walýuta gatnaşyklaryny özgertmek;
- salgyt özgertmeleri;
- bank özgertmeleri;
- daşary söwdany özgertmek;
- administratiw özgertmeler.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Dünýä maliýe-ykdysady krizisiniň başlanmagyna näme sebäp boldy?
2. Näme sebäpden şu pese düşme dünýä boýunça global meselä öwrüldi?
3. Dünýä maliýe-ykdysady krizisiniň erbet taraplaryny sanap beriň.
4. Dünýä maliýe-ykdysady krizisiniň ýurdumyzyň ykdysadyýetine täsiri nähili boldy?
5. Ýurdumyzda pese düşmäniň önüni almak we aradan aýyrmak üçin nähili çäreler görülyär?
6. Ýurdumyzda amala aşyrylýan ykdysady özgertmeleri amala aşyrmakda ýüze çykmagy mümkin bolan global maliýe-ykdysady pese düşmelerden gorumak meselesi nähili çözülyär?

Şuny ýatda saklaň!

- Bazar ykdysadyýeti şertinde käbir ýurtlaryň ykdysadyýetinde wagtal-wagtal krizis ýüze çykyp durýar.
- Şeýle krizisiň gerimi giňelmegi we başga ýurtlara ýaýramagy dünýä maliýe-ykdysady krizisine getirmegi mümkin.
- Özbegistanyň ykdysadyýetini maliýe-ykdysady pese düşmelerden gorumak soňky ýyllarda amala aşyrylýan ykdysady özgertmeler dowamynda hasaba alynmaly bolan iň möhüm meselelerden biridir.

VI BABY GAÝTALAMAK ÜÇIN SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

A. SORAGLAR

1. Respublikamyzyň daşary söwdasy barada nämeleri bilýärsiňiz?
2. Halkara söwda görä nähili garaýyşlar bar?
3. Daşary söwdany çäklendirmegiň netijelerini düşündirip beriň.
4. Halkara söwda guramalarynyň wezipeleri nämeden ybarat?
5. Walýuta bazarynyň düýp manysyny düşündiriň.
6. Walýuta kursunyň özgermegine nämeler sebäp bolmagy mümkin?
7. Dünýä ykdysadyýeti meseleleriniň nähili erbet netijeleri bar?
8. Dünýä ykdysadyýeti meseleleriniň önüni almak mümkinmi?
9. Dünýä maliýe-ykdysady krizisine nämeler sebäp bolýar?

B. ÝUMUŞLAR

Her bir adalga laýyk düşündirişi tapyň.

ADALGALAR:

1. Daşary söwda göwrümi.	3. Eksport.	5. Kwota.
2. Tarif (gümrükhana pajy).	4. Import.	6. Walýuta kursy.

DÜŞÜNDIRIŞLER:

- a) daşary ýurtdan satyn alnan harytlar we hyzmatlar;
- b) ýurduň araçägini kesip geçende alyp girilýän haryt üçin tölemeli bolan salgyt tölegi;
- ç) ýurda daşardan getirilýän ýa-da daşary ýurda äkidilýän harytlar we hyzmatlar göwrümüne bellenen ýokary araçäk;
- d) ýurduň importyny we eksportyny düzýän harytlaryň we hyzmatlaryň jemi bahasy;
- e) bir döwlet walýutasyny başga döwlet walýutasyndaky nyrhy;
- ä) ýurtda öndürilen we daşary ýurda satylan harytlar we hyzmatlar.

D. 133-nji sahypa VI babyň titulyndaky suratlar boýunça

Suratlaryň haýsylary bapdaky haýsy tema degişli bolýandygyny aýdyň. Şu suratlar esasynda temalaryň mazmunyny aýdyp beriň.

E. TESTLER

1. **Import pajy artsa, ...**
 - A) döwlet býujetiniň girdejisi kemelýär;
 - B) ýerli harytlaryň hili artýar;
 - D) importyň göwrümi artýar;
 - E) importyň göwrümi kemelýär.
2. **Import kwotasy ...**
 - A) harytlaryň eksportyny artdyrýar;
 - B) harytlaryň importyny artdyrýar;
 - D) importyň göwrümüne goýlan ýokary araçäk;
 - E) importyň göwrümüne goýlan aşaky araçäk.
3. **Ýurduň importynyň göwrümi 350 million dollary, eksport göwrümi bolsa 400 million dollary düzdi. Munda ...**
 - A) daşary söwda saldosity otrisatel; B) daşary ýurt walýutasy kemeldi;
 - D) daşary söwda saldosity položitel; E) daşky karz köpeldi.
4. **Daşary söwda goýlan böwetlerden kim köpräk zyýan çekýär?**
 - A) Döwlet; B) Ýerli öndürijiler;
 - D) Daşary ýurt sarp edijileri; E) Daşary ýurtly öndürijiler.
5. **Döwletiň haýsy çäreleri daşary söwdany çäklendirmäge gönükdirilen?**
 - A) Import pajynyň girizilmegi;
 - B) Import kwotasynyň bellemegi;
 - D) Daşary söwda lisenziýalarynyň girizilmegi;
 - E) Ýurduň içinde önümçiligiň höweslendirilmegi.
6. **Milli walýutamyz kursy nähili ýagdaýda artýar?**
 - A) Aýlyklar artdyrylsa;
 - B) Daşary ýurda syýahat edýänleriň sany artsa;
 - D) Daşary ýurtda işleýän watandaşlarymyzyň sany artsa;
 - E) Telekeçilere ýeňillikli kreditler bermek köpelse.
7. **Daşary söwdanyň göwrümini näme kesgitleýär?**
 - A) Import; B) Eksport;
 - D) Import we eksport jemi; E) Import we eksport tapawudy.
8. **Aşakdakylaryň haýsasy ykdysady hyzmatdaşlyk guramasy hasaplanýar?**
 - A) Ýewropa Soýuzy; B) WTO;
 - D) ACEAN; E) Ählisi dogry.

9-NJY SYNPDА GEÇILENLERI GAÝTALAMAK ÜÇIN TEST ÝUMUŞLARY

- 1. Telekeçilik ... işdir.**
 - A) bazar ykdysadyýetine mahsus bolan;
 - B) garyşyk ykdysadyýet şertinde bar bolup bilýän;
 - D) telekeçi üçin zerur, döwlet üçin möhüm bolmadyk;
 - E) diňe önümçilige mahsus bolan.
- 2. Telekeçilik ... başlanýar.**
 - A) hasap-hesipden;
 - B) biznes planan;
 - D) biznes taglymdan we biznes planan;
 - E) bank kreditini almakdan.
- 3. Aşakdakylar telekeçilik işiniň görnüşlerine girýär:**
 - A) döwlet maliýe edaralaryndaky hyzmat, täjirçilik, ätiýaçlandyryş;
 - B) önümçilik, täjirçilik, maliýe telekeçilik, ätiýaçlandyryş;
 - D) täjirçilik, önümçilik, harby gulluk, ätiýaçlandyryş;
 - E) ätiýaçlandyryş, talyplyk, önümçilik, täjirçilik.
- 4. Harydyň önümçilik nyrhy 500 som bolup, sarp edijä ýetýänçä 2 lomaý we bir bölekleýin söwda firmasyndan geçdi. Eger her bir alyp satyjy harydyň satuw nyrhyna 20 % goşmaça hak goýan bolsa, harydyň ahyrky bölekleýin nyrhy näçe som?**
 - A) 864 som;
 - B) 800 som;
 - D) 1036 som;
 - E) 720 som.
- 5. Harydyň özüni ödeýiş gymmaty näme?**
 - A) Bölekleýin söwda dükanyň satuw nyrhy;
 - B) Bir birlik önüm öndürmek üçin sarplanan harajatlar;
 - D) Lomaý söwda firmasynyň satuw nyrhy;
 - E) Harydyň bazar nyrhy.
- 6. Firmada nämeler dolandyrylmagy talap edilýär?**
 - A) Zähmet kollektiwiniň düzümi;
 - B) Maliýe serişdeleri;
 - D) Çig mal gory;
 - E) Ýokardakylaryň ählisi.
- 7. Haýsy jogapda diňe önümçilik serişdeleri getirilen?**
 - A) Kömür, stanok, bina, telewizor;
 - B) Ýük maşyny, gural-enjam, desga;
 - D) Mebel, kömür, elektroenergiýa;
 - E) Benzin, derýa suwy, howly.
- 8. Haýsy jogapda peýdany hasaplamagyň formulasy dogry ýazylan?**

A) $P_r = TR - TC$; B) $P_r = TR + TC$;

D) $P_r = TR : TC$; E) $P_r = TR \times TC$.

9. Harydyň öndüriji kärhana tarapyndan satylyş nyrhy ... diýilýär?

A) Lomaý nyrh; B) Bölekleýin nyrh;

D) Öndüriji nyrhy; E) Berk nyrh.

10. Bazar berip bilmeýän, döwlet tarapyndan üpjün edilýän we ýurduň ilaty tarapyndan bilelikde, jemgyýetçilik esasyda sarp edilýän harytlar we hyzmatlar ... diýlip atlandyrylýar.

A) maddy baýlyklar; B) sarp ediş harytlary;

D) sosial nygmatlar; E) mugt nygmatlar.

11. Döwletiň ykdysady wezipelerine nämeler girýär?

A) Ýurduň ykdysady esaslaryny saklamak;

B) Bäsedeşligi goldamak we ykdysadyýeti durnuklaşdyrmak;

D) Girdejini we baýlygy gaýtdan paýlamak we goşmaça daşky täsirleri tertibe salmak;

E) Ýokardakylaryň ählisi.

12. Döwlet býujeti ...

A) ýetmezçilikli bolmagy mümkin;

B) diňe ösen ýurtlarda ýetmezçilikli bolmaýar;

D) diňe garyp ýurtlarda ýetmezçilikli bolýar;

E) ýetmezçiligi goşmaça salgytlaryň hasabyndan örtülýär.

13. Aşakdakylardan haýsasy döwletiň bazar boýun egmezekliki netijeleriniň öňüni almak wezipesine girmeyär?

A) Bazaryň monopollaşmagyna garşy göreşmek;

B) Sosial harytlar we hyzmatlar döretmek;

D) Girdejini we emlägi salgyda çekmek;

E) Goşmaça daşky täsirleri tertibe salmak we gözegçilik etmek.

14. Döwletiň girdejini we baýlygy gaýtdan paýlamak wezipesi haýsy çäreler arkaly amala aşyrylýar?

A) Doly üpjün edilmedik maşgalalary sosial goramak;

B) Köp girdejili raýatlaryň girdejisinden degişli salgyt töletmek;

D) Talyplara stipendiýa bermek;

E) Ýokardakylaryň ählisi.

15. Eger 1000000 som pul 24 göterim ýyllyk göterim stawkasy bilen banka goýlan bolsa, ýarym ýyldan soň näçe bolar?

A) 120000 som;

B) 1120000 som;

D) 12400000 som;

E) 880000 som.

S32 Sarikow Ergaşwaý Sotwoldiýewiç.

Ykdysady bilimleriň esaslary: Umumy orta bilim berýän mekdepleriň 9-njy synpy üçin derslik/E.S.Sarikow, B.K.Haýdarow. — D.: 2019. — 160 s.

ISBN 978-9943-5875-8-8

UO‘K 37.015.6(075)

BBK 65.01əa7

S-32

Ergashvoy Sotvoldiyevich Sariqov,
Bahodir Qayumovich Xaydarov

IQTISODIY BILIM ASOSLARI

9-sinf uchun darslik

Turkman tilida

"Huquq va Jamiyat" nashriyoti, 2019,
Toshkent sh, Jumamasjid ko‘chasi 6-uy.

Original-maket "Huquq va Jamiyat" nashriyoti tarapyndan tayyorlandi.

Terjime eden	K. Hallyýew
Redaktor	J. Metýakubow
Tehniki redaktor	A. Umarowa
Baş dizaýner	"H&J" topary
Sahaplaýjy	D. Iskandarbekow

Lisenziya AI №022, 27.10.2018.

Çap etmäge 2019-njy ýylyň 2-nji awgustynda rugsat edildi. Möçberi 70×90^{1/16}. «Tayms» garniturasy. Kegli 12. Ofset çap ediliş usul. Şertli çap listi 11,7. Neşir listi 10,94.

1030 nusgada çap edildi. Buýurma № 19-27

Şertnama № 21/01

"Huquq va Jamiyat" nashriyoti matbaa bo‘limida tayyorlandi.
Toshkent, Yunusobod 6, Jumamasjid ko‘chasi.
Guvohnoma №10-2750, 13.06.2017 yil

Kärendesine berlen dersligiň ýagdaýyny görkezýän jedwel

T/n	Okuwçynyň ady, familiýasy	Okuw ýyly	Dersligiň alnandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçy-synyň goly	Dersligiň tabşyrylandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçy-synyň goly
1						
2						
3						
4						
5						

Derslik kärendesine berlip, okuw ýylynyň ahyrında gaýtarylyp alnanda ýokardaky jedwel synp ýolbaşçysy tarapyndan aşakdaky baha bermek ölçeglerine esaslanlyp doldurylýar:

Täze	Dersligiň birinji gezek peýdalanmaga berlendäki ýagdaýy.
Ýagşy	Sahaby бүтін, dersligiň esasy böleginden aýrylmadyr. Ähli sahypalary bar, ýyrtylmadyk, goparylmadyk, sahypalarynda ýazgylar we çyzyklar ýok.
Kanagatlanarly	Kitabyň daşy ýenjilen, ep-esli çyzylan, gyralary gädilen, dersligiň esasy böleginden aýrylan ýerleri bar, peýdalanyjy tarapyndan kanagatlanarly abatlanan. Goparylan sahypalary täzeden ýelmenen, käbir sahypalary çyzylan.
Kanagatlanarsyz	Kitabyň daşy çyzylan ýyrtylan, esasy böleginden aýrylan ýa-da бүтінleý ýok, kanagatlanarsyz abatlanan. Sahypalary ýyrtylan, sahypalary ýetişmeýär, çyzylyp taşlanan. Dersligi dikeldip bolmaýar.